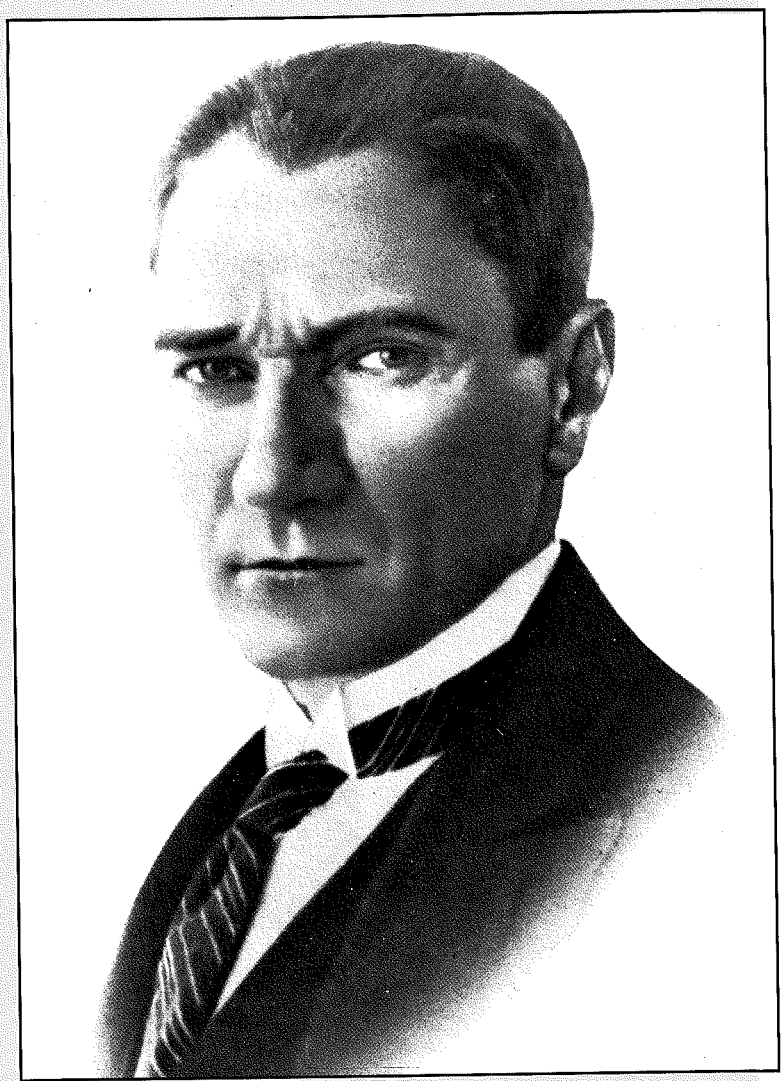
ATATÜRK KÜLTÜR,DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ

ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ DERGİSİ

Cilt: VI Mart 1990 Sayı: 17

ATATÜRK KÜLTÜR,DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ

ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ DERGİSİ

Cilt: VI Mart 1990 Sayı: 17

İÇİNDEKİLER

Ölümünün 51. Yılında Atatürk'ü Anma Toplantısı	:	Yüksek Kurum Başkanı Suat İLHAN'ın Konuşması	233
		Prof. Dr. Yüksel ÜLKEN'in Konuşması	239
		Prof. Dr. Utkan KOCATÜRK'ün Konuşması	242
Prof. Dr. Doğu Ergil	:	Atatürkçü Düşüncenin Temeli : Lâiklik	245
Prof. Dr. Agâh Çubukçu	:	Halifelik, Din ve Lâiklik	301
Vehbi Tanfer	:	İrtica Olayları Karşısında Atatürk	307
Dr. François Georgeon Çev: Prof. Dr. Niyazi Öktem	:	Kemalist Dönemde Türkiye'de Fransızca Yayın Yapan Basına Toplu Bir Bakış (1919 - 1938)	321
Prof. Dr. Yılmaz Altuğ	:	Journal de Genéve'de Türk Bağımsızlık Savaşı Günlüğü	337
Nur Bilge Criss	:	Atatürk's Movement at Its Start The Views of Outsiders (1919-1921)	345
Ord. Prof. Dr. Sadi Irmak	:	İkinci İnönü Zaferinin Sonuçları	377
Sadi Borak	:	Mustafa Kemal Büyük Taarruz Gününü Bütün Dünyadan Nasıl Gizli Tuttu?	381
Reşat Alşan	:	Cumhuriyetin Kuruluşu ve İlk Onbeş Yılında PTT İşletmesi	391
Abdullah Saydam	:	Kurtuluş Savaşı'nda Trabzon'a Yönelik Ermeni - Rum Tehdidi	421
Dr. Mustafa Ergün	:	Türk Eğitiminin Batılılaşmasını Belirleyen Dinamikler	435

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ — ANKARA
1990

ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ DERGİSİ

CİLT : VI MART 1990 SAYI : 17

ÖLÜMÜNÜN 51. YILINDA ATATÜRK'Ü ANMA TOPLANTISI

Ölümünün 51. yılında Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu, büyük kurtarıcı Atatürk'ü anmak üzere "Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu" tarafından 10 Kasım 1989 günü Ankara'da Türk Dil Kurumu konferans salonunda bir toplantı düzenlenmiştir. Bu toplantıda Cumhurbaşkanı Sayın Turgut Özal bir konuşma yapmıştır. Bu konuşma Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi'nin 16. sayısında yayınlanmıştır. Ayrıca aynı toplantıda Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Başkanı Suat İlhan "Bir Kültür Unsurumuz: Atatürkçülük", Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yüksek Kurul Üyesi Ord. Prof. Dr. Reşat Kaynar "Atatürkçülüğün Günümüzdeki Değeri", Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yüksek Kurul Üyesi Prof. Dr. Yüksel Ülken "Atatürk ve İktisadî Sistem", Atatürk Araştırma Merkezi Başkanı Prof. Dr. Utkan Kocatürk "Atatürkçülüğün Geleceği" konularında birer konuşma yapmışlardır.

Aşağıda Yüksek Kurum Başkanı Suat İlhan, Prof. Dr. Yüksel Ülken ve Prof. Dr. Utkan Kocatürk'ün konuşmalarını sunuyoruz.

Yüksek Kurum Başkanı Suat İlhan'ın Konuşması

Sayın Cumhurbaşkanım,

Büyük önderimiz Atatürk'ü ölümünün 51'nci yılında artan minnet duyguları ile anıyoruz.

10 Kasım Atatürk'ü anma toplantılarında, Atatürkçü düşünce sisteminin ve uygulamalarının değişik bir konusunu ele almaya devam edi-

yoruz. Bu yıl da üyelerimiz, yurdumuzun çeşitli yörelerinde yapılmakta olan anma toplantılarında, öncelikle Atatürk ve kültür konusunu işliyor ve açıklıyorlar.

Atatürk'ün, kültür konusunda, bugünkü düşünce ortamını da aydınlatacak, yönlendirecek açıklamaları, değerlendirmeleri bulunmaktadır. Kültürle ilgili düşünce hayatını zenginleştirmiş, önemli uygulamaları olmuştur. Atatürk, kültürü kişisel hayatın ve devlet hayatının bütün alanlarına egemen bir unsur olarak değerlendirmektedir.

Bu konuşmada sunacağım, Atatürkçülüğün millî kültür unsurlarından birisi olduğu görüşü, kültür unsurları konusuna da, Atatürkçülük konusuna da yeni bir yaklaşım yeni bir değerlendirmedir.

BİR KÜLTÜR UNSURUMUZ : ATATÜRKÇÜLÜK

Atatürk'ün kültüre verdiği anlam

Kültürün anlam ve alanının araştırıldığı, uygarlıkla arasındaki ilişkilerin ve sınırların belirlenmeye çalışıldığı ve henüz bir kavram olarak belirsizliğini koruduğu tarihlerde, Atatürk, kültürü bugün de, kabul edilen en geniş anlamıyla benimsemiş ve kültürle ilgili değerlendirmelerini bu anlayışa göre yapmıştır.

"Kültürü uygarlıktan ayırmak güçtür ve gereksizdir" diyen Atatürk, kültürü "a. devlet hayatında, b. fikir hayatında (ilimde, sosyal alanda ve güzel sanatlarda), c. ekonomik hayatta (ziraatta, ticarette, ulaştırmada) yapılabilen şeylerin toplamı" olarak görür.

Günümüzde üzerinde büyük ölçüde birleşilen anlayışa göre ise kültür, biyolojik faaliyetlerimizin ve içgüdülerimizin dışında bulunup kuşaktan kuşağa intikal eden gelişme ve birikimlerin tümü olarak değerlendirilmektedir.

Bugün kültüre verilen anlamla, Atatürk'ün verdiği anlam arasında sadece açıklama tarzı farkı vardır. Gerçekte Atatürk'ün açıklaması daha net ve unsurlara dayanmaktadır.

Atatürk'e göre "Kültür (haraset-î fikriyye) zeminle mütenasiptir. O zemin milletin seciyesidir". Atatürk'ün bu tespiti çok önemlidir ve kültüre büyük ufuklar açmakta, kültür kavramının kendisini ve önünü aydınlat-

maktadır. Haraset-î fikriyye, entellektüel kültür karşılığı olarak, kültürün bilgi ve tefekküre (düşünüme) ilişkin kesimine verilen addır.

Atatürk Millî Eğitim Bakanlığına Kültür Bakanlığı ismini vermiştir. Kültür konusunda çok önemli ve o ölçüde ilginç bir tespiti de şudur. Kültürü "insan hareket ve faaliyetinin yani dinamizmin ifadesi" olarak kabul eder. Bu açıklamada, Haraset-î fikriyyeyi, düşünceye dayanan kültür dinamizm ile, hareket ve faaliyet ile tamamlamaktadır.

Atatürk kültürü devlet hayatına, toplum yaşayışına ve kişinin özelliklerine yansıyan şekli ile açıklamış, tefekkürle, ahlâkla, seciye ile bağlantı kurmuş hareket ve faaliyetin ifadesi olarak tanımlamıştır.

Çok önemli bir tespiti de şudur: "Kültür tabiatın yüksek feyizleri ile mutlu olmaktır".

Kültürü yalnız güzel sanatlarla açıklamamış, ekonomik, sosyal, bilimsel, politik faaliyetlerin bütününü kültür ile birlikte düşünmüş, gerek kişisel yaşamımızda, mutluluğumuzda, gerekse ulusal hayatımızda ve gelişmemizde kültürü en önemli kaynak ve önemli etken olarak görmüş ve göstermiştir.

Kültür unsurlarının anlamı

Atatürkçülüğü kültür unsurlarımızdan birisi olarak değerlendirebilmek için önce kültür unsurlarının neler olduğu belirlenmiş olmalıdır. Bu konuya; kültür unsurlarının neler olduğu konusuna açıklık getirmek için ise, şu sorulara cevap bulmamız gerekiyor:

Kültürün kapsamı nedir?

Kültür nelerden oluşur?

Hangi alt birimler biraraya gelerek kültürü meydana getirirler?

Kültürün anlamı ve alanı en iyi olarak bu soruların cevapları ile açıklık kazanabilir.

Genel başlıkları ile düşünüldüğü zaman, kültürün kapsamı ve içeriğini oluşturan ve kültürün alt birimleri olan unsurların, bütün toplumlar için, bütün kültürler için aynı olduğu görülebiliyor. Örnek olarak önemli kültür unsurlarından birisi olan dil, Kore için de, SSCB için de, ABD için de bir kültür unsurudur. Tarih, din, sanat ve daha birçok konu bütün toplumlar için birer kültür unsurudur.

Genel kültür unsurları

Bütün toplumlar için kültür unsuru olan konuların, kısaca, genel kültür unsurlarının neler olduğu araştırılırken birçok bilim adamımızın görüşü alınmış, bu görüşler ve bugüne kadar yapılmış değerlendirmeler, açıklamalar, çalışmalar dikkate alınarak Atatürk Kültür Merkezi üyeleri tarafından kültür unsurları tespit edilmiştir.

Bu unsurların değişmez olmadığını tekrarlamak yararlı olur. Yapılan tespite göre genel kültür unsurları şunlar olabilir: 1. Toplumun bağlı olduğu temel düşünce sistemi (benimsenen ideoloji), 2. Dil, 3. Tarih, 4. Din, 5. Bilim, entellektüel kültür ve teknoloji, 6. Sanat (Klâsik Türk Müziği, Çağdaş Müzik, Halk Müziği, Mimarlık, Edebiyat, Tiyatro), 7. Adetler, Örfler, Gelenekler, 8. Folklor, 9. Ahlâk, 10. Hukuk, 11. Devlet Anlayışı ve Devlet Yapısı, 12. Basın-Yayın ve Kitap, 13. Ziraat, 14. Ekonomi, 15. Askerlik.

Millî kültür unsurları

Tespit edilen genel kültür unsurlarının toplumlarda kuşaktan kuşağa kalan, toplumun özelliğini oluşturan ve bu özelliği yansıtan şekilleri millî kültür unsurları olarak kabul edilebilir.

Bütün toplumlar için genel kültür unsurları aynı olduğu halde kuşaktan kuşağa geçen kültür mirası toplumdan topluma aynı kültür unsurları içerisindeki türlerde farklılık gösterir. Dil bütün toplumlar için bir kültür unsurudur. Fakat Türk toplumunda kuşaktan kuşağa kalan dil Türkçedir. Bizim için dil bir genel kültür unsuru Türkçe ise bir millî kültür unsurudur.

Millî kültür unsurları ile ilgili olarak, Atatürk'ün de birçok tespiti ve açıklaması bulunuyor.

Atatürk konuyu şu şekilde açıklıyor: "Şüphesiz her insan cemiyetinin kültür (hars), yani medeniyet derecesi bir olmaz. Bu farklar devlet, fikir ve iktisadî hayatların her birisinde ayrı ayrı göze çarptığı gibi, bu üçünün bütünü (muhassalası) üzerinde de görülür. Önemli olan bütünler (muhassalalar) üzerindeki farktır".

Atatürk, ulusal terbiye (eğitim) programının ulusal karakter ve ulusal tarihimizle (seciye-i milliye ve tarihiyemizle) uyumlu olmasını ister ve ulusal dehanın ancak böyle bir kültür ile gelişebileceğini belirtir.

Bir kültür unsurumuz: Atatürkçülük

Kültür çevrelerinin oluşmasında ve kültür unsurlarının şekillenmesinde en büyük etkenlerden birisi, toplumlar tarafından benimsenen ve uygulanan temel düşünce sistemleridir. Kabul edilen düşünce sistemleri, toplumların ve kişilerin düşünce ortamlarına, günlük yaşayışlarına yön vermektedir. Benimsenen düşünce sistemleri diğer kültür unsurlarını şekillendirmekten, kendi ilkelerine uygun olarak gelişmelerine sebep olmaktan başka, kültür unsurları arasında bağ kurmakta, unsurların birbirleri ile uyumlu bir bütünlük sağlamalarını kolaylaştırmaktadır.

Benimsenen düşünce sistemi (buna benimsenen ideoloji de diyebiliriz) kültür bütününü etkilediği gibi, kültür unsurlarını da tek tek etkilemektedir.

Millî kültürün bütünü ve kültür unsurlarından herbirisi ile karşılıklı etkileşimi sebebiyle, benimsenen temel düşünce sistemi kültür unsurlarından, kültürün önemli alt birimlerinden birisi olma değerini taşımaktadır.

SSCB kültür bütünü ve kültür unsurlarının herbirisi komünizm kuramlarının etkisinde kalmıştır. Komünizm SSCB'de kültür bütününü, aynı zamanda alt birimlerini ayrı ayrı şekillendirmiştir. Komünizmi gözardı ederek, komünizmi dikkate almadan SSCB kültürünü incelemek, değerlendirmek mümkün değildir. Şüphesiz SSCB'deki komünizm uygulaması da, Rusların kültür yapısından, Rus millî kültür unsurlarının herbirisinden, sonuç olarak Rus insanının özelliklerinden etkilenmiş ve buna göre şekillenmiştir. Komünizmin aynı kuramları, SSCB'de, Çin'de Yugoslavya'da, Küba'da bu toplumlar ve öncü liderleri arasındaki kültür farkları sebebiyle farklı uygulanmıştır.

Nazizmi, faşizmi 2'nci Dünya Harbi'nin Alman ve İtalyan uluslarının birer parçası olarak düşünmek gerekir. O zamanki Alman, İtalyan kültür ortamları bu düşünce sistemlerini gündeme getirmiş, Rus kültür çevresi komünizmi uygulamaya koymuştur.

Rönesans, dönemindeki batı kültür çevresinin bir ürünü, sanayi devrimi ancak oluştuğu kültür çevresinde gerçekleşebilecek bir atılımdır. Demokratik düzen, liberal sistem de batı düşüncesinin, batı kültürünün bir ürünüdür ve batı kültür çevresinin gelişmesini etkilemeye devam etmektedir.

Toplumların ve kişilerin kültür yapılarında, benimsenen düşünce sisteminin yeri ve etkisi olduğu gibi düşünce sisteminin seçiminde ve uygula-

masında da kültür yapısının çok önemli yeri olmaktadır. Birbirlerine bu ölçüde bağımlı olmaları sebebiyle, düşünceyi, davranışları, hayat tarzını şekillendiren temel düşünce sistemini genel bir kültür unsuru olarak saymak zorunluluğu vardır.

Türk tarihi boyunca benimsenen düşünce sistemleri de Türk kültürünün etkisinde kalmış ve aynı zamanda Türk kültürü bu düşünce sistemleri ile şekillenmiştir.

Atatürkçülük, Türkiye Cumhuriyetinin kuruluşunu sağlayan, Türk Kurtuluş Hareketinin ilk günlerinden itibaren kuram ve uygulaması beraber yürütülmüş bir düşünce sistemidir. 19 Mayıs 1919 günü Samsun'a çıkarak Kurtuluş Hareketimizi başlatan Atatürk'ün 22 Mayıs 1919 günü İstanbul'a çektiği telgrafta, Atatürkçülüğün en önemli ilkelerinden birisi olan millet egemenliğine dönüşün ilk işaretleri verilmektedir. Atatürkçülük, bu tarihten itibaren düşünce ve uygulama olarak Atatürk'ün hayatta bulunduğu sırada oluşmasını ve gelişmesini sürdürmüş, Atatürk'ün ölümünden sonra da O'nun gösterdiği hedefler yönünde gelişmesine devam etmiştir. Her çağda çağdaş olmayı gerektirdiği için, Atatürkçülükte gelişme, bitmeyen bir iştir.

Türk Kurtuluş Hareketi içerisindeki büyük olaylar dizisi sonunda ulaştığımız, akla ve bilime dayalı, bu sebeple her çağda çağdaş olan düşünce sistemini, Atatürkçülüğü Türk ulusunun bugünkü yapısından ayrı düşünemeyiz. Toplumumuzu ve insanımızı bu olgudan ve sonuçlarından ayıramayız.

Atatürkçü düşünce sisteminin tarihimize, tarih anlayışı ve bilincine, lâik zihniyet yapısının gelişmesine ve yerleşmesine, dilimize, folklorumuza, sanat dünyamıza etkileri ve katkıları olmuştur. Ekonomik, sosyal ve politik özellikleri ile mutlaka hesaba katılması gereken ve uygulanmakta olan canlı çağdaş bir doğrultudur. Bu sebeplerle Atatürkçü düşünce sisteminin kendisi de diğer kültür unsurları ile birlikte fonksiyonel (işlevsel) kültür unsurlarımızdan birisidir.

Atatürkçü düşünce, Türk ulusunun tarihî akış içerisinde ulaştığı bir sonuçtur. Türk kültür çevresi Atatürk'ü, Türk ulusunun tarihî gelişmeler içerisindeki birikimi ise Atatürkçü düşünceyi ortaya çıkarmıştır.

Toplumsal olayları ve gelişmeleri hazırlayan kültür ortamı ve kültür çevreleridir.

Atatürkçülüğü anlamadan Türk devlet ve toplum yapısını, düşünce ve davranışlarımızı belirlemek mümkün değildir. 20'nci asır başlarındaki Türk kültür çevresinden Atatürkçülüğe, Atatürkçülükle bugünkü kültür çevresine ulaşılmıştır. Bugünkü kültür çevresinin oluşmasında ve gelişmesinde çok önemli yeri olan Atatürkçülüğü diğer kültür unsurlarımızın dışında düşünmemek gerekmektedir.

Atatürkçülük, Türk devletinin ve Türk ulusunun siyasî ve toplumsal konularındaki düşünce temelini oluşturan, uygulamalarla güçlendirilmiş bir kuramlar bütünüdür. Stratejik düzeydeki bütün toplumsal sorunlarda fonksiyonel (işlevsel) bir değere sahiptir. Ulusumuzun yaşayışına yön vermekte kendi içerisinde uyumlu bir bütün meydana getirdiğine inanılmaktadır.

Kültürümüzün bütünü ve kültür unsurlarımızın herbirisi üzerinde bu ölçüde etkili bir düşünce bütününü kültürümüzün dışında düşünmek büyük kültür boşluklarına (lac) sebep olabilir.

Genel kültür unsurları olan, Dil, Tarih, Din, Bilim, Sanat, Folklor, Hukuk, Ekonomi, Basın, Askerlik ve diğerleri ayrı ayrı düşünüldüğü zaman, bunların herbirisinde Atatürkçülüğün, Atatürk'ün ve O'nun düşüncede, aynı zamanda uygulamada öncülüğünü, önderliğini yaptığı Türk Kurtuluş Hareketinin etkisi açık olarak görülebilir. Bu etki ile, bütün unsurlar şekillenmiş ve çağdaş yönde yönlenmişlerdir.

Toplumların ve kişilerin bağlı olduğu veya benimsediği düşünce sistemi bir genel kültür unsurudur. Bunun karşılığı olan ve düşünce yapımızda, hareketlerimizde, toplumsal ve kişisel hayatımızda büyük ölçüde yeri ve etkisi olan Atatürkçülük bizim millî kültür unsurlarımızdan birisidir.

51 yıl sonra bugün de O'nun düşünceleri ve eserleri her alanda her köşede canlılığını koruyor. Minnet ve saygı ile anıyoruz.

Prof. Dr. Yüksel Ülken'in Konuşması

Sayın Cumhurbaşkanım,

Atatürk'ün iktisadî düşüncesi ve iktisadî sistemlerle ilişkisi, doğu kampında ortaya çıkan son olaylarla çok ilginç bir aşamaya gelmiştir. Her şeyden önce iktisadî sistemler konusunda bir tespit yapmak gerekir. İktisadî

sistemler; kişi ve toplum refahını gerçekleştirmek yolunda kullanılan yöntemlerdir. Her iki sistem, bu amacı taşır. Ancak, bu amaca ulaşmak için uyguladıkları yollar farklıdır. Bu bakımdan, sistem tercihi, bir amaç değil, bir araçtır. Bir sistemi araç değil amaç olarak kabul edenleri ancak "sistem taassubuna kapılmış sistem fanatikleri" olarak nitelemek mümkündür.

Bu genel tespitten sonra, Atatürk'ün iktisadî kişiliğini ve buradan iktisadî sistemlerle olan ilişkisini ortaya koyabiliriz. Atatürk'te temel özellik, iktisada verdiği ağırlıklı önemdir.

Atatürk'ün iktisadî kalkınma üzerindeki görüşleri ve iktisada verdiği önemi, Atatürk'ün kişiliğinin farklı -dünya büyükleri arasında farklı- bir yönünü oluşturur. Tarihte çok büyükler vardır. Atatürk de bir tanesidir, fakat O'nun farklı büyüklüğü aslında iktisada verdiği önemde yoğunlaşır. Çünkü, aynen kendi sözleriyle, çok kategorik olarak, "Yeni Türkiye Devleti iktisadî bir devlet olacaktır". "Yeni Türkiye Devleti temellerini süngüyle değil, süngünün dahi dayandığı iktisatla kuracaktır". "Ekonomi, her şey demektir". "İktisat savaşında mutlaka muzaffer olacağız". Bu da inancını belirtiyor. Dolayısıyla bütün bunlar, Atatürk'ün iktisada verdiği önemi ve yeni Türkiye'yi iktisadî bir devlet olarak gördüğünü söylemek ve oradaki yoğun düşüncesinin açıklığını belirtmek mümkündür.

Bütün bu faaliyetlerde Atatürk'te ana amaç, iktisadî kalkınmanın gerçekleştirilmesidir. Çünkü ülkenin onurunu, ülkenin kişiliğini, dünya arenasında alacağı yerin kendisine lâyık bir durumda olmasını hep iktisadî kalkınmaya bağlar. Bu söz aynen kendisine ait, "iktisadî kalkınma" diyor Atatürk, bağımsız ve özgür Türkiye'nin daima daha güçlü daha refahlı Türkiye idealinin bel kemiğidir". "Büyük davamız en uygar ve en kalkınmış ulus olarak varlığımızı yükseltmektir".

Şimdi bu durumda ülkenin bel kemiğini oluşturan iktisadî kalkınmanın gerçekleştirilmesinde, Atatürk'te ana hatlarıyla bütün kesimlerin, ekonomiyi, ulusal ekonomiyi oluşturan bütün kesimlerin dengeli kalkınması vardır. Tarım kesimi, sanayi kesimi, hizmet kesimi, alt yapı kesimi ve bütün bilim, teknik vs. ve nihayet zihniyet -o da bir kesim- hepsi bunlar dengeli biçimde, ahenkli biçimde iktisadî kalkınma yönünde yönlendirileceklerdir.

Bu noktada, kaçınılmaz olarak bir sonuç ortaya çıkmaktadır. Ülkenin sahip olduğu çok kısıtlı kaynakları israf etmemek ve en etkin biçimde kul-

lanabilmek için plânlı bir sanayileşmeyi öngörmüş ve bunun sonucu beş yıllık sanayi plânları, yürürlüğe konmuştur. Atatürk, iktisadî kalkınma ile sanayileşmeyi âdeta bir saydığı için sanayileşmeyi bir "zorunluluk" olarak kabul etmiştir.

Burada bir önemli noktanın daha mutlaka hatırlanması gerekir. Mutlaka gerçekleştirilmesi istenen iktisadî kalkınmanın siyasal içeriği demokratik düzendir. Atatürk'ün kendi sözleriyle, "Türkiye Cumhuriyeti demokrasi temeline dayalı bir devlettir". Az gelişmiş ülkeler içinde iktisadî kalkınmasını demokrasi ile beraber yürütmeye çalışan ülke hemen hemen yok gibidir. Atatürk Türkiyesi, bu onura sahiptir.

Dünyada iktisadî sistemlerin gelişimine baktığımızda, her iki sistemin, kapitalist ve kollektivist sistemin, uç noktalardan uzaklaştığını görüyoruz. Her iki sistemi, *teorik plânda* uzlaştırmak mümkün değildir. Ancak, *uygulamada,* etkinlik sağlamak endişesiyle, teorik ilkelerinden sapmışlar, giderek "eklektik" bir yapı oluşturmuşlardır. Bu eğilim, son otuz yıldan beri mevcut olmakla beraber, son zamanlarda hızını artırmış bulunmaktadır. Burada ifade edilmek istenen husus, her iki sistemde ortak noktaların giderek arttığıdır. Örneğin, piyasanın etkinliğini artırmak için, kapitalist sistem, kollektivist bir alet olan plânı, kendi özelliklerine uydurarak "yol gösterici veya demokratik" plân olarak kullanırken, kollektivist sistem, yine kendi şartlarına uydurarak, kapitalist bir alet olan "şahsî menfaat" ve "rekabet" unsurlarını kendi bünyesine almaktadır. Bunun örneklerini çoğaltmak mümkündür. Temel endişe, hep ekonomide etkinliğin artırılmasıdır. Bu temel endişeden hareketle, iktisadî sistemler, ortak noktaların artması anlamında, "eklektik" bir görünüm kazanmaya başlamışlardır. Günümüz dünyasında, bu anlamda, bir "sistem yakınlaşması" denilen olay, bir vakıadır. Bu durum, iki sistemin tıpatıp birbirine benzeyeceği demek değildir. Ancak, kapitalist sistemde kollektivist unsurların, kollektivist sistemde kapitalist unsurların yer alması demektir.

Atatürk'ün iktisadî yaklaşımı da, tam anlamıyla, "eklektik"tir. Atatürk, ekonomide, özel kesimin veya kamu kesiminin mutlak hâkimiyetini kabul etmez. Her ikisi de birlikte yer almalıdır. Oran ne olmalıdır? Oranı, ülkenin iktisadî seviyesi belirleyecektir. Ülke, iktisadî kalkınmasını gerçekleştirdikçe, bu oran özel kesim lehine değişme gösterebilir.

Atatürk'ün ülkenin kalkınmasını isterken, asıl amacı, ülkeyi ileri ülkeler seviyesine çıkartmak, onlara eşit bir ülke yaratmaktır. Böylece dünyada

sömürüyü kaldırmaktır. Zira, eşitler arasında sömürü olmaz. Her ülke kalkınmalıdır. Çünkü, dünya ekonomisi bir bütündür. Atatürk, dünya ekonomisini insan vücuduna benzetir. Küçük parmaktaki bir iltihap, nasıl bütün vücudu etkilerse, herhangi bir ülkenin geri kalmışlığı dünya refahını mutlaka olumsuz etkiler.

Buradan çok ilginç bir sonuç ortaya çıkmaktadır. İnsan sevgisine dayanan sömürüsüz bir dünya olmalıdır. Aslında, Atatürkçülüğün özü, *insan sevgisi*dir. İnönü, Atatürk için "insanlık idealinin aşık ve mümtaz siması" derken, kesinlikle gelişigüzel konuşmuyordu. Atatürkçülüğün özünü ifade etmeye çalışıyordu.

Gerek iktisadî sistemlerin ulaştığı nokta, gerek Atatürk'ün iktisadî yaklaşımının yapısı, "eklektik" bir nitelik taşımaktadır. Buna dayanarak Atatürk'ün iktisadî yaklaşımını "dinamik" ve "çağdaş" olarak nitelemek, bir gerçeğin tespitidir.

Son olarak, her zaman inançla tekrarlamaktan büyük zevk duyduğum, "Atatürk ve İktisat" adlı kitabımın son cümlesinden yine söz etmeden geçemeyeceğim. Kitabımın son cümlesi aynen şudur: "Öyle anlaşılıyor ki, Türkiye Cumhuriyeti'nin yalnız geçmişi değil, geleceği de Atatürk'e bağlıdır".

Saygılarımı sunarım, sayın Cumhurbaşkanım.

Prof. Dr. Utkan Kocatürk'ün Konuşması

Sayın Cumhurbaşkanım,

Atatürk'ün ölümü üzerinden yarım yüzyıl geçti. Bu yıl Büyük Önder'i, ölümünün 51. yılında tekrar saygı, sevgi ve minnet duygularıyla anıyoruz.

Ancak her geçen yıl, bir şey dikkati çekiyor. Atatürk, ölümünün üzerinden seneler geçtikçe gerek kişiliği, gerekse fikir ve düşünceleriyle milletine yol göstericiliği bakımından daha açık, daha belirgin bir nitelik kazanıyor; bir diğer ifade ile bizden uzaklaştıkça Türk semaları üzerinde daha da parlayacak bir ışık olarak yükseliyor!

Bu neden böyle oluyor? Çünkü Atatürk'ün gerek toplum hayatında, gerekse devlet yapısında koyduğu ilkeler, başardığı inkılâplar dogmaları değil, akılcılığa, bilimciliğe ve gerçekçiliğe dayanıyor. Akılcılığa dayandığı

içindir ki, bugün, bilim ve teknolojiyi rehber alan çağdaş uygarlık yarışında yolumuza ışık tutuyor; bizi tekrar ortaçağ karanlıklarına sürüklenmekten alıkoyuyor. Türk milleti olarak Atatürk ilke ve inkılâplarına gönülden bağlı oluşumuzun sebebi budur.

Peki Atatürkçülüğün geleceği? Bu hiç şüphesiz ki Atatürk'ün bize bıraktığı manevî mirasın yarın da yaşatılmasına bağlı olacaktır. O bize nasıl bir manevî miras bıraktığını da açıklıyor, diyor ki, "Benim manevî mirasım akıl ve ilimdir. Benden sonra beni benimsemek isteyenler, bu mihver üzerinde hareket ederlerse manevî mirasçılarım olurlar".

O halde Atatürkçülüğün geleceği için, Atatürk'ün koyduğu ilkelerden, O'nun inkılâplarının felsefesinden problemleri çözerken onun akılcı yönteminden ayrılmayacağız. Esasen O, yaşarken de, kendisinden sonrayı düşünerek "Büyük ölülere matem gerekmez; fikirlerine sadakat gerekir" demişti. Bu bakımdan Atatürkçülüğün geleceği, ona fikir olarak bağlanmamıza bağlıdır. Her şeyden evvel Atatürk ilke ve inkılâplarının, ayrılmaz bir bütün olduğunu; onların herhangi birisini -bütün içinden- çekip çıkarmanın diğerlerini de sarsacağını daima düşünmeliyiz. Ve yine bu inkılâpların, çağdaş toplum yapımızın kilit taşları olduğunu, millî kültür karakterimizi ve dünya anlayışımızı simgelediğini hiçbir tereddüde yer vermeksizin kabul etmeliyiz. Eğer Atatürk'ü daima yaşatmak istiyorsak, bunun yegâne çaresinin O'nun eserlerini korumak, O'nun yaktığı uygarlık ışığını söndürmemek olduğunu da bilmeliyiz. Atatürk'ün yaptıkları yanında yapmak istediklerini de düşünmeli; O'nun bir fani olarak yaşadığı zamanın seyri içinde tamamlayamadığı, ileriye bıraktığı tasavvurlarını, O'nun ışıklı yolundan ayrılmaksızın biz gerçekleştirmeliyiz.

Zira o insan ki, en güç şartlar içinde milletine liderlik ederek Kurtuluş Savaşı'nı kazanmış, memleketi yabancıların sömürgesi olmaktan kurtarmış, koyduğu ilkeleri, yaptığı inkılâplarla Türk toplumuna çağdaşlaşma yollarını göstermiş, kurduğu devleti lâik ve demokratik bir temele oturtmuştur. Bu nedenle Türkiye Cumhuriyeti, O'nun kurduğu sağlam temeller üzerinde yaşadıkça, Atatürk adı da ebediyete doğru akıp giden bir varlık olarak Türk milletinin vefa dolu sinesinde daima yaşayacaktır.

Artık herkes anlamıştır ki, Atatürk'ü, Atatürkçülüğü unutmak, unutturmak boşuna bir gayrettir. Kendisinin şu veciz sözleri daima hatırlanmalıdır:

"Bir zamanlar gelir, beni unutmak veya unutturmak isteyen gayretler belirebilir. Fikirlerimi inkâr edenler, beni yerenler çıkabilir. Hatta bunlar benim yakın bildiğim ve inandıklarım arasında bile olabilir Fakat ektiğimiz tohumlar o kadar özlü ve kuvvetlidir ki, bu fikirler Hind'den, Mısır'dan döner dolaşır, gene gelir, feyizli neticeleri kalpleri doldurur".

Evet değerli konuklar! Atatürk'ün fikirleri imanlı kalpleri doldurmakta devam ediyor ve daima edecektir.

Yüksek heyetinizi bu duygularla tekrar saygı ile selâmlıyorum.

ATATÜRKÇÜ DÜŞÜNCENİN TEMELİ : LÂİKLİK

Prof. Dr. DOĞU ERGİL

I. OSMANLI TEOKRASİSİNİN YÖNETİM VE SOSYAL FELSEFESİ

Türkiye Cumhuriyeti'ne can veren siyasal felsefenin ana dayanaklarından biri hiç kuşkusuz *laikliktir.*

Teokratik ve çok-uluslu bir ortaçağ imparatorluğundan modern bir ulusal-devlet yaratma misyonunu üstlenmiş olan Cumhuriyetçi kadrolar, Osmanlı sistemini ayakta tutan geleneksel devlet felsefeni tabiî ki reddetmek durumundaydılar.

Neydi Osmanlı düzeninin yapısı?

Osmanlı uygarlığı Türk, İran ve Arap kültürlerinin bileşiminden oluşuyordu. İslâm dini, bu bileşimin ahlakî ve sosyal değerlerini, günlük hayatı yönlendiren kurallarını sağlıyordu. Padişahlar bile hakları olan *kanun* (örfî hukuk) yapmak yetkisini kullanırken, din hükümlerine uymak zorundaydılar. Bu zorunluluk, Padişahların dünyevî otoritesi azaldığı oranda arttı.

16. yüzyıldan itibaren Osmanlı toplum yaşamı, doğu medeniyetlerinin etkisi yanında, batı medeniyetinin etkisine de açıldı. Ancak, çok çeşitli etkileri yansıtan bu karmaşık bileşim, değişen dünya koşulları karşısında uyum ve değişim yeteneği gösteremedi ve yerini daha modern ulusal yapılara bıraktı.

Osmanlı İmparatorluğu'nu oluşturan karmaşık yapı 19. yüzyıla girildiğinde çağdaş bir toplumsal ve ekonomik kurumlaşmaya olanak verecek dinamizmayı artık kaybetmişti. Bu gerilemenin en önemli nedeni, Osmanlı düzeninin değişmeden çok, durağanlığı erdem sayan bir değer sistemi üzerine oturuyor olmasıydı. Bu değer sisteminin özünü de İslâm dini ve ona atfedilen hükümler oluşturuyordu. Bütün tek-tanrılı dinler gibi İslâm dini de kökeni itibariyle ilahî idi. Dolayısıyla, kural ve ilkeleri, güçlerini Tanrı buyruğundan alıyorlardı.

Bir toplumda hukuk sistemi, devlet ve toplum yönetimi felsefesi, dine, başka bir deyişle, ilahî emirlere ve kurallara dayandırılmışsa, ne siyasal ne

de sosyal hayatta bu kural ve emirlerin dışına çıkmaya, onlar üzerinde değişiklik yapmaya imkân vardır. Her teokraside olduğu gibi, "ilahî nizam"ın kurulmasını ve yaşatılmasını amaçlayan Osmanlı toplum ve devlet düzeninin dayandığı temel felsefe de tartışmaya, değiştirilmeye kapalı idi. Dolayısıyla din, durağan, değişmeye dirençli bir toplumun hem yaratıcısı hem güvencesi olmuştur.

Başka bir açıdan bakıldığında dinin meşrulaştırdığı, yasallığı Tanrı'ya dayandırılan bir yaşam ve yönetim felsefesi, toplumun yönlendirilmesinde insan iradesine de pek yer bırakmıyordu. Toplumun nasıl yönetileceği; kişinin davranışlarını hangi değerlere göre yönlendireceği; bireyler, hatta toplumlar arası ilişkilerde hangi kuralların, ölçülerin geçerli olacağı ilahî bir kaynağa bağlanınca, insanın, kendi yaşamı kadar, toplum yaşamı üzerinde de belirleyici rolü son derecede azalıyordu.

Sonuç olarak, insan iradesi, kendi dışındaki güçlere ya da onları yeryüzünde temsil ettiğine inanılan kişi ve kuruluşlara tâbi kılınmıştı. Dolayısıyla, dinin toplumsal ve siyasal yaşama egemen olduğu her örnekte olduğu gibi, Osmanlı sisteminde de, halkın katılımı ve tercihleriyle biçimlenebilecek bir özgürlükler rejimi doğamadı. Demokratik, bilimsel yaratıcılığa açık, hürriyetçi bir toplum düzeni kurulamadı.

Oysa artık 19. yüzyılın ikinci yarısında Rönesansı, Reformu, Aydınlanma Çağı'nı arkada bırakmış olan Batı dünyası, Sanayi Devrimi aşamasına varmıştı. Akılcılık, bilimsel yaratıcılık, lâik toplumsal yaşam ve ahlâk anlayışı, katılmacı demokrasi, yani düşünce ve yönetimde insan aklının, özgür iradenin zaferi gerçekleşmişti. Batı toplumları, dogmatik düşünceyi, durağan toplumsal düzen anlayışını ve yönetimlerin katılımını dışlayan bir siyasal geleneği önemli ölçüde aşmışlardı. Bu özgürlük ortamı, onlara müthiş bir dinamizm kazandırmış, gelişmelerinin önündeki geleneksel engelleri kaldırmıştı.

Kısmen bu dönüşümlere (transformations) ayak uyduramadığı için, kısmen de yöneticilerinin dünyadaki köklü değişiklikleri çok güç ve çok geç anladıkları için, sanayi devriminin dışında kalan Osmanlı İmparatorluğu, 20. yüzyılın taleplerini karşılayamadı. Bünyesindeki tüm çelişkiler ve yetersizliklerle birlikte Birinci Dünya Savaşı sonrasında tarihe karıştı. Aynı tarihsel evrimi paylaşmasalar da, benzer çelişkileri içinde barındıran Çarlık Rusyası ve Avusturya-Macaristan İmparatorlukları da, geleneksel ve çokuluslu yapılarıyla sanayi çağının gereklerini karşılayamamanın bedelini tarih kitaplarının sayfaları arasındaki yerlerini alarak ödediler.

Üç kıtaya yayılan koca Osmanlı İmparatorluğu'nun bıraktığı boşluğu pek çok ulusal devlet doldurdu. Bunlardan birisi ve tabiî en önemlisi Türkiye Cumhuriyeti Devleti'dir.

Modern Türkiye, klâsik Osmanlı uygarlığının en büyük kültürel mirasçısı olmakla birlikte, onun devlet felsefesine başkaldırarak doğmuş bir ulusal devlettir. Söz konusu karşıtlığı anlamanın en iyi yolu bu iki toplumsal-siyasal sistemi karşılaştırmaktır.

Osmanlı yönetimi bir Sultanlıktı. Sultanlık, İslâm dininin esaslarına göre yönetilen bir monarşidir. Monark, yani Sultan, dinin koymuş olduğu kurallar çerçevesinde Tanrının kendisine lütfettiği hükümdarlık haklarını kullanan kişidir. Bu kuralların dışına çıktığı anda meşruluk (yasallık) zeminini kaybeder. O yüzden Sultan'ın emirleri, dinsel hukukun temel ilkeleriyle çelişemezdi. Osmanlı sisteminde bu tür bir çelişkinin olup olmadığını denetleyen bir din adamları kurulu vardı. Şeyh-ül İslâm ve onun başkanlığında çalışan müftüler, dünyevî otoritenin kararlarını *Şeriat* açısından denetler ve yorumlarlardı. Kadılar ise, Şeriat hükümlerine uygun olarak adalet dağıtırlardı. Şeriat, Kuran (Tanrı buyruğu), Sünnet (Peygamber'in yaptıkları) ve Hadis (Peygamber'in söyledikleri veya ona atfedilen sözler) temeline dayanan bir hukuk sistemi idi. İlahî kökenli olduğu için kuşku duyulması, değiştirilmesi mümkün değildi. Ancak yerleşik kurallara uymayan yeni durumlarda Müftülerin vereceği fetva ile yeni yorumlar getirilebilirdi. Yeni yorumlar da tabiî Şeriat'ın geleneksel hükümlerine uygun olmalıydı.

Görüldüğü gibi Şeriat, herkesin, her zaman uyması gereken kutsal kurallar ve ilkeler bütünü idi. Hayatın her alanını ve her dönemini içeriyordu. İslâm felsefesi, dinî alan ile dünyevî alanı birbirinden ayırmadığı için Müslümanların din kuralları dışında hareket etmesi mümkün değildi.

Dolayısıyla, dinsel normlara dayandırılan toplumsal kurumlarda değişiklikler yapabilmek hiç kolay değildi. Bir o kadar zorluk da dünyada meydana gelen değişikliklere ayak uyduracak kararları, aklın ve bilimin objektif ölçülerine göre almakta ortaya çıkıyordu. Çünkü Şeriat, düşüncenin inançtan ayrılmasına kolay kolay olanak vermiyor; düşünceyi denetlemek istiyordu.

İslâmî esaslara göre kurulan Devlet'in temel görevi dinin bir inanç, ibadet ve ahlâk sistemi olarak işlevsellik kazanmasıyla bitmiyor, onu bir hukuk sistemi, davranış kalıbı olarak hayata geçirmeyi, uygulamayı içeri-

yordu. Görülüyor ki, Osmanlı Devleti, hem teoride hem pratikte dinseldi, teokratikti.

Şeriata dayanan Osmanlı dinsel hukuku, "pozitif hukuk" sistemi denilen, bugün Türkiye'nin de benimsediği çağdaş hukuk sisteminden iki açıdan ayrılır. Bir kere *bütüncüdür.* Yaşamın bütün alanlarını denetlemek, düzenlemek ister. Pozitif hukuk sistemi insanın, diğer insanlarla ve devletle ilişkilerini düzenlemeyi amaçlarken, Şeriat, bununla yetinmez. Bu alanların dışında bir de kişinin vicdanı ile "kutsal-Tanrısal" alan arasındaki ilişkileri düzenlemeyi amaçlar. Başka deyişle bireyin neyi yapmaya yetkili ve zorunlu olduğunu belirtmenin ötesinde; vicdanen neyi yapması, neyi yapmaması gerektiğini de empoze eder. Bu anlamda Şeriat, hem vicdanî ölçü olarak, hem de hukuk sistemi olarak, kişinin özel ve sosyal tüm duygu, düşünce ve eylemlerinin denetçisi, yönlendiricisi rolünü üstlenir.

Bu çerçevede birey, dinin koymuş olduğu kural ve ilkelerin dışında düşünme, duyma ve hareket etme imkânına sahip değildir. Dolayısıyla, düşünce alanı inançtan ayrılamaz, onun kalıplarının dışında çıkamaz. Başka deyişle, düşünce, *dogmadan* özgürleşemediği için çeşitlenemez, gelişemez.

Diğer yandan, her eylemi ile dinsel devletin bağlayıcı kararlarına tâbi olan bireyin, yerleşik düzeni değiştirecek, düzeltecek eylem özgürlüğüne sahip olması da mümkün değildir. Birey, toplumunu düzeltecek çareleri öneremez ve önerilerini uygulamaya koyamaz. Nitekim Osmanlı döneminde köklü reformlar yapmaya kalkan pek çok Vezir, Vezir-i azam ve iki Sultan'ın başı kesilmiş, bir çoğuna karşı da isyanlar olmuştur. Söz konusu isyanların başrolünde, genellikle düzenin değişmesine karşı olan "din adamları" görülmüştür.

Bu değerlendirmeyi bir adım daha ilerletelim: Toplum yönetimini üstlenen kesimlerin meşruluklarını dinden aldıklarını, uyguladıkları hukuk sisteminin değişmez, değiştirilemez ilahî nitelikte hükümlere dayandığını varsayarsak, böyle bir sistemde eşitliğe ve temel haklara dayalı bir *vatandaşlık* anlayışını bulmak zordur. Sadece *kulluk* vardır. Nitekim, Osmanlı toplumunda herkes, Başvezir bile *kuldur.* Kul ise emirlere uyan, onları yerine getiren pasif kişidir. Hakları yoktur; yükümlülükleri ve yararlandığı *lütuflar* vardır. Kullardan oluşan bir toplumda siyasal katılma, çoğulcu yönetim ve demokrasi sözü bile edilemeyecek hayallerdir. Hatta söylenmesi tehlikeli kavramlardır. Çünkü herbiri insan iradesini, din hükümlerinin önüne koymaktadır.

Özetlenecek olursa, bir "Din Devleti"nin, toplum hayatına yansıyan iki sakıncalı etkisinden söz edilebilir:

1) Düşüncenin inançtan bağımsızlaşamaması.

2) Bireyin, bütüncü (totalist) ve otoriter devletten bağımsızlaşan kendine özgü bir din-dışı eylem ve düşünce alanı yaratamaması.

Her iki sakıncanın bileşik etkisi, koca bir cihan imparatorluğu olan Osmanlı Devleti'ni içten çürüten bir durağanlığa ve dıştan gelen modern toplumların baskılarına yenik düşüren bir güçsüzlüğe mahkûm etmiştir.

Düşüncenin inançtan bağımsızlaşamaması, metafizik dünya görüşünün, taassubun, bilimin gelişmesine engel olması demektir. Gerçekten de, dinin bütün yaşam alanlarını sıkıca denetlemesi yüzünden objektif düşünce biçimi, kendisine özgü, bağımsız bir varlık sahası kazanamadı. Bu yüzden, Osmanlı toplumu, hiçbir zaman bir "Rönesans" ve "Aydınlanma Çağı" yaşayamadı. Pozitif bilimler gelişemedi. Dolayısıyla, giderek daha bilimselleşen harp teknikleri ve silâh teknolojisi karşısında bir zamanlar sahip olduğu dayanılmaz askerî gücünü de yitirdi.

Bilimin gelişmediği yerde onun ürünü olan teknoloji de gelişemez. Nitekim 16. yüzyıldan itibaren geleneksel Osmanlı el sanatları çökmeye yüz tuttu ve ülke ekonomisi 19. yüzyılın ikinci yarısında bir sömürge ekonomisi görünümü kazandı.

Bu geniş çaplı çöküntü karşısında belki halkın katılımına izin veren çoğulcu bir yönetim biçimi içinde çareler bulunabilirdi. Ancak Osmanlı monarşik teokrasisi, egemenliği Allah adına kullandığından onu hiçbir biçimde "halk"la paylaşmaya razı olmadı.

Teokrasilerde egemenlik Tanrı'ya aittir ve onun adına ya bir hanedan ya din adamları ya da birlikte hüküm sürerler. İlahî buyrukları uygularlar ve onlara uyulup uyulmadığını denetlerler.

Dolayısıyla hükümdarlar ve onlara yardımcı olan din adamları, teokratik düzenin değişmemesi, ülkeleri ortaçağın karanlığında kalsa da kendi imtiyazlı konumlarının korunması amacıyla ellerinden geleni yaparlar. Osmanlı örneğinde de aynı direnci görebiliriz.

Bu yüzdendir ki Cumhuriyet Türkiyesini kuran kadrolar, oluşturmaya çalıştıkları modern toplumun felsefî temelini lâisizme, yönetim biçimini de temsilî demokrasiye dayandırdılar.

Neydi Cumhuriyet'i kuran Mustafa Kemal Atatürk ve idealist arkadaşlarının lâiklik anlayışı?

II. TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN LÂİKLİK ANLAYIŞI

Lâiklik, herşeyden önce, toplumun üyelerince benimsenmiş olan din veya dinlerden bağımsız bir doğal ahlâk sisteminin varlığını gerektirir. Böyle bir ahlâk sisteminin ilkelerini belirleyen, aşkın bir güç ya da toplum üstü bir otorite değil, onu uygulamaya kararlı bireyler topluluğudur. Bu nitelikteki bir ahlâki sistemin zorlayıcılığından söz edilemez. Çünkü, birarada yaşama arzusundaki bireylerin kendi iradeleriyle olşuturdukları, ahlâkî kurallara ve hukuk düzenine dayanmaktadır. İradî seçim ve güncel ihtiyaçlardan kaynaklandığı için de "doğal"dır, makuldür.

Böylesine bir lâiklik anlayışı, düşünce özgürlüğüne ve bireylerin görüşlerinde farklı olabilmek hakkına dayanır. Bunun yanında lâiklik, maddî ve kutsal olan her şeyi, ruhun ölümsüzlüğünü, vicdanî seçimleri ve ahlâkî sorumluluğa ilişkin tüm soruları tartışma hakkını savunur.

Ayrıca, lâiklik anlayışı, adaletin ve kurtuluşun sadece ölümünden sonra ve öteki dünyada değil, yaşarken ve bu dünyada da mümkün olduğu görüşünü benimser.

Öte yandan lâiklik, akla dayanan araştırmacılığı benimser. Dogmaları, sırf "kutsal"dır diye kabullenmeye karşıdır. Evrenin, bilimsel yöntemlerle incelenmesini ve onun akılla açıklanması için *sürekli* çaba gösterilmesini savunur.

Kısaca lâiklik, teolojik ve metafizik mutlaklara karşıdır. Aynı karşıtlığı, değişmez, değiştirilemez diye öne sürülen ama belirli çıkarları kamufle etmekten başka işlevi olmayan sosyal kurumlara, uygulamalara ve siyasal ideolojilere de gösterir.

Sosyal adaletin, mutluluğun ve iyiliğin ölümden sonra gerçekleşmesini beklemek yerine; onları, yaşarken, bu dünyada gerçekleştirmeyi teklif eden laisizm, gücünü bilimin objektif ve etken yöntemlerinden alır. O yüzden lâiklik, duygusallığı değil, nesnelliği; keyfiliği değil, evrenselliği; kısmîliği değil, bütünü anlamayı; ayrıcalığı (imtiyazı) değil başarmayı ilke edinir. Çünkü ancak bu ilkelere dayanarak metafizikten, yerellikten, gerilikten ve otoriteye tapıcılıktan kurtulunabilir.

Cumhuriyetin kurucuları kuşkusuz ki inançlı insanlardı. Dinlerine bağlıydılar. Ama dindar olmakla evreni ve yaşamı dinsel esaslara göre an-

lamak ve düzenlemenin çok farklı şeyler olduğunu anlamışlardı. Onlar, düşünce ve onun en "hakikî mürşidi" olan bilimin, dünyayı ve dünyevî yaşamı yönlendirirken; dinin de, insanın benimsediği inanç sistemindeki "kutsal alan"la olan ilişkilerini düzenlemesi gereğine inanıyorlardı. Böylece, dünyevî alan ile ilahî alan birbirinden *bağımsız* kılınacaktı. Birbirinin müdahalesinden ve baskısından kurtarılacaktı.

Gerçekten de büyük Atatürk ve arkadaşları, o gün belki önemi iyi anlaşılamayan ama bugün bize çok anlamlı ve yerinde gelen bir yaşam felsefesini hayata geçirmişlerdi.

Düşünce ve eylem alanları ile inanç alanını birbirinden ayırarak, bunlardan sadece birinin diğerini, yani dinin, sosyal ve siyasal kurumlara egemen olmasını önlemeye çalışmıyorlardı. Siyasal otoritenin de bir din tanımazlık, inanç özgürlüğünü reddetmek niyetiyle insanların dinsel akidelerine ve *ibadet* özgürlüklerine saygısızlık yapmasının da önünü kapıyorlardı.

Cumhuriyet yönetimi bağnazlığı reddediyordu. Taassubu reddediyordu. İnsanlar inançlarında özgür olmalıydılar. Bu özgürlüğün ölçüsü, bireylerin ve kümelerin farklı inançlara sahip olabilme hakkıydı. Ancak farklılıklara saygı, özgürlük olgusunu idealden pratiğe indirebilirdi. Şu halde, lâikliğin amacı, farklılıklara saygıyı yerleştirerek, insanları inançlarında özgür bırakmaktı.

Aslında inanca sınır koyan bağnazlık, düşünceye de eyleme de koyar. Bağnazlık yasakçı zihinlerin ve yönetimlerin niteliğidir. Bunlar kendi özel görüşlerini ve inançlarını başkalarına zorla kabul ettirmeye çalışırlar. Oysa zorlama kimin ve hangi "ulvî" makam adına yapılırsa yapılsın özgürlüklerin sonudur. Atatürk şu denklemi çok iyi anlamıştı: Mutlak düşünce, mutlak yönetimlerin çocuğudur. Tabular, dogmalar, düşünce ve girişim yasakları, keyfî bağnaz ve zorba yönetimlerin bağrında yaşar. Bu zorbalığı ne bireyler, ne de devlet yapmalıdır. Bu görüşten hareket eden genç Türkiye Cumhuriyeti, dinin siyasal-toplumsal hayatı denetlemesini önlemek kadar, çoğunluğun da farklı görüşleri ve inanç gruplarını tahakküm altına almasını önlemek istemiştir.

Atatürk ve Cumhuriyetçi kadrolar, dinin siyasallaştırılmasına karşıydılar ama onun manevî ve ahlakî işlevinin önemini kavramışlardı. Bu yüzden Türklerin, dinlerini anlıyabilmeleri için ibadet dilinin Türkçeleştirilmesine çalışmışlar, Kuran'ın tercümesine önayak olmuşlardır. Çünkü biliyorlardı ki, dinini anlıyamıyan bir toplum, hurafelere inanacak, onun

özüne yabancı kalacaktır. Bu yabancılık, giderek şekilciliğe dönüşecek ve aracıların yorumlarına dayanan yapay bir sofuluğa, bürünecektir. Oysa din terbiyesi konusunda amaçlanan, bilinmeyenden korkarak baş eğmek değil, bilerek inanmak, iman etmektir.

Bu alanda yatan tehlikeyi iyi sezen Cumhuriyet yönetimi, gerçekleştirdiği bir dizi köklü sosyal ve kültürel reform yanında, din kurumunu da şekilcilikten ve merkeziyetçilikten kurtarmak istedi. Önce Osmanlı teokrasinin temel direğini oluşturan dinsel bürokrasiyi (ulemayı) lağvetti. *İnanan* ile Tanrı'sı arasında aracı bir makam, resmî bir otorite kalmasına imkân bırakmadı. İnananlar, inançlarında, ibadetlerinde sınırsız bir özgürlüğe sahip olacaklardı. Bireylerin, hatta toplumların dini olabilirdi, ama Cumhuriyet'in kurucuları için devletin dini olamazdı. Niçin?

Herşeyden önce devlet, soyut bir kavramdır. Bu ulusun kendini yönetmesi, temel ihtiyaçlarını karşılaması için oluşturduğu kurumların genel bileşkesidir. Kurumsal bir yapıdır. Kurumların dini olamaz. İnsanların, kümelerin olur. Diğer yandan devlet, insanlara, topluma hizmet için yaratılmıştır. Bir ulusal devletin kanatları arasında farklı dinde insanlar, gruplar yaşar. Eğer devletin ilân edilmiş resmî bir dini olursa, vatandaşlara karşı tarafsız olması, onlara eşit davranması mümkün olamaz. Oysa devlet, bireylere ve topluma eşit düzeyde, taraf tutmadan hizmet vermek için kurulmuştur. Yansızlığını yitiren bir devlet, meşruluğunu ve birleştiriciliğini de yitirir. Ulusal birlik zedelenir, toplumsal dayanışma çözülür.

Ayrıca, devletin resmen belirli bir dini benimsememesi, yönetenlerden farklı inançları olan vatandaşların ve kümelerin kendi dinî akidelerine bağlılıklarında onlara özgürlük ve inanç güvencesi sağlar. Böylesi bir tavır, demokratik devlet anlayışının da gereğidir. Çünkü, demokratik devlet geleneğinde fertlerin, toplumun ve devletin din baskısından arınmış olmaları kadar, dinî inançların da onların keyfiliğinden, bağnazlığından, hoşgörüsüzlüğünden korunması söz konusudur.

Görülüyor ki, genç Cumhuriyet rejiminin benimsediği "devletin değil, insanların ve toplulukların dini vardır" ilkesi, hem modern bir toplum yaratmanın önündeki metafizik engelleri kaldıracaktı. Hem de insanların kendilerini, kendi iradeleriyle yönetmesi temeline dayanan demokratik, katılmacı devlet modelini yerleştirecekti. Artık egemenlik metafizik bir kaynağa dayandırılmayacak ve o kaynağa vekaleten halkın seçmediği kişi ve gruplar aracılığı ile kullanılamayacaktı. "Fikri hür, vicdanı hür" bireylerin

ortak iradeleriyle seçtikleri kişilerce, belirledikleri yöntemlerle, oluşturdukları kurumlarla kullanılacaktı egemenlik hakkı. Genç Türk Cumhuriyeti'nin benimsediği bu siyaset felsefesi, şu deyişte somutlaşmıştı: "Egemenlik kayıtsız şartsız milletindir".

III. LÂİK CUMHURİYETİN KURUMLAŞMASI

Lâik dünya görüşünü, Türk toplumunun sosyal, siyasal ve kültürel hayatının her cephesinde geçerli kılmaya kararlı olan Cumhuriyet yönetiminin ilk uygulaması, din örgütünün, devlet örgütü ve onun siyasal işlevleri üzerindeki vesayetini kaldırmak olmuştur. Önce Evkaf ve Şeriye Bakanlığı olarak adlandırılan dinsel örgüt ağı lağvedilmiştir. Sonra da *ulema* adı verilen dinsel bürokrasinin bağımsızlığını ve gücünü sağlayan üç ana kaynak ortadan kaldırılmıştır.

Bunlar sırasıyla şunlardı:

1) *Fetva Müessesesi:*

Ulemanın bir kanadı, Şeriat adı verilen dinsel hukukun uygulanışını denetliyor; günlük yaşama ilişkin olguları, "Fetva" denilen kararlarla yorumluyordu. Bu işleviyle, Sultan'ın ve saltanat bürokrasisinin aldığı tüm kararlar üzerinde kontrol yetkisi vardı. Başka deyişle, ulema, ellerinde tuttukları dinî otorite ile, dünyevî otorite üzerinde son sözü söyleyen bir baskı grubu idi. Yenilikçi her yönetim, çağın gerektirdiği reformları böylesi bir güçlü direnişe karşı gerçekleştirmek zorundaydı. Artık 17. yüzyılda, konu, yetki paylaşması olgusunu aşmıştı. Ulema'ya da söz geçirebilen güçlü Sultan'lar çağı kapanınca, zayıflayan söz geçirebilen güçlü Sultan'lar çağı kapanınca, zayıflayan dünyevî otorite, yönetim yetkisini din adamlarının onayı olmadan kullanamaz hale geldi. Ulema ile Sultanlık makamının temsil ettiği dünyevî otorite arasında yetki çekişmesi zaman zaman kanlı bir mücadele görünümü aldı. 17. yüzyıldan sonra Şeriat ve Ulema karşısında göreli (nisbî) özerkliğini büyük ölçüde yitiren Sultan'ın Şeriat dışındaki hareket serbestisi de alabildiğine sınırlanmıştı.

2) *Ekonomik Bağımsızlık:*

Dinsel otoritenin personel giderlerinin ve carî masraflarının çoğu "vakıflar" adı altında toplanan kendine yeterli işletmelerin ya da gelir getirici mülklerin kazancı ile karşılanıyordu. Dinsel yani kutsal amaçlı bağışlar oldukları için devlet de vakıflara karışamıyordu. Sağlanan gelir, vakfın amacı doğrultusunda kullanıldığı sürece vakıf, vakfeden kişi, aile ya da kendi

mütevelli heyetince devletten bağımsız olarak işletiliyordu. *İşte bu bağımsız gelir kaynağı, Ulemayı hem ekonomikman güçlü kılıyor, hem de onlara devlet bütçesi dışında gelir sağlıyordu. Malî açıdan merkezî otoritenin denetimine tâbi olmamak, dinsel kadrolara, devlet için stratejik bir özerklik bahşediyordu.*

3) *Yargı ve Eğitim İşlevleri :*

Ulemayı güçlü kılan bir üçüncü neden, onların yargı ve eğitim işlevlerini yerine getiriyor olmalarıydı. Adalet, *Kadı* adı verilen ulema aracılığıyla dağıtılıyordu. Hakimlik de, savcılık da, kadılık makamında toplanmıştı. Yargı alanında ilk ve son söz kadıya aitti.

Osmanlı eğitim sistemi din kökenli olduğu için ilkokuldan, o zamanki yüksek öğretim kurumu olan Medreseye kadar din adamlarının, yani *müderrislerin* öğretmenliğine dayanıyordu. Yargı ve eğitim işlevlerini ellerinde tuttukları sürece, ulema sadece toplumsal yaşamda çok etkin bir role sahip olmakla kalmıyor, ayrıca egemen oldukları sistemi hukuken pekiştirmek ve onu benimseyecek insanlar yetiştirmek olanağını da ellerinde bulunduruyorlardı.

Genç Cumhuriyet'in ilerici ve yenilikçi kadroları, Ulemanın etkinliğini kırmadan geleneksel toplumu modernleştiremeyeceklerini biliyorlardı. Ayrıca, kozmopolit bir imparatorluğun heterojen yapısından ulusal bütünlüğü sağlanmış, dayanışmacı ve homojen bir ulusal devlet yaratmak istiyorlardı. Bu yüzden birlik içinde bir ulus, tek başlı bir yönetim ve monolitik bir egemen ideolojiden yana idiler. Siyasal erklerini hiçbir grup veya otorite ile paylaşmaktan yana değillerdi. Cumhuriyet yönetimi, tek bir otorite, tek bir meşruluk kaynağı tanıyordu: O da ulusun kendi iradesi; kendi kendini yönetme arzusu. Bu iradenin ideolojik ifadesi "milliyetçilik"tir.

Milliyetçiliğin benimseyebileceği nihaî siyasal rejim cumhuriyet ve temsilî yönetimdir.

Kendisini, seçtiği temsilciler eliyle yönetebilen bir ulus, millî iradenin dışında başka bir meşruluk kaynağına ihtiyaç duymaz. Meşruluk kaynağı olarak kendi hür iradesinden daha başka, daha üstün irade aramayan her ulus, her yönetim, kaçınılmaz olarak *lâiktir.* Lâik Türkiye Cumhuriyeti Hükûmeti'nin, halk iradesi yerine metafizik bir iradeyi egemenlik kaynağı olarak beniseyen bir kadro (yani Ulema) ile siyasal gücünü paylaşması mümkün değildi. Nitekim bu çelişki, Evkaf ve Şeriye Bakanlığının, Cumhuriyetin ilânı ile birlikte lağvedilmesiyle giderildi. Ulema, Osmanlı toplumunun diğer yönetici kesitleriyle birlikte tarihe gömüldü.

Bu anlamda Cumhuriyetin ilânı, siyasal bir inkılâptır. Çünkü, sadece tüm yönetici kesitler değişmemiştir; onlarla birlikte, Osmanlı yönetici tabakalarını iktidarda tutan değer sistemi de Türkiye'nin kültürel dağarcığından çıkartılmıştır.

Cumhuriyetin dönüştürdüğü geleneksel siyasal yapıya şöyle bir bakmak, başarılan inkılâbın çarpını gözler önüne serer:

Osmanlı yönetiminin egemen kadroları, Sultan ve Hanedan'dan başlayarak, atanmış askerî ve sivil bürokratlardan oluşuyordu. Ulema da sivil bürokrasinin bir kanadını oluşturuyordu. Bu siyasal yapıyı ayakta tutan meşruluk kaynağı dindi. Sultan, Tanrı adına yönetiyor, diğer herkes onun Halife olmasından da gelen ilahî kökenli kudretine tâbi oluyordu.

Toplumun üyeleri eşit haklara sahip yurttaşlar değil, kendilerine lûtfedilen haklar ve sorumluluklarla eşitsiz olarak sıralanmış kullardan oluşuyordu. Her bireyin statüsü, ait olduğu dinsel kümenin -milletin- statüsü tarafından belirleniyordu.

Osmanlının güçlü olduğu dönemlerden Müslümanlar üstün konumdaydı. İmparatorluk zayıflayınca, yükselen ve güçlenen Batılı Hıristiyan devletlerin himayesinden ekonomik ve sosyal durumlarını güçlendiren azınlıklar, zamanla Müslümanlardan daha fazla ayrıcalığa kavuştular.

Cumhuriyet yönetimi, *bireylerin ve sosyal grupların statülerini dinsel mensubiyetlerine dayandıran* Osmanlı teokratik yapısını yıkmakla, kulluk dönemini kapadı. Açılan yeni tarih sayfasında, din, çeşitli tarihî nedenlerle içine çekildiği siyasal alandan çıkarak bütün modern toplumlarda inanç sistemlerinin işgal ettiği bireysel (vicdanî) ve kültürel alandaki gerçek ve saygın yerini aldı. Böylece, düşünce (bilim) ve eylem (siyaset) inançtan ayrıldı. Her biri özgürce gelişmek ve yasalarla birbirlerinin müdahalesinden korunmak olanağına kavuştular. Lâik yasalarla sağlanan eşitlik olgusuyla, *yurttaşlık* dönemi başladı.

IV. HUKUKSAL DÜZENLEMELER

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuyla gerçekleşen siyasal inkılâbın ilk aşaması, Osmanlı hanedanının ve bu hanedanın simgelediği monarşik sistemin dayandığı dinî, idarî ve askerî bürokrasinin ortadan kaldırılması olmuştur. Ne var ki, bunlar, Osmanlı yönetiminin sadece kadrolarıydı. O kadrolara hükmetme hakkı veren değer ve hukuk sistemi yok edilmeden ulusal devleti Osmanlılık ruhundan arındırmak mümkün olamazdı.

Osmanlı düzenini meşrulaştıran değer sisteminin kökeni Şeriat idi. Şeriat düzeni, dinî ilke ve kurallara uygun bir monarşik siyasal yapının hukuksal temelini oluşturuyordu. Çok dinli bir toplumsal sistemde, bir tek dinin hükümlerine dayanan bir hukuk sistemini egemen kılmak, ancak merkezî otoritenin, yani devletin çok güçlü olmasıyla mümkündür. Osmanlı devleti güçlü iken Şeriata ve örfî yasalara bağlı İslâmî hukuk düzeninin ülke çapında fazla itiraza uğramadan uygulanması bir sorun olmadı. Zaten Osmanlı mozayiğini oluşturan dinsel kümeler, "millet" sistemi denilen oldukça özerk bir hukuksal statüye sahiptiler. Her din kümesinde hukuksal sorunlar, cemaatin yerleşik kurallarına ve geleneklerine uygun olarak çözülüyordu. Şeriat sadece Müslümanlar arasında ve bir Müslümanla, Gayri Müslim arasındaki hukuksal ilişkilerde geçerli idi.

İmparatorluk zayıflayıp da merkezî hükûmet, her birisi kendisine bir Batılı hamî bulan Gayri Müslimler üzerinde etkisini yitirince, bir Müslüman Osmanlı ile Müslüman olmayan Osmanlı ya da yabancı arasında doğan hukuksal anlaşmazlıkları Şeriata dayanarak çözmekte büyük dirençle karşılaştı. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı hukuk düzenine çağın icaplarına uygun bir sürü lâik yasal düzenleme yapılması bir tesadüf değil, bu durumun kaçınılmaz sonucudur.

Söz konusu zorunluluğun temel nedenleri şunlardır: Osmanlı toplumu, sanayi devrimini tamamlayan ve güçlenen Batı karşısında gerilemektedir. Ama öte yandan, ekonomisiyle dünya pazarına bağlanmaktadır. Ayrıca, güçlenen ulusçuluk akımlarının baskısı altında daha evrensel bir hukuk sistemi ihtiyacını duymaktadır. Bütün bu talepler karşısında Osmanlı Devleti, yasalarını İslâm hukukundan ayırarak çağdaşlaştırmak, evrenselleştirmek ve lâikleştirmek zorunluluğundan kaçınamadı.

Görülüyor ki, Cumhuriyet ile doğal sonucuna varan hukuğun dinsel kökeninden kopup lâikleşmesi olgusu, Osmanlı döneminde, merkezî yönetimin zayıflaması yanında, ulusçuluk akımlarının etkisiyle başlamıştır. Bu açıdan bakıldığında Türk ulusçuluğu, Osmanlı teokratik düzenine başkaldıran diğer ulusçuluk akımlarından sadece biridir.

Türkiye Cumhuriyeti'ni yaratan ulusçuluk akımı, kurduğu ulusal devlete gerçek adını ondört yıl sonra koydu. 1937 yılında yapılan bir Anayasa değişikliği ile T.C. Devleti, *lâik* sıfatını kazandı.

Bu cesur ve çağdaş karar, büyük önder Mustafa Kemal Atatürk ve ideal arkadaşlarının başlattıkları siyasal inkılâbı tamamladıklarını simgele-

mektedir. Her siyasal inkılâp, kendini meşrulaştıracak değer sistemini de beraber getirir. Getirmek zorundadır. Nitekim ideolojik plânda Cumhuriyet yönetimi, "ulusçuluk" ve "halkçılık" ilkelerini işlemiştir. Hukuksal plânda ise tüm yasalar lâikleştirilmiştir.

Devlet lâikleştirilir ve dinler-üstü bir konuma sokulurken, sosyo-etnik grupların ve bireylerin inanç ve ibadet hürriyetlerine sınır konmamıştır. İnanç özgürlüğü, bireylerin en tabiî sosyal haklarından biri sayılmıştır. Bu hakkın koruyuculuğu da, çeşitli inançlar, dinler arasında taraf tutmayan lâik devlete ve onun ilgili kuruluşlarına verilmiştir.

Bir anayasa hükmü niteliği kazanan lâiklik ilkesi, yeni benisenen yasalara konan hükümlerle de desteklenmiştir. Meselâ, Dernekler Yasası'na göre, "meshep ve tarikat esasına dayanan" dernek kurmak yasaklanmıştır. Siyasal partilerin ve derneklerin özellikle dinsel destek aramaları ve din propagandası yapmaları da yasa ile engellenmiştir. Ceza Kanunu ise, Cumhuriyet yönetimine ve onun hukuk sistemine karşı din içerikli saldırıda bulunmayı suç saymıştır.

Arzuladıkları modern toplumu biran önce kurmak isteyen Cumhuriyetin inkılâpçı kadroları, sosyal hayatı düzenleyerek tüm yasaları kısa sürede çıkarmak gereğine inanıyorlardı. İsviçre, Fransa, İtalya gibi ülkelerin hukuk birikiminden de yararlanarak çağdaş bir hukuk düzeni yarattılar.

Hukuk devrimi, 1925 yılında Atatürk'ün, "Büsbütün yeni kanunlar meydana getirerek eski hukuk esaslarını temelinden söküp atmak teşebbüsündeyiz" sözleriyle başlatılmıştır. Daha doğrusu, Osmanlı'nın son döneminde bölük pörçük ve temel bir felsefeden yoksun olarak girişilen hukuk reformları, doğal ve kesin sonucuna ulaştırılmıştır.

Önce, bir hukuk sisteminin temeli olan medenî hukuk alanına el atıldı. Medenî hukuk alanına giren bireyin hak ve sorumlulukları (borçları), ailenin kuruluşu, işleyişi, sona ermesi, miras, eşya ve borçlara ilişkin esasların düzenlenmesine girişildi. Ancak yeni, yepyeni bir medenî kanun hazırlanmasının güçlüğü ve alacağı uzun zaman anlaşılınca farklı bir yöntem izlendi.

Genç Cumhuriyetin vakti yoktu. Türk ulusunun tebalıktan yurttaşlığa geçişini simgeleyecek ve onu "çağdaş uygarlık düzeyine" ulaştıracak yasal düzenleme bir an önce yapılmalıydı. Ayrıca böylesine köklü ve kapsamlı bir girişim uzmanlık gerektiriyordu. Cumhuriyet'in bu alanda açığı

büyüktü. Bunun üzerine cesaretli bir karar verildi. Batı dünyasında yürürlükte olan belli başlı medenî kanunlar incelendi. Bunların içinde o döneme göre en iyi, en modern ve Türkiye'nin varmak istediği sosyal ve kültürel hedeflere en uygun olan İsviçre Medenî Kanunu bazı değişikliklerle benimsendi. Deyiş yerinde ise lâik bir hukuk düzeninden "aşılama" yapıldı.

1926 yılında T.B.M.M.'de kabul edildikten sonra yürürlüğe giren Türk Medenî Kanunu ve Borçlar Kanunu, Türk ulusuna çağdaş bir hukuk sistemi ve sosyal yaşam düzeni olanağı sundu. Örneğin, bu Kanunla, kadın-erkek arasında daha önce olmayan yasal eşitlik sağlandı. Kadınlar her iş koluna ve mesleğe girebilme hakkına kavuştular. Aile ve miras alanlarında kadının eşitsiz statüsüne son verildi; erkeğin geleneksel ayrıcalıkları yerini cinsler arasında eşitliğe bıraktı. Medenî nikâh uygulaması bu eşitliği pekiştirdi.

Eşya hukukunun özel ve tüzel kişilere ilişkin hükümleri modern Türkiye'nin ihtiyaç duyduğu yenilikleri getirdi.

Yine 1926'da yürürlüğe giren T.C. Ceza Kanunu, 1889 İtalyan Ceza Kanunu örneğine uygun olarak hazırlandı.

1927'de yürürlüğe giren Hukuk Muhakemeleri Usulü Kanunu, İsviçre'nin NeuChatel Kantonu'nda 1925 yılında benimsenen aynı adlı Kanunun bazı değişikliklerle aktarılmış biçimidir.

1929 yılında yürürlüğe giren Ceza Muhakemeleri Usulü Kanunu 1877 tarihli Alman örneğinden aktarıldı.

1926 yılında uygulamaya konan Ticaret Kanunu, İsviçre örneğine; deniz ticareti ile ilgili hükümler ise Alman Deniz Ticaret Kanunu'na uygun olarak hazırlandı.

İdare hukukunun ana kaynağı, yönetim sistemimizin dayandırılmak istendiği Fransız mevzuatı oldu.

Yılların sağduyusundan geçen uygulamalar, bu hukukî "aşılama"ya bir süre sonra ulusal bir karakter kazandırdı.

1930 yılında Türk kadınına belediye seçimlerine; 1934'te yapılan bir Anayasa değişikliği ile genel seçimlere katılma ve milletvekili seçilme hakkı verildi. 1935 yılında yapılan genel seçimlerde Türk kadınları, Medenî Kanun'un alındığı İsviçre'den daha önce Parlamento'ya girdiler.

Kadın-erkek eşitliği alanında sağlanan yasal birikim, bugün bütün meslek dallarında kadınların yer almasına, hatta askerî okullara ve orduya girmelerine olanak sağlamıştır.

Lâik Medenî Kanun, Ticaret Kanunu, Ceza Kanunu gibi temel yasalar, T.B.M.M.'nce benimsendiği an, din, sosyal, siyasal, ekonomik ve adlî kurumların işleyiş alanı dışına çıkarılmış; olması gereken yere, inanç alanındaki saygın konumuna oturtulmuştur. Böylece, dinin de sişyasal çekişmeler ve ideolojik yorumlarla yıpratılması önlenmek istenmiştir.

Cumhuriyet yönetimi, toplumun geri kalmışlığı geleneksel toplumsal ve kültürel kurumlarında görüyor, bu kurumlarla birlikte onları yaşatan hukuk sistemini, hatta kültürel simgeleri de yok etmek istiyordu. Diğer bir anlatımla Cumhuriyet, başka bir çağı temsil eden geçmişiyle köprülerini atmayı amaçlıyordu.

Bu hedef doğrultusunda 431 sayılı Kanunla 3 Mart 1924'te Hilâfet kaldırıldı. "Hilâfetin İlgasına ve Hanedan-ı Osmanî'nin Türkiye Cumhuriyeti Memaliki Haricine Çıkarılmasına Dair Kanun"un ilk maddesi, "Hilâfet, hükûmet ve cumhuriyet manâ ve mefhumunda esasen mündemiç olduğundan, hilâfet makamı mülgadır" hükmüyle, egemenliğin kaynağını kesin olarak saptırıyordu, millî irade. Hilâfeti izleyerek dinî işlerle uğraşan tüm resmî kuruluşlar lağvedildi. Diyanet İşleri Başkanlığı oluşturulup, dinî hizmetler bu kuruluş aracılığı ile görülmeye başlandı. Okullar lâik birer öğretim kurumu olarak Millî Eğitim Bakanlığına bağlandı. Din eğitimi, devlet denetimine sokuldu. Dinsel kökenli bir vergi olan öşür lağvedildi. Modern vergilendirme usulleri benimsendi. Tüm bağımsız gayrı resmî dinsel kuruluşlar, yani tekkeler, zaviyeler, tarikat evleri kapatıldı. Dinsel kökenli takvim yerini evrensel takvime bıraktı. Metrik sisteme geçildi. Şapka ve kıyafet yasası ile Osmanlı toplum yaşamını ve gelenekselliği simgeleyen tüm başlık türleri -fes ve sarık gibi- ve elbiseler yerlerini modern giysilere bıraktı.

Bu yasalar ve onları uygulamadaki ciddiyet, Batılıları bugün bile şaşırtmaktadır. Ancak ülkelerinin çağdaş uygarlığa ulaştırılması arzusunu yaşamsal bir misyon olarak benimseyen Cumhuriyetin inkılâpçı kadrolarını ve büyük yenilikçi Atatürk'ün bu alandaki duygularını anlamak gerekir. Onlar fesi, geri kalmış "Doğu"nun; sarığı, gerici kafanın bir simgesi olarak görüyorlardı. Modernleşmek, Batılılaşmak için geride bırakmayı arzuladıkları bir çağın ve kafa yapısının tüm simgelerini toplum yaşamından silmek istiyorlardı. Neticede, insanın giysisi de kültürel birikiminin bir

göstergesidir. Cumhuriyet Türkiyesinin hedefi, Batı toplumlarının vardığı gelişme düzeyidir. Bilim ve sanatta bu aşamaya varmak istenirken bunun fes, sarık, çarşaf ve peçe ile yapılamayacağını anlamışlardı. O yüzden, zorlu bir süreç olan bilim ve sanat alanındaki sıçramaya, insanların dış görünüşleriyle uyum ve destek sağlamalarını istemişlerdir.

Lâik cumhuriyetin yaşatılması için hukuksal ve kültürel alanda yapılan inkılâplar, modern Türkiye'ye giden yolda atılan dev adımlardı. Ancak bunlar, idarî alanda yapılacak köklü değişiklikler olmadan hedeflerine ulaşamazlardı.

V. SİYASÎ VE İDARÎ YAPININ LÂİKLEŞTİRİLMESİ

İdarî alanda yapılan en büyük değişiklik, kuşkusuz, *devlet başkanlığı* ile *dinsel imamet,* yani dinsel cemaatin liderliğinin birbirinden ayrılmasıdır. Cumhuriyetçi kadro, Sultanlık (Padişahlık) makamını ortadan kaldırırken Hilâfet'i de idarî ve siyasî yetkilerinden soyutluyordu. Cumhuriyet rejimi otokratik-despotik bir devlet başkanlığıyla bağdaşamıyacağı için, Osmanlı saltanatı, onu simgeleyen Padişahlıkla birlikte ilga edilmiştir.

Kitle katılımı, ya da katılmacı parlamenter siyaset çağında mutlakiyetçi bir monarşinin yaşaması zaten mümkün değildi. Belki Müslüman cemaatinin uluslararası imamı olarak Halife'nin varlığı teorik olarak sürdürülebilirdi. Ama çeşitli etmenler bunun gerçekleşmesini önledi.

Hilâfetin kaldırılmasının birkaç önemli tarihsel nedeni vardır:

1) Birinci Dünya Savaşı'na girildiğinde artık Osmanlı Devleti'nin elinde sadece Müslümanlara ait topraklar kalmıştı. Çoğunluğu oluşturdukları bölgelerde "Gayri Müslim milletler", istiklâllerini ilân etmişlerdi. Hatta sınırdaş olan eski Osmanlı tebası Balkan Milletleri, Osmanlı Devleti'ne karşı savaşa girmişler, Birinci ve İkinci Balkan Savaşlarında da oldukça hırpalanmışlardı.

Türklerden sonra Osmanlı Devleti'nin en kalabalık tebası Araplardı. Gerek Saray, gerekse Türk Milleti, Müslüman olmanın getirdiği gönül ve inanç birliğine dayanarak, 1. Dünya Savaşı'nda Arapların, Osmanlı Devleti'nin hasımlarına karşı Türklerle birlikte savaşmalarını beklediler. Oysa Araplar, Halifelerinin kendilerini "Cihad"a çağırmasına karşın, Birinci

Dünya Savaşı'nda kendilerine bağımsızlık sözü veren özellikle İngilizlerden yana çıkarak, istiklâllerini, din ve Osmanlı birliğine yeğlediklerini gösterdiler. O dönemde din ve devlete "ihanet" olarak görülen bu davranış sonucunda Osmanlı Devleti, daha sonra *Misak-ı Millî* ile belirlenen ulusal sınırlara kadar geriledi. Böylece, Halife'nin, Türklerin dışındaki Müslümanlar üzerinde herhangi bir yaptırım gücü olmadığı anlaşıldı.

2) Cumhuriyet'in ilânı ile Devlet Başkanlığı, halkın özgür iradesiyle belirleyeceği lâik ve popüler bir ulusal önderlik kurumu niteliği kazandı. Bu makamın, onu dolduran kişinin bireysel özelliklerine ve yeteneklerine bakılmaksızın, sırf ilâhî ve ailevî haklara dayanarak, yani geleneğe uyarak kullanılması imkânı ortadan kalktı. Cumhuriyet rejiminin başı, halk tarafından, toplumun ihtiyaçlarını ve işgal ettiği makamın gereklerini en iyi karşılayacağına inanılarak seçilen kişi oldu. Böyle bir makam ve kişilik, Padişahlık veya Sultanlık kavram ve kurumu ile taban tabana terstir. Ancak yine de, lâik Cumhurbaşkanlığı makamı ile, siyasî tüm nitelik, hak ve etkinliklerden soyutlanmış Hilâfet kurumu, belki yanyana (cohabitation halinde) yaşayabilirdi. Bu durum, ancak şu koşullar yerine getirilebilseydi mümkün olurdu:

a) Genç Cumhuriyet'in yasama organı olan Türkiye Büyük Millet Meclisi, Halife'yi seçecek ve icraatını denetleyecekti. Dolayısıyla Halife, halka karşı sorumlu olacaktı.

b) Halife, T.B.M.M.'nce seçilen ilk ve tek Halife, Abdülmecid Efendi gibi, Osmanlı ailesinden gelse bile, bu aileyi değil, üstlendiği dinsel otoriteyi temsil edecekti. Gücü, siyasal değil, manevî nitelikte olacaktı.

3) Siyasetin bir uygulama alanı da dış politikadadır. Bir Kurtuluş Savaşı vererek ulusal bağımsızlığını kazanmış olan Cumhuriyet Hükûmeti, Halife'nin bağımsız hareketlerinin dış politikada iki başlı bir yönetime yol açacağı kuşkusuna kapıldı. Bu konuda yeteri kadar da kanıt vardı. Afganistan dışında hepsi birer sömürge statüsünde bulunan Müslüman ülkeler, ulusal kurtuluşunu gerçekleştirmiş olan Türkiye ile Hilâfet kurumunu özdeş tutuyorlardı. Halife'nin maddî ve manevî desteğine dayanarak, onlar da benzer bir mücadele ile sömürge olmaktan kurtulmak istiyorlardı. Niyet güzeldi ama bu beklentinin genç Cumhuriyet yönetimi için doğuracağı ciddî pratik sorunlar vardı.

Önce Birinci Dünya Savaşı'nda yenik çıkıp da verdiği onurlu mücadele sonucunda kendi koyduğu şartlarda bir barış andlaşması imzalayan bir ikinci ülke yoktu. Bu sonuç, Dünya Savaşının galiplerine karşı büyük fedakârlıklarla kazanılan çetin bir zaferdi. Her biri devrin sömürge imparatorluğu olan İngiltere, Fransa gibi devletler, egemenlikleri altındaki Müslüman toplulukları ayağa kaldıracak ilişkilere karşı son derece duyarlı idiler. Eğer, Hilâfet makamı, Müslüman halkların bu devletlere karşı vermek istedikleri mücadeleyi destekler ve imparatorluklarını tehlikeye düşürecek olursa, müthiş bir karşı tepkiyi davet etmesi söz konusu idi. Üstelik bu tepki, sadece Halife'ye ve Hilâfet makamına karşı değil, onu barındıran Cumhuriyet rejimine karşı olacaktı. Bu kadar can, kan ve fedakârlıkla kurulan Cumhuriyet ve bağımsız devlet, bu iki başlı dış politika açmazlarıyla tehlikeye girecekti. Nitekim bütün bu sakıncalar, Abdülmecid Efendi'nin kısa Halifelik görevi sırasında kendisini göstermeye başlamıştı.

Cumhuriyet Hükûmeti, halifeliği halkın temsilcileri aracılığıyla seçilen ve halka sorumlu bir kurum olarak görüyordu. Bu yüzden Hilâfet bütçesini, genel kamu maliyesinin bir parçası olarak düşünmüştü. Ama Halife Abdülmecid Efendi, kendisine ait bağımsız bir bütçe talebinde bulundu. Bu talebi, dış ülkelere temsilci göndermek, Hükûmete danışmadan yabancı elçileri kabul etmek, tantanalı saltanat törenleri düzenlemek gibi uygulamalarla birleşince, Cumhuriyet Hükûmeti, beklenen tepkiyi gösterdi. Hükûmet içinde hükûmet, birden fazla Devlet Başkanı olamazdı.

Öte yandan, Hilâfet makamı, eski döneme özlem duyan geleneksel kesimlerin geriye dönüş özlemlerinin ortak simgesi haline geliyordu. Bütün bu sakıncalar değerlendirilerek, Hilâfet makamı, radikal bir kararla lâik gelişmenin önünden kaldırıldı. Mart 1924'te Hilâfet lağvedildi. Halife Abdülmecid Efendi, saltanat ailesinin Türkiye'de kalan tüm üyeleriyle birlikte ülke sınırları dışına çıkarıldı.

Böylece, genç Türkiye Cumhuriyeti ile Osmanlı geçmişi arasındaki siyasî ve hukukî bağ kesin ve radikal olarak kopartıldı. Kalan bağ, sosyal ve kültüreldir. Altı asırlık Osmanlı ağacı son fidanına can vermiş ve tarih sahnesinden çekilmiştir. Bu taze fidan, özü olan lâik ve demokratik Cumhuriyet rejimi ile beslenmiş, bu ulusal devlet olarak serpilmiştir.

Artık bugün her Türk bilmektedir ki, çağdaş demokrasi, "kuvvetler ayrılığı" ilkesine dayanır. "Kuvvetler birliği" totaliter yönetimlerin bir özelliğidir. Teokrasi, totaliterizmin bir türüdür. Tıpkı komünizm ve faşizm gi-

bi, bireyler tarafından eleştirilemeyen, denetlenemeyen, otoriter ve yasakçı; dolayısıyla, farklı görüş ve taleplere kapalı bir yönetim biçimidir.

Bütün Cumhuriyet inkılâpları, rejimin özünde bulunan lâiklik anlayışını hayata geçiren ya da geçirmeyi amaçlayan uygulamalar olmuştur. Pekiyi, bu amaç gerçekleşmiş midir?

VI. LÂİKLİK VE YAPISAL SINIRLARI

Cumhuriyetin kuruluşunu hazırlayan siyasal devrim ve onu yaşatmak için yapılan kültürel inkılâplar, köklü bir ekonomik dönüşüm (transformation) ile desteklenebilseydi, bu soruya hiç tereddütsüz "evet" denebilirdi. Ancak uzun bir çöküş dönemi yaşayan Osmanlı İmparatorluğu, Türkiye Cumhuriyetine çok yoksul bir ekonomi bıraktı. Üstelik, Balkan ve Birinci Dünya Savaşları sonrasında bir üç yıl daha Osmanlı mülkünü paylaşmaya soyunan Batılılarla savaşmak zorunda kalan Türklere 1922 sonbaharında enkaz halinde bir ülke, iflas etmiş bir ekonomi, yorgun bir halk miras kaldı. Zaten büyük çoğunluğu köylerde ve pazar ekonomisi dışında yoksulluk içinde yaşayan halkın omuzlarına, Birinci Dünya Savaşı galiplerince, bir de, "Osmanlı Borçları" bindirildi. Osmanlı'ya açılan borçları genç Türk Cumhuriyeti, 1956 yılına kadar devlet borcu olarak ödedi.

Bu olumsuz koşullar karşısında, kısa bir süre sonra girilen 1929 dünya malî bunalımı ortamında, kendi kıt sermaye ve yetişmiş insan kaynaklarıyla Türkiye'nin büyük çaplı bir ekonomik dönüşümü gerçekleştirmesi imkânsızdı. Eğer bu dönüşüm mümkün olabilseydi, ülke ekonomisi kısa sürede durağan ve yerel (mahallî) niteliğinden kurtulacak, ticarîleşen tarım kesiminden elde edilen fazla sermaye, sanayie aktarılabilecekti. Sanayiin büyümesi ile artan sınaî işgücü talebi, ticarîleşen tarım ekonomisi için gereksizleşen ve toprağı terk etmek zorunda kalan fazla nüfusla karşılanacaktı. Genellikle kentsel alanlarda yoğunlaşan sınaî ve ticarî işletmeler, cezbettikleri işgücü ile kentleşmeyi hızlandıracaklar ve kentler, artan oranda büyüyecekti.

Bütün bu söylenenler bir ölçüde oldu. Ama örneğin bir Japonya ya da Güney Kore gibi 20-30 yılda olmadı. Çok daha yavaş ve dengesiz biçimde oldu. Tarım ekonomisi, istenilen dinamizme ancak 1960'larda kavuştu. Küçük mülkiyet düzeni ve Doğu Anadolu'daki yarı-feodal toprak beyliği olgusu, tarım işletmelerinin verimli işletilmesini ve hızlı sermaye birikimini önledi. Miras yoluyla aşırı bölünme, tarım işletmelerini küçültüp, verimsizleştirirken düşük gelirli üreticiler, sınaî mamuller piyasa-

sını genişletecek olan alım gücü artışını sağlayamadılar. Sınaî gelişme sınırlı kaldı. Sanayi, daha ziyade, ithal ikamesi çerçevesinde iç pazara hitap etti.

Kentlerde gelişen sanayiin sınırlı yapısı, kır-kent nüfus dağılımının dengeli ve kitlesel biçimde kentler lehine bozulmasını sağlayamadı. Kent nüfusu ilk defa ancak 1985'te kır nüfusunun önüne geçti. Ülke nüfusunun büyük bir bölümü, geleneksel yaşam biçiminin hüküm sürdüğü kırlarda yaşamaya devam etti.

Hızla gelişen kentler, modern bir sosyal yaşam tarzına sahne olurken, geleneksel değer ve alışkanlık kalıplarına sıkışıp kalmış olan köylerde ve kasabalarda yaşayan büyük nüfus kesitleri, modernleşmenin kıyısında kaldılar. Köy yaşamında görülen iyileşme ve değişme, kentlerdekinin sadece kısmî bir yansıması oldu.

Ancak 1950'ler içinde başlayan tarımın ticarîleşmesi olgusu, kırın geleneksel yapısını pazar ekonomisinin etkisine açtı. Kırsal kesimde egemen olan yerel otoriteler, özgürlükçü ekonomi kurallarına, yani verimliliğe aykırı ilişkiler, yerlerini daha akılcı emek-sermaye ilişkilerine bırakmaya başladılar. Bir yandan, doyumluk üretimin kısır döngüsünü terk edip pazar için üretime başlayan işletmeler, gereksizleşen fazla işgücünü tarım dışına ittiler. Diğer yandan, zaten çoğu küçük olan tarım işletmelerinin miras yüzünden daha da bölünüp verimsiz boyutlara erişmesiyle, bir bölüm kır nüfusu, hayat şanslarını tarım ekonomisi dışında aramak zorunda kaldı.

Söz konusu fazla nüfus, gelişen ve büyüyen kentlerin hizmet, ticaret ve endüstri dallarında ortaya çıkan işgücü talebine karşılık verdi. 1950'lerde başlayan göç bugün de sürmektedir. Hatta artık köyden kalkan nüfus kesitlerinin tek hedefi metropoller değil, uluslararası sınaî ve ticarî merkezlerdir.

Göç olgusunun ve onun doğal sonucu olan kentleşmenin, sosyal değişme açısından önemi büyüktür. Önce, geniş nüfus kesitlerini yüzyıllar süren geleneksel, durağan ve sosyal kontrolu son derece sıkı bir cemaat dokusundan uzaklaştırmaktadır. Kentlerin kozmopolit, gevşek dokunmuş sosyal ilişkileri içinde yeni kentli aileler, daha bir yalnız, ama çok daha hür olmaktadırlar. Sonra, kentlerin çağdaş dünyaya açık yaşam biçimi içinde pek çok duygusal, fikirsel, sosyal ve kültürel etkinin "çapraz-baskısı" altında kalmaktadırlar. Bu çok yönlü etkiler karşısında kalıplaşmış düşünce ve alışkanlıklar, geleneksel beceriler, insanların hayatlarını yönlendirmekte yeterli olamamaktadır.

Geleneklerin yerini daha akılcı ve çağdaş bilgi ve beceriler almaktadır. Sözü edilen yeni bilgi ve becerileri kazanan bireyler, kır yaşamının durağan ve geleneksel kalıpları dışında bir dünya görüşüne yönelmektedirler.

Yaşamları, maddî alanda modernleşen, düşünce alanında çağdaşlaşan ve geleneklerden uzaklaşan nüfus kesitleri, kaçınılmaz olarak lâik dünya görüşüne yaklaşmaktadırlar. Hem ülkenin genel gelişmesine, hem bazı nüfus kesitlerinin modern yaşam tarzına kavuşmalarıyla gelenekler yavaş yavaş etkilerini yitirmektedirler.

Geleneğin en köklüsü, dinî inançlar ve uygulamalardır. Dolayısıyla, modernleşen yaşam tarzı içinde din, günlük hayatın pratiğini düzenleyen bir düşünce ve ilke sistematiği olma niteliğini yavaş yavaş kaybetmektedir. Buna karşılık, manevî alandaki kutsal yerini korumaktadır. Bireyin "kutsal" ile olan ilişkilerini yönlendiren inanç alanını oluşturduğu ölçüde din, siyasetin değişen yorum ve etkilerinden de arınmaktadır.

Ancak, *lâiklik* ile *lâikleşme* arasında bir ayırım yapmak gerekir. *Lâiklik* bir politikadır. *Lâikleşme,* bu politikanın, bir sosyolojik süreç olarak yaşama geçmesidir. Türk toplumu modernleştikçe, Cumhuriyeti kuran kadroların bir devlet politikası olarak benimsedikleri ilke (lâiklik) toplum yaşamında kurumsal temellerini bulacaktı. Böylece, bir politika tercihi, siyasal bir ilke, sosyal bir olguya dönüşmüş olacaktı. Bu aşamada, lâikliğin, devlet gücüyle gerçekleştirilip, korunmasına gerek kalmayacaktı. Önemli nüfus kesitleri lâik düşünceyi, lâik hukuku, lâik yönetimi, lâik eğitimi günlük hayatlarının bir gereği, ayrılmaz parçası olarak görmeye başlayacaklardı.

Ne var ki, sosyolojik plânda hiçbir şey tekdüze ve tek yönlü değildir. Sosyal değişme ve ekonomik gelişme, birçok kişiye ve birçok sosyal gruba, çeşitli yararlar ve imkânlar sağlar. Fakat, birçok geleneksel sosyo-ekonomik kategori, toplumun geçirdiği değişimi -bu sosyal değişim, *gelişim* doğrultusunda olsa bile- olumlu olarak algılamazlar. Algılayamazlar.

O zaman, toplumsal değişmeye ve modernleşmeye, yeni düşünce ve davranış kalıplarına karşı direnirler. Bu direnç, kimi zaman geleneksel kesitlerin simgelediği bir protesto biçimine dönüşür. Söz konusu protesto'nun içeriği, geleneksel değerlerin ve kurumların yüceltilmesi, modernlerinin kınanmasıyla yüklüdür. Değişmeye karşı kuşkulu; kendi varlıklarına bir tehdit olarak algıladıklarında da, isyankârdırlar. Bu tutumları onları muhafazakâr, genellikle aşırı tutucu yapar.

Genellikle kendi tüketimlerine yönelik doyumluk üretim yapan bütün kırsal nüfus kesitleri; basit aletlere dayanarak mal ve hizmet üreten zanaatkârlar; emek-yoğun yöntemlerle küçük çaplı ticaret ve dağıtım faaliyetlerinde bulunan esnaf kümeleri, sözü edilen geleneksel ekonomik kategorileri oluştururlar. Yok olmakta olan bir ekonomik düzenin ürünü olan bu sosyal kategoriler, modernleşen, fabrika üretimine dayanan, yüksek teknoloji ile beslenen ekonomik örgütleniş biçimi içinde yerlerini bulamazlar.

Bir yandan pazar koşullarını belirleyen büyük sermaye kuruluşları, büyük üretim birimleri; diğer yandan, emek arzını ve ücretini yönlendiren dev işçi örgütleri ile rekabet olanağı bulamayan geleneksel sosyo-ekonomik kategoriler, sadece ekonomik olanaklarının değil, sosyal varlıklarının (fonksiyonlarının) da yok olma tehlikesiyle karşı karşıya olduğu korkusuna kapılırlar. Bu durumu da bir *"kriz"* olarak algılar ve ifade ederler. En azından, ideolojik söylemleri istikbal endişesi ile doludur.

Geleneksel yaşam tarzının en güçlü kültürel öğesi, merkezî değer sistemi kuşkusuz dindir. Bu yüzden modern yaşamı kınayan muhafazakâr ideolojiler, kaçınılmaz olarak laisizme düşmandırlar.

İslâm aleminde bugün yaygın biçimde gözlenen geleneksel protesto hareketi, dini (İslâmı), sadece bir ahlâk ve iman alanı değil, toplumsal örgütlenme biçimi, yönetim tarzı, hukuk ve eğitim sistemini içine alan birleşik bir yaşam sistematiği olarak sunmaktadır. "İslâmî bütünlük" tezi, dinsel otorite ile dünyevî otoritenin birbirinden ayrılmasını kabul etmez. Dinsel otoritenin meşruluk zemini hazırdır: *Tanrı buyruğu.* Aynı bakış açısıyla dünyevî otoritenin meşruluğunu sağlayan hiçbirşey yoktur, tiranların zorbalığından ve aldatmacasından başka.

Din devleti savunucuları, bu iddialarla da kalmıyorlar. Ulusal devlete meşruluğunu sağlayan halk iradesini de kabul etmiyorlar. Onlar için tek irade vardır: *Tanrının iradesi.* İnsanın tek görevi, bu iradeye tâbi olmak, ilahî huzura kavuşmaktır. Ama gözden kaçan, Tanrı buyruğu olarak öne sürülen kural ve ilkelerin, her meshep ve dinsel kümede ayrı ayrı ve çelişkili olduğudur. Hatta aynı dinden olan din adamları arasında bile Tanrı buyruğunun ne olduğu konusunda farklı ve çelişkili yorumlar yapılmaktadır.

Yalnız ortak olan bir nokta varsa, o da, dinsel bir toplum ve siyasal örgütlenme modelini savunanların, ulusçuluğa (milliyetçiliğe) ve demokra-

siye olan büyük düşmanlıklarıdır. Her iki olguya da dine hakaret, Tanrı'nın öngördüğü düzene ihanet diye bakmaktadırlar.

Dinî kuralların şekillendirdiği toplum yapısında şunların gerçekleşeceğine inanırlar:

"Müminler -inananlar- birbirlerini ezmezler. Zorluk karşısında dayanışırlar. Din, dünyada eşitliği sağlamaz ama küçük, büyüğe itaat edip, saygı gösterdikçe; büyük, küçüğü korur, gözetir. Dinin emrettiği yıllık gelir bölüşümü, mutlak yoksulluğu önler. Bu dayanışmacı düzende rızkına razı olduktan; aşırı hırsa kapılıp, sırayı bozmadıktan sonra, yok olma tehlikesi yoktur. Toplumsal düzen, ilahî emirlere uygun kurulduğundan, değişmesi, değiştirilmesi caiz değildir. Bu durağan sosyo-ekonomik yapıda haklar, zorunluluklar ve sosyal statüler sabittir. Sabit olduğu sürece de güven unsuru vardır; yok olma endişesi yoktur."

Dünyada kıran kırana rekabetin, hızlı değişimin ve gelişimin yarattığı müthiş dinamizmanın önünde sürüklenen insanlar için umut dolu bir arzudur, *durağan ve güvenli* bir toplum yaratmak. Bunun bedeli, değişmeye ve gelişmeye karşı çıkmak, çağ dışı, yani artık mümkün olmayan örgütlenme ve yönetim modellerini benimsemek olsa bile...

Sözü edilen dayanışmacı ve durağan toplumu çağrıştıran, savunan bir ideoloji olmadan geleneksel kesitler özlemlerini siyaset alanına çıkaramazlar. Bunun için bir referans çerçevesi de zaten vardır: Dinsel söylem (ifade biçimi)...

Dinsel söylemin, başka bir anlatımla, dinsel terminoloji ve ifade biçiminin, bindörtyüz yıllık bir geçmişi vardır. Değer yargıları, terimleri, sembolik çağrışımları, ortak uygulamaları -ibadet, zekât, fitre gibi- ve geçmişte bizde de uygulanan ve alışkanlıklara dönüşmüş bir "şerî" hukuk anlayışı vardır. Bu çok anlaşılır, çok "aşina" referans çerçevesi, pekçok kişi için tanınan "bildik" bir dünyanın parçasıdır. Hiç yabancı değildir. Yabancı olmadığı için ve kültürel birikimin önemli bir bölümünü oluşturduğundan, her zaman başvurulacak bir değerlendirme ve söylem kaynağı, her bunalımda sığınılacak güvenli bir yaşam tarzı teklifinin taşıyıcıdır.

Gerçekten de modernleşme ve batılılaşma karşısında gerileyen, varlık endişesine düşen geleneksel kesimler, dinsel söylem içinde kendilerine daha yakın gelen bir yaşam biçimi ve toplum modeli görmektedirler: Durağan, güvenli, adil, Batı'nın "bozucu" ve "bozguncu" diye adlandırdıkları kültürel etkilerine kapalı olan; dolayısıyla yerleşik değerleri ve statüleri değiştirmeyi hedeflemeyen bir toplum modeli...

Bu, yeni ama geriye bakan, nostaljik dünya görüşünün bir ögesi geleneksel toplumu ihya etmekse, ötekisi modernleşmeye ve batılılaşmaya duyulan tepkidir. Çünkü, modernleşme ve batılılaşma, kökten (radikal) bir yapı değişikliğini içerir. Bu büyük değişme süreci içinde birçok kişinin yaşam olanakları artarken, bir başka bölümünün toplum ve doğa ile kurduğu geleneksel dengeler bir daha kurulmamak üzere bozulmuştur. Çeşitli nedenlerle bunlar, modern yaşamın taleplerini karşılayacak işlevlere, gelire, beceri ve kimliğe sahip olamamışlardır. Korunmak için geleneksel değer, düşünce ve davranış kalıplarına sığınmak ihtiyacını duymuşlardır. Dolayısıyla, lâik toplum düzenine muhalif olarak kalmışlardır.

Ama, o sığınılmak istenen geleneksel dünya, ayaklarının altından bir kez kaymıştır. Binbir ümitle göçtükleri kentlerden köylerine; ekonomik nedenlerle çalışmaya gittikleri dış ülkelerden yurtlarına isteseler de artık kolay kolay dönemiyorlar. Geride bıraktıkları alemle bağları büyük ölçüde zayıflamış, hatta kopmuştur.

Büyük kentlerin gecekondu mahallelerinde kent içi nüfustan daha büyük nüfus kümeleri, kentleri adeta "muhasara" altına almıştır. Yabancı ülkelerde Türkler, gettolar oluşturuyorlar. Yüzyüze geldikleri yeni bir yaşam tarzının kenarında duruyorlar, ama içine tam giremiyorlar, onunla bütünleşemiyorlar. Büyük bölümü ekonomik olarak eskiye oranla daha iyi durumdadır. Ama daha güvenli, daha huzurlu değildir. Yeni ekonomik olanaklarına rağmen daha itibarlı bir sosyal konuma ulaşamamanın yarattığı ve toplum-bilim dilinde *statü istikrarsızlığı* denilen bunalımı yaşıyorlar.

Yine de, yaşadıkları en büyük çelişki kültüreldir. İçinden çıktıkları, onların duygu, düşünce ve davranış kalıplarını şekillendiren kültür, artık katılmak durumunda oldukları toplumsal ortamın kültürü karşısında işlevselliğini (fonksiyonelliğini) yitirmiştir. Onları, tabir yerinde ise, "taşımıyor". Bir *kültür şokunu* yaşamaya başlamışlardır.

Bilimsel verilere göre, beklentilerini gerçekleştirmekte başarısızlığa uğrayan ya da içine hapsolduğu düşük statüyü veya kültür şokunu aşamayan insanlar bir kimlik bunalımına girerler; girmektedirler. Dünya çapında yapılan araştırmalar göstermiştir ki, *kimlik bunalımı* ile *statü istikrarsızlığı* arasında sıkı bir ilinti vardır.

Geleneksel toplumsal rolünü ve ona ilişkin sosyal statüsünü yitiren insan ya da sosyal küme, modern toplum yaşamında yeni ve belirgin bir rol ve o role ilişkin yeni ve eskisinden daha iyi bir statü edinmedikçe, bir

kimlik bunalımına girmekte ve bu durumu (durumunu) protesto etmektedir. Bu tür birey ve kümelerin, algıladıkları statü istikrarsızlığını toplumun bütününe yaygınlaştırıp, toplumu büyük bir istikrarsızlığın pençesinde imiş gibi takdim etmeleri olağandır.

VII. LÂİKLİĞE KARŞI ÇIKANLARIN PROGRAMI

Lâik toplum düzenine ve yaşam biçimine karşı çıkan kesitlerin, bir *"kriz"* olarak algıladıkları ve ifade ettikleri sosyal sorunları(nı) aşmak için ileri sürdükleri iki temel öneri vardır:

1) Bozulan toplumsal dengeleri düzeltmek; yaygınlaşan adaletsizliği önlemek; ne getireceği, nerede duracağı belli olmayan toplumsal değişmeyi yavaşlatmak, en azından denetim altına almak; yönetimin haksız uygulamalarını ve toplumsal refahı sağlama doğrultusundaki hata ve ihmallerini gidermek için, *hatası olmayan* bir düzenin kurulmasına çalışmak.

2) Toplumun tüm çabalara karşın istendiği kadar gelişememesi, refaha ulaşamaması, şimdiye kadar bize rehber olan Batı kalkınma modelinin zaafı ve bünyemize uymaması yüzündendir. Batılı yaşam biçimi öyle bir sosyal ve ekonomik model içermektedir ki, bir yandan gelişmeye çalışan ülkeleri sömürmekte, onları geri bıraktırmaktadır; diğer yandan da onları aşırı tüketime ve gösterişçiliğe iterek, ahlâklarını bozmaktadır. O halde, Batı'ya karşı çıkmak ahlâkî bir davranıştır. Zaten İslâmî protesto da sadece adil ve güvenli bir toplum yaratma eylemi değil, ahlâkî bir düzen kurma arayışıdır.

Her iki öneri bir tek hedefe yöneliktir: İslâmî bir toplum yaratmak. İslâmî hükümler, hem hukuğun temelini oluşturacaklar, hem de Şeriata dayalı bir ahlâk anlayışını topluma egemen kılacaklardır. Kadınların örtünmesinden, hırsızın elinin kesilmesine, dünyevî ve dinî otoritelerin birleştirilmesiyle toplumun din adamlarından oluşacak bir kurulca (yani *velayet* sistemiyle) yönetilmesine kadar, bireysel ve toplumsal yaşamı ilgilendiren her şey Kuran hükümlerine, Hadis ve Sünnet geleneklerine uygun hale getirilecektir.

Bu önerinin nedeni açıktır: İçinde kendilerine uygun bir yer bulamayan kitleler, istedikleri doğrultuda değişmeyen ya da arzuladıkları yapıyı yansıtmayan toplumu, yeğledikleri ilkelere göre değiştirmek istemektedirler. Gerçi bu "idealize edilmiş" toplum modeli bir "altın çağa", "örnek" bir geçmiş döneme dayandırılmaktadır ama, onlar da bilmektedirler ki bu sadece bir benzetmedir.

Bu önerinin ardındaki neden açıktır: Var olan biçimiyle kendilerine *güvenli ve makul* bir yaşam tarzı sunmayan ya da sunmayacak biçimde değişen toplumu, yeğledikleri esaslara göre yeniden kurmak, şekillendirmek isteği... Bu mausum ve "makul" istek aslında radikal, hatta *ihtilâlci* bir stratejiyi içinde taşımaktadır.

Teklif edilen *ideal model,* Hz. Muhammet ve Dört Halife döneminin sosyal ve idarî örgütlenme biçimidir.

Bu "altın çağın" şu erdemleri vardır:

1) İslâm toplumu bir ırklar, renkler, milletler ve devletler üstü birlikti. Bir müminler, yani "inananlar birliği" idi. Bu birlik, ulusçuluğu reddettiği için inananlar arasında ulusal ayrılıkların doğmayacağına inanılmaktadır.

Ne var ki, Peygamber ve Dört Halife döneminde zaten modern anlamda bir ulus yoktur. Söz konusu dönem, ulus öncesi (pre-nasyonal) bir toplumsal örgütlenmeye tekabül eder. Bu dönemde toplumsal örgütlenme aşiret düzenine dayandığından, bireyler ve sosyal kümeler arasında sınıf farkı gibi belirginleşmiş eşitsizlikler yoktur. Nispeten eşit bireylerin oluşturduğu müminler birliği ya da cemaat, kaçınılmaz olarak dayanışmacı ve yardımlaşmacıdır. Ama bu tarihî gerçekleri göz ardı eden günümüz *İslâm radikalleri,* çağımızda toplumların ne kadar değiştiklerini, karmaşıklaştıklarını görmezden gelerek 7.yy.'ın başında, İslâmın ilk yirmi yılındaki cemaat örgütlenmesini örnek alıyorlar.

Bir adım daha atarak, idealize ettikleri bu örneği, günümüzde ihya etmeyi siyasal programlarının ve ideolojik söylemlerinin merkezi haline geteriyorlar. Oysa, idealize edilen bu "altın çağ"da bir devlet örgütü yoktur. Katılmacı ve ortak karar almaya dayanan öz yönetim olgusu mevcuttur. Gerek Hz. Muhammed, gerekse Dört Halife, bir devlet başkanından çok, cemaat ya da ümmet lideridirler; İmamdırlar. Bu yönetim modelinde, cemaatin üzerinde ve dışında olan bir önderlik kurumu yoktur. Peygamber, Allah'ın vekili değil, elçisidir. Onun önder olarak kabulü konusunda bir sorun yoktur. Onu izleyen Dört Halife ise genelde ümmet üyelerince onaylanarak veya seçimle topluluk önderliğine getirilmiştir.

Dolayısıyla müminler topluluğu (ümmet) ile İmam arasında organik ve doğrudan bir ilişki söz konusudur. Ümmetin istek ve ihtiyaçları ile, İmam'ın bunları karşılamak için aldığı kararlar arasında bir kopukluk yoktur. Söz konusu özdeşlik, iki nedene dayanmaktadır:

1) Alınan kararların çoğu Kuran hükümleri, Sünnet (yani Peygamberin resen yaptıkları) ve Hadis (onun söyledikleri) temeline dayanmaktadır. Meşruluk zeminleri sağlam ve kuşkudan uzaktır.

2) İmam ile ümmet, yürütmenin ve yasamanın özdeş olduğu bir sosyal-yasal birliğin organik iki ögesidirler. Bürokratik yapılarla birbirinden ayrılmış değildirler. Kararların ortak alınışı ve önderin seçimi, İslâmın ilk on yıllarındaki katılmacı ve dayanışmacı yönetim biçimine, cazip bir "cemaat demokrasisi" görünümünü kazandırmıştır.

Seçimle gelen ilk Dört Halife'nin sonuncusu olan Hz. Ali ve oğulları Hasan ile Hüseyin'in birkaç yıl arayla öldürülmesinden sonra Halife olan Muaviye ve adını verdiği Emevî hanedanı, imamlığı devlet başkanlığına; dolayısıyla, kalıtımsal bir kuruma dönüştürmüştür. Zaten seçilen Dört Halife'den son üçünün öldürülerek tasfiye edilmek istenmesinin ardında, önderin bir cemaat lideri, bir imam olarak kalmasından yana olanlarla, giderek büyüyen ümmetin devletleşmesinden ve bürokratikleşmesinden yana olanların görüşlerinin ve kendi rollerine ilişkin çıkar çatışmasının rolü büyüktür.

Bir kabileler birliğinden, kavimler topluluğuna çevrilen ve kısa sürede imparatorluk boyutlarına varan İslâmî örgütlenme içinde kendi yerlerini ve çıkarlarını zedelenmiş gören bireyler ve gruplar, bu merkezîleşmeye karşı çıktılar.

İmamlığın, devlet başkanlığına dönüşmesine ve eşitlik, dayanışma gibi değerler üzerine kurulan *müminler topluluğuna* yabancılaşmasına ilk karşı çıkanlardan biri, Hz. Ali geleneğini sahiplenen Şiîler oldu. İslâmî yönetimin yozlaştırıldığı, dünyevîleştirildiği ve haksız kişilerce gasp edildiği tezine bugüne kadar sadık kalan Şiîler, dinsel olmayan hiçbir otoritenin meşru olmadığını, ona uyulması gerektiğini savundular. Bu yüzden de Sünnî gelenekte var olmayan devletten bağımsız bir hiyerarşik ruhban örgütü yarattılar. Söz konusu örgütlenme, prensipte gayrı meşru saydıkları dünyevî otoriteye karşı kurulmuş ve yaşatılmıştır. İran Devrimi bu dinsel örgütün, gücünü ve popüler desteğini yitiren dünyevî otoriteye, yani Şahlık yönetimine karşı verdiği ve kazandığı bir siyasal mücadele örneğidir.

Ancak İran örneği tektir ve İslâm âlemi içinde Şiîler, tüm Müslümanların sadece yüzde yedisini (% 7) oluşturuyorlar. O halde, adına "İslâm Radikalizmi" denilen ve Şiî-Sünnî bölünmesini aşarak, İran'da kurulan din devleti örneğini kabul edilebilir bir model olarak benimseyen akım neyi öngörüyor?

Bu konuda o kadar çok karşılıştırılmalı araştırma yapıldı ki, meshep ayrılıklarına ve siyasal-ulusal farklılıklara rağmen, 2000 civarındaki Radikal İslâmî örgütün bir milyara varan Müslüman kitle içinde varolan üye ve yandaşlarının ortak hedefleri, düşmanları, ilkeleri açık seçik biliniyor. Lâisizmi toptan reddeden bu radikal kişi ve grupların ortak inançları nelerdir?

1) İslâm bir bütündür, tüm bir yaşam biçimidir. Yaşamanın hiçbir alanı, İslâm dininin hükümleri dışında düşünülemez. Peygamber ve Dört Halife döneminden sonra bu görüşten ayrılan yoz dünyevî otoriteler, günümüzde ahlâksızlığın, düzensizliğin, adaletsizliğin, zorbalığın ve Batı karşısında ekonomik geriliğin nedeni olmuşlardır. O halde tüm bu yozlaşmış otoriteler, yönetim biçimleri yıkılmalı, yerlerini, İslâmın ilk on yıllarındaki saflığı sağlıyan Kuran ve Sünnet hükümlerine bırakmalıdır. Özetle din (iman), siyaset, devlet yönetimi ve toplum yaşamı birbirinden ayrılamaz bir bütünlüğe tekrar kavuşturulmalıdır.

2) Çoğu İslâm ülkesinin içinde bulunduğu ekonomik, siyasî ve askerî zayıflık, önce İslâm dininin hükümlerine sırt çevirmenin sonucudur. Sonra da bu sapmanın sakıncalarını gidermek için ikinci bir yanlış yapılmıştır: Batı'nın lâik, yoz ve İslâma yabancı değer ve ideolojileri kurtuluş için panzehir sanılmıştır. Oysa Batı'nın ne liberal ulusçuluğu, ne de Marxist sosyalizmi gerçekçi bir çıkış yoludur. Sorunların çözümü İslâmda vardır. Tek yapılması gereken ona dönmektir.

3) İslâma dönüşün yolu, tıpkı Hz. Muhammed'in yaptığı gibi toptan bir devrimle, sosyal ve siyasal yaşamın birliğini, İslâmî bir yönetim ve hukuk sistemi altında sağlamaktır. Bu köklü dönüşüme direnen her kurum, küme ve yönetim biçimi tasfiye edilmelidir. Çünkü onlar "batıl"dır, hak yolundan ve adaletten ayrılmışlardır.

4) İslâmî toplum savunucuları, eskiden olduğu gibi teknolojiyi dışlamıyorlar, Ama yeni teknolojinin birlikte getirdiği modernleşmeyi, "İslâmî toplum" anlayışı çerçevesinde sınırlamak ve kontrol altında tutmak istiyorlar. Başka deyişle, geleneksel, teknoloji lokomotifine takılmayacak. Modern teknoloji, gelenek lokomotifine takılıp, onu izleyecektir.

Bu iddialar ve öneriler ne kadar gerçekçidir, acaba? Önce İslâmî Radikallerin ulusçuluk (milliyetçilik) olgusuna yaklaşımlarından başlayalım:

Onlara göre ulus diye bir kavram yapaydır ve bölücüdür. İnananları birbirinden ayırmak, birtakım zorbaların ve çıkarcıların iktidarlarını kur-

mak ve meşrulaştırmak için uydurulmuştur. Tek meşruluk ve güç kaynağı vardır, o da Tanrı'dır. Başka her iktidar biçimi, Tanrı'ya şerk koşmaktır.

Önce şunu söylemek gerekir ki din, ulustan ve ulusçuluktan çok önce vardı. Diğer tek-Tanrılı dinler gibi İslâm da, dünyevî yaşamın koşulları karşısında farklı yorumlara uğradı. Çünkü Müslümanlar, bölge, kavim, gelenek, dil, sosyal ve ekonomik statü bakımından farklı konumlara sahiptiler. Aralarında çelişkiler, çatışmalar, çıkar farklılıkları vardı. Bunlara, ayrı ve birbirleriyle savaşan önderlikleri de eklersek, İslâm'ın, daha başta bölünmüş bir dünyaya doğduğunu kabul etmek zorundayız. Dinin tüm birleştirici özelliğine karşın, bu farklılıklar, ortadan kalkmadı. Kalkmadığı bir yana, diğer dinlerde olduğu gibi yaşayan koşullara ve onları yaşayanlara uygun yorumlara uğradı. Meshepler doğdu, meshepler tarikatlara yol verdi. Kısaca din, toplum yaşamını etkilediği kadar ondan da etkilendi, değişti. Ulus-öncesi bir değer sistemi olmasına rağmen toplumsal farklılaşmayı önleyemedi, ulusların ve ulusal devletlerin doğmasına mani olamadı. Çünkü uluslar, büyüyen, gelişen toplumların, karmaşıklaşan iş bölümünün gerektirdiği sosyo-politik örgütlerdir. Çok daha ilkel toplulukların dini olmuştur ama bu toplulukların günümüze kadar uluslaşabileni ikiyüzün altındadır.

Ulusal toplum, Sanayi Devrimi'nin ürünüdür ve bir sanayi toplumunun oluşmasını engelleyen her türlü düşünsel tabuya, bilimsel araştırıcılığı kısırlaştıran dogmaya karşı verilen savaş sonunda kurulmuştur. Söz konusu savaş, sadece düşünsel, kültürel alanda verilmemiştir. Asıl savaş alanı siyasettir. Mutlak ve genellikle ilahî kaynaklı oldukları için denetim dışı, sorgulanamaz ve eleştirilemez addedilen otoriteler, halk hareketleriyle yıkılmış, yerlerini popüler rejimlere bırakmışlardır.

Popüler otoriteler, meşruluklarını ne bir hanedanın üyesi olmalarından, ne de Tanrı'nın seçilmiş kulu olmalarından almışlardır. Güçlerinin kaynağı onları iktidar yapan halk desteğidir.

Görülüyor ki, iktidarın kaynağı, uzun yüzyıllar din olmuştur. Ama gelişen, modernleşen toplumların fertleri, eylemde ve düşüncede kendilerini mutlak bir denetim altında tutan ama, kendileri denetlenmeyen otoritelere karşı çıkmışlardır. Düşünce ve girişimde özgürlüğün, ancak özgürlükçü bir yönetim biçimi tarafından güvenceye alınacağını anlayan insanlar, mutlak olan herşeye yönelttikleri eleştirileri mutlakiyetçi yönetimlerden de esirgemediler. Çünkü biliyorlardı ki, mutlak düşünce, mutlak

yönetimlerin çocuğudur. Tabular, dogmalar, düşünce ve girişim yasakları, keyfi, zorba ve bağnaz yönetimlerin bağrında yaşar.

Bu değerlendirmenin ışığında verilen ve yüzyıllar süren mücadeleler sonunda insanlar, kendi iradelerinin ürünü olmayan, kendi seçimlerine dayanmayan her türlü monarşik, feodal ve teokratik otoriteyi yıktılar. Artık onlara neye inanacakları, neyi düşünecekleri, neyi yapacakları başkalarınca, yetki vermedikleri kişi ve kümeler tarafından söylenmeyecekti. Bu sayede, sadece düşünce ve girişim plânından özgürleşmediler. İnanç plânında da özgürleştiler. Böylece, mutlak ya da teokratik iktidarların insanların inanç özgürlüğünü ve çeşitliliğini kayıt altına almasını önlediler.

Lâik bir toplumda düşünce ve inanç alanları birbirinden ayrılmakla kalmamış, bağımsızlaştıkları ölçüde özgürlüklerine de kavuşmuşlardır. Böylece akıl ve akılcı düşüncenin ürünü olan bilim, tüm düşüncelerin gerçeklik karşısında sınandığı, yasaksız ve yarışmacı bir ortamda gelişme imkânı bulmuş; inancın sınanamayan sübjektifliğinden arınmışlardır. Diğer yanda inançlar, hem birbirlerinin, hem de çeşitli düşünce akımlarının tahakkümünden ve hoşgörüsüzlüğünden kurtulmuşlardır. Lâiklik bu anlamda özgürlüklerin güvencesi olmuştur.

Cumhuriyet Türkiyesinin lâiklik anlayışı işte bu değerlendirmenin ve tarihsel deneyimlerin ışığında oluşmuştur. Cumhuriyet Türkiyesinde fikir ve vicdan hürriyetinin varlığı, inançların ait oldukları manevî alanda tutulması, toplum yaşamını ve siyasal kurumları yönlendirecek rehberler olarak kabul edilmemiş olmalarındandır. Lâisizmin özünü oluşturan bu bakış açısı, T.C. Anayasalarına da geçmiş, inanç ve ibadet özgürlüğü, devlet güvencesi altına alınırken, dinsel örgütlerin siyasal organlar haline dönüşmesi yasaklanmıştır.

Anayasamız, siyasal amaç güden dinsel örgütleri manevî ihtiyaçları karşılamaya yönelik oluşumlar olarak değil, eyleme (iktidar mücadelesine) dönük oluşumlar olarak görmüştür. Kanun koyucu gözünde manevî niteliğini yitirip, eylem plânına çıkan her inanç sistemi, siyasallaşmış demektir.

Bir siyaset aracı haline gelen dinin, toplum yaşamını, devlet yönetimini kendi prensipleri doğrultusunda değiştireceğini bilen kanun koyucu, lâik rejimin ve demokrasinin kendisini koruması için gerekli mekanizmaları da oluşturmuştur. Türk Anayasaları, faşist, komünist ve şeriat devleti savunucularının, *totaliter* taleplerle, demokrasinin sağladığı özgürlüklerden ve

örgütsel serbestlikten yararlanmalarını tehlikeli ve çelişkili bulmuşlardır. Yasa koyucu, demokrasinin nimetlerinden ancak demokrasiye inananların yararlanması gereğine inanmaktadır.

Aslında modern hukuk anlayışı, "düşünce suçu" kavramına itibar etmez. Suç, eylemle oluşur. O halde yasalar, eylemi değerlendiren ölçüler olmalıdır. Ancak, düşünsel dağarcığındaki tek hedef, tüm yaşam alanlarını bir tek inanç sisteminin dar kalıbına hapsedip, toplum üzerinde total bir denetim kurmak ve bu amacını zora dayanarak yapmak olan bir felsefeyi eylem plânında suçüstü yakalamak çok geç olabilir. Amacını şeriat-devleti kurmak olarak açıklamış olan bir gruba, demokrasi adına yasal örgütlenmek hakkı vermek, demokrasinin kendini vuracak silâhı düşmanına teslim etmesi demektir. Cumhuriyet Anayasalarının irticayı ve irticaî örgütleri yasadışı saymasının esas nedeni bu mantıktır.

VII. SOSYAL DEĞİŞME VE LÂİKLİĞİN SORGULANMASI

Türkiye'de köklü bir muhafazakârlık her zaman olmuştur. Bu durum her toplum için geçerlidir. Ama 1970'lere kadar kamuoyunda lâisizm konusunda ciddî bir tartışmanın açıldığı söylenemez.

Bunu, 1970'lerde artık bir yapı değişikliğine varan toplumsal değişme ve ekonomik gelişme olgularının birikimli etkisi değiştirdi. Sanayileşme, kentleşme, iç ve dış göçler gibi süreçler, kültür iklimini değiştiren insanların beklentilerini, dünya görüşlerini derinden etkiledi. Daha iyi bir "dünya" ile karşılaşan insanlar, daha da iyisini istemeyi sürdürdüler. Akılcı ve dünyevî çözümlere bağlı kaldılar. Lâisizmi, dünya görüşlerinin temeli olarak benimsediler. Ama gerek kendi ülkelerinin yoksul yörelerinde ve banliyölerinde, gerekse yabancı ülkelerin gettolarında iki farklı yaşam biçimi arasında sıkışıp kalmış olan insanlar da vardı. Bunlar, sıkıntılarının nedeni olarak onları göçe zorlayan, dünyalarını değiştirmelerine neden olan, uyum göstermekte zorluk çektikleri ortamlarda yaşamaya mecbur eden sosyal ve siyasal düzeni suçlamayı seçtiler. Cumhuriyet rejimi ve onu yaşatan temel ilkeleri sorgulamaya ve eleştirmeye başladılar. Cumhuriyeti yaşatmayı hedef alan sosyal ittifakı terk ettiler.

İkinci olarak, sözü edilen insanlar, terk ettikleri ve artık geri dönmeleri mümkün olmayan geleneksel yaşam biçimi ve sosyal kültür yerine ikame edebilecekleri bir değer sistemi ve sosyal düzen ihtiyacı duydular. Madem tâbi oldukları toplumsal sistem ve onun siyasal ve ekonomik kurum-

sistemin kendi çabalarıyla değişebileceğine, düzelebileceğine de inanmalıdırlar. Her iki konuda da ikna olan bireyler, siyasal sürece mevcut kurallar, yöntemler ve kurumlar aracılığı ile katılırlar.

Ayrıca, İslâmî yaşam tarzını temsil eden gruplar, Türkiye'de ve İslâm âleminde içinde yaşadıkları toplumlara yabancılaşmışlardır. Onları ıslah edilemez derecede bozulmuş olarak algılamaktadırlar. O yüzden, bu toplumlarda yerleşmiş siyasal kurumları ve siyasal yöntemleri baştan reddetmektedirler. Bunlar "kul icadıdır" ve kullar, kolayca şeytana uyarlar ya da yanılırlar. Oysa Tanrı'nın şaşmaz aklının ürünü olan Kuran hükümlerine göre kurulacak bir toplumsal-siyasal düzen, insan yanılgılarına yer bırakmayacaktır. Hakimiyet Allah'ındır. Aksini iddia edenler, egemenliği kendi çıkarları için gasp eden zorbalar ve çıkarcılardır.

Böyle bir düzende siyasal katılma sorunu da çözülmüştür. Her kul, ilâhî yasalara kayıtsız şartsız ve gönül rızasıyla uyarken, Tanrı'nın buyruklarını onun adına uygulayan bir din adamları ekibi de, yürütme, yasama ve yargı işlevlerini *velayeten* görecektir.

"Kuvvetler birliği" ilkesine dayanan böyle bir siyasal sistem, modernleşen ve karmaşıklaşan bir dünyada insanların doğru kararlar verme konusundaki korkusunu, bunalımını da gideriyor. Toplumun tümü adına karar veren ve uygulayan din adamları, kendi adlarına karmaşık konularda karar verme sorumluluğunu taşımaktan korkan insanlara vekâlet ediyorlar. Onları yanılgılara düşüp, kendilerine ve topluma zarar vermekten kurtarıyorlar. İşte, İslâmî radikallerin idealize edilmiş toplum ve siyaset anlayışının özeti budur. Bu, açıkça *totalist* bir dünya görüşüdür. İnsan ve toplum yaşamının her anını, her alanını denetlemeyi ve yönlendirmeyi savunur.

Pekiyi, toplumun tüm ihtiyaçlarını karşılamak için ortaya çıkan bu "din uzmanları", günlük pratiğin çeşitli taleplerini karşılayacak meslekî uzmanlığa gerçekten sahip midirler? Bu soruya olumlu yanıt vermek mümkün değildir. O zaman, lâik kuldan beklenen yanılgılar ve hatalar toplumun dinsel önderlerince de işlenmeyecek midir?

Diğer yandan, siyasal tarihin evrimi, kuvvetler birliğinden, kuvvetler ayrılığına doğru olmuştur. Bu sayede mutlak otoriteler yıkılmış ve eskiden tek elde toplanan sosyal işlevler ve onların sağladığı siyasal güç bölünmüştür. Bölünen siyasal güç alanları, bağımsız olarak kurumlaşmış ve birbirlerini denetleyerek çok sesli siyasal sistemi oluşturmuşlardır.

Kuvvetler ayrılığı ve çok-seslilik, demokrasinin hem ön şartı, hem de güvencesidir. Oysa İslâmî radikalizm, sanki yeni bir buluş ve sanki bir kurtuluş yolu imiş gibi, bize kuvvetler birliği ilkesini sunmaktadır. Bu, en az azından tarihsel deneyim açısından bir çelişkidir.

Tarih, her toplumun, varmış olduğu gelişme düzeyine uygun bir işbölümü çerçevesinde örgütlendiğini gösterir. Çeşitli toplumsal ihtiyaçların karşılanması gereği, farklı sosyal grupların ve tabakaların oluşumuna yol açar. Bu gruplar ve tabakalar, çıkarlarını savunmak, isteklerini karşılamak ve dünya görüşlerini (ideolojilerini) dile getirmek işlevini üstlenecek temsilî siyasal örgütler kurarlar. Ya da ihtiyaçlarını en iyi karşıladığına inandıkları mevcut örgütleri desteklerler. Bu örgütsel çoğulculuk, ideolojik-siyasal çok-sesliliğe dönüştüğü oranda, bir özgürlükler rejiminin temeli oluşur.

Ancak, özgürlüklerin kalıcı olmaları için, güvenceye alınmaları gerekir. Aksi halde, iktidarı ele geçiren bir toplumsal güç, tüm siyasal özgürlükleri ortadan kaldırarak, kendi çıkarlarını ve grup ideolojisini toplumun tümüne zorlayabilir.

Böyle bir güç yoğunlaşması, otoriter yönetimlere yol açtığından, acı deneyimler yaşayan insanlar, demokrasinin teminatını *kuvvetler ayrılığı* ilkesinde görmüşlerdir. Nedir kuvvetler ayrılığı? Toplum düzeninin baskıya, zulme, azınlık iradesine dayanmaması, dolayısıyla demokratik ve istikrarlı olabilmesi için başvurulan bir siyasal uygulamadır. Kamu düzenini sağlayan temel işlevlerin (fonksiyonların), yani yasama, yürütme ve yargının birbirinden bağımsız kılınmasıdır.

Çağdaş bir Cumhuriyet kurmak ve yaşatmak isteyen Atatürk ve ideal arkadaşları için kuvvetler ayrılığı ilkesi, demokratik yönetimin özünü oluşturuyordu. Onlar şöyle düşünüyordu: Yasama, özgür seçimler sonucunda halk tarafından seçilen temsilcilerin oluşturduğu meclisler (parlamento, kongre) tarafından kullanılan yasa yapma yetkisi ve işlevidir. Toplumun her kesimini temsil eden seçilmiş vekillerin (milletvekillerinin), aralarında uzlaşarak oluşturdukları öneri ve çözüm yolları, sosyal sorunları çözmenin en isabetli ve demokratik biçimidir. Bu tarzda oluşturulan yasalar, daha istikrarlı ve kalıcıdır. Ayrıca, zora, zorlamaya dayanmazlar. Çeşitli toplumsal kesitlerin farklı çıkar ve isteklerini uzlaştıran, birbirine yaklaştıran müzakereler sonucunda ortaya çıkarlar. Ayrıca, yasama organı, halkın iradesini temsilen, yürütmenin tüm uygulamalarını denetler.

Yürütme işlevini, seçilmiş hükûmetler ile, devlet hizmetinde sürekliliği ve uzmanlığı temsil eden bürokrasi yerine getirir. O halde, yürütme (icra veya idare), hem seçilmiş ve geçici bir siyasî kanattan, hem de kalıcı bir bürokratik ve teknokratik idarî kanattan oluşur. Bu iki kanatlı yapısıyla yürütme, hem günün gereklerine, siyasal arayış ve görüşlere açıktır. Hem de, temel politikalarda sürekliliği ve kadro istikrarını sağlar. Yürütme organı, yasama organının aldığı kararları, yaptığı yasaları uygular. Bu işleviyle iki organ birbirine bağlı olmakla birlikte bağımsızdırlar.

Her iki organın aldıkları kararlarda, yaptıkları yasalarda ve bunların uygulanmasında anayasaya, yerleşik hukuk düzenine ve hakkaniyete uygun davranıp, davranmadıklarını ise yargı organı denetler. Bu işleviyle yargı, toplumun emniyet sübabı gibidir. O yüzden de diğer organlardan bağımsız olmalıdır. Bir toplumda bu üç işlev ve onları yerine getiren kurumlar, organlar ne kadar birbirinden bağımsız iseler, o oranda birbirlerini denetler ve yanlışlarını düzeltirler. Dolayısıyla o toplum, o oranda demokratik ve çağdaş olur. Günün koşullarına uyabilir, taleplerine karşılık verebilir. İşte Atatürkçü çağdaş devlet ve toplumsal örgütlenme anlayışı budur.

Oysa, *din devleti* önerisinde tam bir kuvvetler birliği çağrısı vardır. Demokrasi, dinci radikaller için yoz bir Batılı kavramdır; bir yutturmacadır. Çünkü, yasa yapımı gereksiz bir işlemdir. Şeriat yeterlidir. Tanrı buyruğu olarak kuşku götürmez kesinlikte ve doğruluktadır. Zaten egemenlik Tanrı'nındır. Kulun egemenliğinden söz etmek, onun gücüne ortak koşmaktır. Bu ise günahtır. Şu halde, toplum iradesine dayanarak yürütmeyi üstlenmek ve bir hukuk sistemi oluşturmak, suvunulacak bir olgu değildir. Kâinata egemen tek bir irade varsa, her şey ve herkes ona tâbi olmalıdır. O halde, idare, yürütme, Tanrı'nın iradesinin gerçekleştirilmesini üstlenen din adamlarınca yerine getirilmelidir. Dolayısıyla, siyasal partilere ve siyasetçilere gerek yoktur. Çünkü siyaset, anlamsız bir uğraştır.

Radikal İslâmcıların yargı anlayışına gelince: Şeriat hükümleri, hukuk sisteminin temelini oluşturur. Sadece devlet yönetimi değil, sosyal yaşam, günlük olaylar dahi Şeriata tâbi olarak yorumlanır ve düzenlenir. Herkes, bu hüküm, yorum ve uygulamalara *uymak zorundadır.* Çünkü onlar insan yapısı değil, ilahîdir.

Öyle anlaşılıyor ki, bir din devleti önerisi, insanın, iradesiyle kendi kaderini tayin etmesini topyekûn reddetmektedir. "Kuvvetler-birliği" ilkesiyle de total; herşeyi denetleyen son derece *otoriter* bir yönetim biçimini

öngörmektedir. O yüzden, "demokrasi" kavramı, *totaliter* bir toplum ve yönetim anlayışını benimseyen Radikal İslâmcıların lügatçesinde yasak olan kelimelerden biridir.

Oysa, Cumhuriyeti kuran kadrolara göre kendini yönetme olgunluğuna varmış olan hiçbir toplum, benliğini böylesine bir teslimiyetle, çağın çok gerisindeki fikirlerle donatılmış kadroların önderliğine bırakamaz. *Düşünceyi, imana; bilimi, inanca teslim edemez.* Her ikisini birbirinden ayırır, onları maddî ve manevî ihtiyaçlarını karşılayan bağımsız kaynaklar olarak görür.

Atatürkçü düşüncenin temelinde lâiklik olmadan demokrasi olamayacağı anlayışı yatar. Çünkü, lâiklik benimsenmediği takdirde, akıl ve irade, inancın taassubuna terk edilecektir. Bu yüzden Atatürk, demokrasiyi savunurken hiçbir zaman, "tek-biçim", yani üniform bir toplum yaratmayı öngörmemiştir. Batı'da izlediği örnekler gibi farklı toplumsal kesitler arasında uzlaşma ve ittifaklar kurarak uyumlu bir toplum yaratmayı hedef almıştır. Hatta, farklılıkları sosyal yaşamın zenginliği olarak görmüştür. O farklılıklar ki, yeni sentezlerle, sosyal gelişmenin dinamiğini oluşturacaklardır.

Oysa, lâik olmayan düşünce biçimi, insanın maddî ve manevî varlığını, dinin *total* kontrolu altına sokarak düşüncede, idealde, sosyal ve siyasal yaşamda herşeyi kalıplaştırmak, değişmez kurallara bağlamak ister. Bu yüzden dinsel ideoloji, sosyal değişmeye kuşkuyla bakar. Onu bir yozlaşma, bozulma olarak algılar. Çünkü değiştirme (reform, inkılâp) eylemi iradî ve aklîdir (rasyoneldir). İnsan iradesi, yani yanlış yapma olasılığı büyük olan insan aklı, nasıl olur da ilahî nizamın yerini alabilir? "Madem maddî evren ilâhî bir mucizedir; sosyal evren de, onun bir parçası olarak, insan aklının ve iradesinin kaprislerine terk edilmemelidir."

Görülüyor ki, lâik olmayan düşünce biçimi, başka bir deyişle, inanca dayanan değerlendirme biçimi, akla kuşkuyla bakar. Rasyonalizme (akılcılığa), aklın, insan ve toplum yaşamının rehberi olması ilkesine karşıdır.

Dogma adı verilen inanca dayanan değerlendirme biçimi, kuşkuya ve ispata kapalıdır. Bu niteliğiyle, bilgi, bulgu ve kendi yöntemleri konusunda bile kuşkuya, değişikliğe ve kanıta açık olan bilime de karşıdır. Bilim ve lâisizmin ilişkisi de bu noktada somutlaşmaktadır. Çünkü bilimsel bilgi, doğruluğu kılı kırk yaran yöntemlerle kanıtlanmış (ispatlanmış) bilgidir. Dogma ise, sadece doğru olduğuna inanılan bilgidir. Daha doğrusu, *inançtır.*

Ancak, ne ilginç çelişkidir ki, bilimsel düşüncenin sorgulayıcı, eleştirici, araştırıcı ve sınır tanımayan özgürlükçülüğüne karşı olmalarına rağmen, dinci radikaller, onun ürünü olan fen ve tekniği araçsal niteliklerinden ötürü benimsemektedirler. Benimsemek zorunda kalmaktadırlar. Üstelik bunu yaparken de içine düştükleri fikirsel çelişkinin bilincinde olmadan.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu büyük Atatürk, "en hakikî mürşit ilimdir" deyişiyle, rasyonel düşünceyi dogmanın önüne koymuştur. Cumhuriyet rejiminin yolunu aydınlatacak rehberin ilim olduğunu vurgulamıştır. Bu saptamayla, modern Türkiye'nin kültürel doğrultusunu da belirlemiştir: Türk toplumu, çağdaş uygarlığa ilim ve rasyonel düşünce yoluyla varacaktır.

İlmin yol gösterici olması, toplumların dogmadan arınması ölçüsünde gerçekleşebilir. O halde, lâiklik ile bilimsel gelişme, rasyonel düşüncenin yaygınlaşması arasında doğru orantılı bir ilişki vardır. Cumhuriyet Türkiyesi, bunu iyi anlamış kadroların ürünüdür.

Lâiklik ile sıkı ilişkisi olan diğer iki olgu da bireysel özgürlükler ve yaratıcılıktır. Dogmatik düşünce, değişmeye, demokrasiye ve bilime kapalı olduğu kadar bireysel yaratıcılığa ve bu yaratıcılığı besleyen özgürlüklere de karşıdır. Herşeyden önce, dogmatikler, yaratıcılığı, tanrısal bir hak ve ayrıcalık olarak görürler. Oysa burada söz konusu, Tanrı'ya mahsus olan, insanı ve kâinatı yaratmak değildir. Yaratılmış dünya üzerinde bize sağlanmış olan imkânları, yetenekleri, azamî oranda kullanarak, yeni fikirler, ürünler ve olanaklar yaratmaktır. Kişisel yaratıcılıktan kastedilen, kendi doğası ile evrensel doğa arasında mümkün olan en iyi uyumu sağlamaktır. O yüzden, bu bakış açısı, içinde yaşanan koşulları bir *kader* olarak değil, bir *veri* olarak alır. Bu verileri en iyi şekilde nasıl değerlendirebileceğini, gerekiyorsa, değiştirebileceğini araştırır, sorgular. Aradığı, araştırdığı olanaklar, zaten doğanın mükemmel kurgusu içinde vardır. Amaç, o gizemli kurguyu anlamak ve ondan azamî oranda yararlanmaktır. Oysa, *dogmatik düşünce kadercidir.* İçinde yaşayan âlemi bir veri olarak değil, kurgusu ve hikmeti sorgulanamaz ilâhî bir plânın kaçınılmaz sonucu olarak görür. Böyle bir bakış açısı, zorunlu olarak bilimsel araştırıcılığa, bireysel yaratıcılığa kapalıdır. Dolayısıyla, insan yaratıcılığını besleyen düşünme, araştırma, ifade ve davranma özgürlüklerinin kayıt altına alınmasından yanadır. Kul ise, tâbi bir varlıktır. Kendi biçimlendirdiği bir sosyal âlemde değil, kendisine *bahşedilmiş* bir alemde yaşamak göreviyle var edilmiştir.

Bu edilgin (pasif) bakış açısını yok etmek ve yerine lâik düşünceyi yerleştirmek için Cumhuriyet Türkiyesi, yaptığı büyük çaplı eğitim, kültür ve hukuk reformlarıyla aklı cendereye alan, bireyi kullaştıran geleneksel öğretim kurumlarını ortadan kaldırmıştır. Benimsenen yeni (lâik) eğitim sistemi, Atatürk'ün deyişiyle "fikri hür, vicdanı hür" insanlar yetiştirmeyi hedef almıştır. Bu yolda katedilen mesafe, bugün en gelişmiş ülkelerdeki meslekdaşlarıyla boy ölçüşecek fikir ve sanat adamlarımızın yetişmesine neden olmuştur. Ama, Atatürk'ün gösterdiği çağdaş uygarlık düzeyine varmak hedefine henüz vardığımız da söylenemez.

IX. LÂİK CUMHURİYET NİÇİN YAŞAYACAKTIR?

Teokratik düzenin ve kurumlarının hangi nedenler ve gerekçelerle tarihin derinliklerine terk edildiğini biliyoruz. Ama yine biliyoruz ki, bugün Türkiye'de sosyal ve siyasal sistemin dayandığı ana değerlerden biri olan lâiklik yeniden sorgulanmaya başlandı. Acaba lâik Cumhuriyet bu baskılara karşı koyabilecek midir?

Böyle bir tartışma spekülatif ve felsefî olmaktan çok, yapısal kriterlere dayandırılmalıdır. Bundan kasıt, Türkiye'de tüm aksi cereyan ve gruplara karşın, lâikliği, kimlerin, hangi nedenlerle savunduğunu, savunacağını teşhis etmektir. Yanıtlanması gereken bir diğer soru da, anti lâik eğilimlerin öncülüğünü yapan grup ve kuruluşların *bugün için,* niçin gerçek bir başarı şansına sahip olmadıklarıdır.

Tahlilimize dinsel alternatifin, çok-partili siyasal hayatta girdiği ilk sınav ile başlayalım: Siyaset sahnesine, dinsel değerlerin toplum yaşamını yönlendirmesi gereğine dikkat çekerek çıkan Millî Selâmet Partisi, 1973 ve 1977 yıllarında katıldığı ulusal genel siçemlerde sırasıyla % 12 ve % 8 oranında oy almıştır.

Görülüyor ki, her iki genel seçimden sonra kurulan koalisyon hükümetlerinde iktidar ortağı olan Millî Selamet Partisi, iktidar olma avantajını elinde bulundurmasına rağmen oy kaybetmiştir. Türk seçmeni, dinî inançlara bağlılık ile, dinin bir siyasal cephe oluşturması olgularını birbirinden büyük bir olgunlukla ayırabilmiştir. Ayrıca, seçmen, yeni bir alternatif sunduğu iddiasıyla siyaset sahnesine çıkan MSP'yi siyasal pratik düzeyinde sınamış ve ilk başta verdiği desteğin bir bölümünü de çekmiştir.

Millî Selâmet Partisi'nin daha sonraki yıllardaki desteğini bilmiyoruz. Çünkü 1980 Eylül'ünde had safhaya erişen siyasal istikrarsızlığa ve her

gün düzinelerle can alan terörizme son vermek için yapılan askerî müdahaleden sonra kurulan olağanüstü yönetim, tüm siyasal partileri lağvetti. Amaç, Cumhuriyet ve onun temel ilkeleri üzerinde yeni bir ittifak yaratmaktı.

Bu ittifaka uyduğunu beyan eden partilerle 1983'te işlememeye başlayan siyasal süreçte, İslâmî alternatifi seçmene demokratik zeminde sunan ikinci bir parti yarışmaya katıldı. 1987 yılında yapılan son genel seçimlere katılan Refah Partisi, toplam oyların sadece yüzde yedisini aldı. Bu oy oranıyla, Refah Partisi'nin, geniş bir kitlesel desteğe sahip olduğu söylenemez. Nitekim, RP, ne ulusal çapta konan yüzde onluk barajı, ne de yerel düzeyde konan daha yüksek oranlı barajları aşıp Parlamento'ya milletvekili sokamamıştır. Bu durum, adı geçen Parti'nin siyasal etkenliğini büyük ölçüde azaltmakta, ulusal düzeyde alınan kararları etkileme gücünü en aza indirmektedir.

Bir başka açıdan değerlendirildiğinde, Refah Partisi'nin oldukça geri kalmış, geleneksel değerlerin ve yaşam biçiminin etkisini sürdürdüğü illerden ve yörelerden en fazla desteği sağladığı görülebilir. Hızla değişen bir sosyal yapı, sanayileşme ve ticarîleşme süreçleri önüne varlık savaşı veren bu kesimlerin, geleceğin Türkiyesinde fazla şansları yoktur. Ancak, yavaş ilerleyen sanayileşme sosyal değişmeyi istenilen hızda ve çapta etkileyememektedir. O yüzden ekonomi, küçük birimler çoğulculuğu içinden hızla sıyrılarak, büyük girişimlere kısa sürede varılmasını geciktirmektedir.

Nispeten yavaş gelişen sanayi yüzünden, fazla kır nüfusu, sanayi işçisi olarak değil, rastgele işleri üstlenmek üzere kentlere akmaktadır. Makinanın ve modern teknolojinin mantığını, çalışma temposunu ve sanayi toplumunun yaşam biçimini benimsemeden kentlileşen geniş nüfus kesitleri, geleneksel değerlerini ve davranış kalıplarını büyük ölçüde koruyorlar. Hatta sadece korumakla kalmıyorlar, köksüzlük ve kopukluk duygularını bastırmak için onlara daha da sarılıyorlar. İşte bu durumdan yararlanmak isteyen İslâmcı radikaller, modern yaşamın dışında kalan, ama eski yaşam biçimlerinden de uzaklaşmış olan kitlelerin tedirginliklerinden yararlanıp, onları, kendilerini koruyacak bir din devletinin destekçileri olmaya çağırıyorlar. Ama eldeki veriler, tüm bu çabalara karşın İslâmî alternatifin, yarışmacı siyaset arenasında lâik ve demokratik düzene karşı derleyebileceği oy potansiyelinin onu değiştirebilecek, hatta sarsacak kritik eşiğin çok altında olduğunu gösteriyor.

Türkiye'de İran gibi bir Şeriat devletinin kurulmasını engelleyen diğer önemli bir neden de, din adamlarının hukukî statüleridir. Ülkemizde devletin resmî kadrolarından bağımsız bir din adamları örgütü yoktur. Sünnî gelenekte imam, cemaatten çıkar ve görevi resmî olmaktan çok işlevseldir (fonksiyoneldir). Cemaat ise, inananların gönüllü birliğidir. Gönüllü birliklerde görevliler, profesyonel bir teşkilatça da (bizde Diyanet İşleri Başkanlığı) atansalar, cemaatçe de seçilseler, katı bir hiyerarşinin ürünü değillerdir. Dolayısıyla, mensup oldukları resmî örgütün ve hizmet verdikleri cemaatin çıkarlarının dışında kendi bağımsız grup çıkarlarını temsil etmezler.

Oysa, Şiî İran'da Hıristiyanlıktaki ruhban sınıfını andırır hiyerarşik bir din adamları örgütü vardır. Gelirleri, eğitim kurumları, ibadethaneleri ve kadrolaşmaları açısından, onu ele geçirinceye kadar devletten bağımsız olarak varlıklarını sürdürebilmişlerdir. Bu yüzden, Şahlık rejimine karşı muhalefetin ve isyanın başrolünü oynamışlardır.

Türkiye'de din adamlarının kamu görevlisi olmaları, onların ekonomik ve idarî açıdan özerkleşmesini önlemiş ve rejime bağlı kalmalarını sağlamıştır. Cumhuriyet yönetiminin de amacı, zaten buydu. O yüzden ülkemizde din adamları örgütü, meselâ İran'da olduğu gibi dinî amaçla vergi toplayamazlar. Dinî amaçla kurulmuş vakıfların sahibi olamazlar. Dinî vakıflar, yasal olarak devlet kontrolündedir ve gelirlerinin nasıl harcandığı resmî makamlarca denetlenmektedir.

Diğer yandan, din adamları, kendi girişimleriyle bağımsız özel cami ve din okulu açıp, işletemezler. Bunlar, özel kişiler ve kuruluşlar tarafından tesis edilseler bile, denetimleri ve personel atamaları Diyanet İşleri Başkanlığı'nca (devletçe) yapılır. Bu ibadethanelerde yürütülen faaliyetlerin müfredatını da Başkanlık çizer.

Görülüyor ki, devlet denetimi ve örgütü dışında, Türkiye'de, ne resmî ve bağımsız bir din teşkilâtı vardır; ne de, olağanüstü yetkilerle donatılmış meşru bir din adamları kümesi... O halde, İran örneğinde izlenen özerk din teşkilâtının devletle ters düşmesi ve din adamlarının icraatının, devletin genel politikasından bağımsızlaşması olguları, Türkiye için söz konusu değildir. En azından, şimdiye kadar olmamıştır.

Devletten bağımsız olmadıkları için, Türkiye'de din adamları örgütü üyeleri tek tek ne kadar muhafazakâr olurlarsa olsunlar, kadro olarak gelenekçi ve gerici muhalefetin öncülüğünü yapmamışlardır. Bunun en

büyük nedenlerinden birinin, devletin Türkiye'de genellikle reformcu ve sosyal adaletçi olmasıdır.

Fakat bugün, farklı bir siyasal muhalefetin din kisvesi altında örgütlendiğine şahit oluyoruz. Bu örgütlenmenin halkaları, çeşitli adlar taşıyan tarikatlardır. "Tarikat" adı altında pek çok geleneksel birey ve grup, günlük sosyal ve ekonomik sorunlarına ortak çözümler arama uğraşı içine girmiştir. Bu sorunların çözümlerini, kamu kuruluşlarının ağır ve resmî yapıları içinde beklemeye ne tahammülleri kalmıştır, ne de çözülebileceğine inançları vardır.

İnançsızlığın bir nedeni de kendi taleplerinin niteliğinden kaynaklanıyor. Çünkü bu talepler, devletin çağı yakalamaya yönelik genel kalkınma stratejisinden uzak; genellikle büyümeye, gelişmeye ve modernleşmeye kısa vadede ters düşen isteklerdir. O yüzden, tarikat mensupları, kendi ihtiyaç ve dileklerini, en kısa zamanda karşılayacak malî ve idarî örgütleri, devletten bağımsız olarak kurmak gayreti içindedirler. Uzun vadeli stratejileri ise, tarikat mensuplarını eğitip, kamu kesiminin can alıcı noktalarına yerleştirerek, devletin politikalarını etkilemek; ileride de ele geçirmektir. Ama, yasal sakıncalarından ötürü, bu çabalarını, siyasal terminoloji çerçevesinde dile getiremiyorlar. Onun yerine dinsel terminolojiye sığınıyorlar.

Kökleri, millî kültürümüzün çok derinlerinde olan din kurumu, onlara gereken güvenliği sağlamada yardımcı oluyor. Ama, söz konusu güvencenin sınırları da var: Ceza Yasası'nın ve Anayasa'nın ilgili hükümlerine göre din siyasete alet edilemez ve devletin kurulu düzeni, dinsel amaçlar doğrultusunda değiştirilemez. Nitekim 1970'den şu ana kadar dinî siyasete alet ettikleri gerekçesiyle iki siyasal parti kapatılmıştır. Kimi gayri resmî dinsel örgütlerin (tarikatların) üyeleri yıkıcı ve bölücü faaliyetlere giriştiklerinde Anayasa suçu işledikleri gerekçesiyle tutuklanmış ve yargılanmışlardır.

Bugüne kadar İslâmî köktencilik (fundamentalism), rejim için ciddî bir tehdit unsuru olarak algılanmamıştır. Hatta İslâm ahlâkı, resmî çevrelerce iman eksikliğinden kaynaklandığına inanılan sol radikalizme karşı bir panzehir olarak görülmüştür.

Diğer yandan, İslâmî akım, Türkiye'de gizlilik içinde değil, oldukça açık biçimde etkenlik aramaktadır. Bu yüzden de kontrolden çıktığında, onu denetim altına alabileceklerine inanan Atatürkçü güçlerce dikkatle izlenmektedir.

Türkiye'de lâikliği yaşatan üçüncü neden şudur: Türkiye nüfusunun büyük çoğunluğu, Cumhuriyetin ilânı ile benimsenen gelişme modeline olan inançlarını yitirmemişlerdir. Bu model, demokrasi, lâiklik, hür teşebbüs ve özel mülkiyete dayanan yarışmacı pazar ekonomisi ve reformculuk ilkeleri temeline oturuyor. Söz konusu modelde tiranlık yerine özgürlük; kollektivizmin durağanlığı yerine rekabetçi girişimcilik; dogma yerine bilimsellik ön plânda tutulmuştur. Saptanan hedef bellidir: Çağdaş uygarlık seviyesine varmak... Eğer bu hedefe demokrasi aracılığı ile varılacak ve demokratik toplum modeli sonuna dek savunulacaksa, bu konuda umutlu olmak için elimizde yeteri kadar delil olduğu görünüyor: 3 Mayıs 1988 tarihli Sabah Gazetesi'nde yayınlanan ülke çapında yapılmış olan bir araştırmanın sonuçlarına göre, Türk halkının % 76.4'ü *"eksiklikleri ne olursa olsun, en iyi yönetim biçiminin demokrasi olduğuna"* inanıyor. Nüfusun sadece % 12.4'ü, "demokrasinin ülke için bir lüks" olduğu kanısındadır.

Demokrasiye verilen kitlesel destek yanında bir diğer olumlu gösterge de, ana-muhalefetin niteliğidir. Türkiye'de ana-muhalefeti temsil eden Sosyal Demokrat Halkçı Parti, adından da anlaşılacağı gibi sosyal demokrat eğilimdedir. Bu eğilimin içinde aşırı sağ ve aşırı sol akımların yer almaması gerektiği açıktır.

Soruna daha geniş perspektifte bakıldığında, gerek iktidardaki partinin, gerekse muhalefetteki üçüncü büyük partinin de tabanlarındaki geniş koalisyonlara rağmen, genelde lâik ve modernleşmeci oldukları görülür. Bu siyasal iklim içinde, tüm tersine çabalara karşın, gerici ve irticaî arayışların kendilerine geniş etki alanı bulmaları *şimdilik* mümkün değildir. Böyle bir tehlike ancak, Türkiye Cumhuriyeti'nin, kendisine hedef seçtiği, "çağdaş uygarlığa", benimsediği siyasal ve ekonomik model ile varmakta başarısızlığa uğramasıyla doğabilir, O zaman, gündeme gelecek alternatiflerden biri de, anti-lâik nitelikte olabilir.

Türkiye'de demokratik sol fikirleri savunanlar, sırf kurulu düzene muhalefet etmek için, kendileri de bir tür *revizyonist* olan "dinsel radikallerle" birlikte hareket etmek niyetinde değildir. -Zaten bunun tersi de söz konusu olmamak gerekir-. Bu yüzden Türk "Demokratik Sol"unun, İran'da olduğu gibi, Mollalara yardım ederek, onların iktidara tırmanışına destek vermek gibi bir hataya düşmeleri beklenemez. Türk Demokratik Sol'u, böyle bir işbirliğinin, sadece kendi sonunu değil, demokrasinin sonunu da hazırlayacağını anlamış görünüyor.

Bir başka açıdan değerlendirildiğinde, ne kadar çağın gerisinde görünürlerse görünsünler, dinci radikaller, *ihtilâlcidirler.* Yanlış temeller

üzerine kurulduğuna inandıkları yerleşik sistemi ıslah edeceklerine, onu yıkıp, yerine Şeriat esaslarına uygun bir devlet düzeni oluşturmak istiyorlar. Kurmak istedikleri toplum düzeni, bugün artık var olmayan ulus-öncesi, kapitalizm-öncesi geleneksel ilişkiler ve yozlaşmamış İslâmî değerler üzerinde yükselecektir.

Bu gelenekçi bakış açısı, kendine düşüncede ne kadar aykırı olsa da, farklı bir sosyo-ekonomik modeli *zorla* kabul ettirmek isteyen "aşırı sol"la aynı ihtilâlci yöntemleri paylaşıyor. İran'da bu iki ihtilâlci güç, Şah'ı ve hükûmetini devirmek için işbirliği yaptılar.

Böyle bir işbirliğinin, İran örneğinden alınan derslerin de ışığında, Türkiye'de yinelenmesi çok uzak bir olasılıktır. Bunun başlıca nedeni, Türk Sol'unun, ufak bir azınlık dışında, genellikle demokrasiye inanması; aşırı sağın ve solun ihtilâlci ilkelerini benimsememesidir.

Diğer bir emniyet sübabı da, Türk halkının aşırı sola hiçbir zaman ve hiçbir biçimde itibar etmemiş olmasıdır.

Türkiye'de dinsel örgütler ve dernekler çok çeşitli ve birbiriyle çelişir niteliktedir. Bu farklılık, sadece onların dünya görüşlerinde değil, uygulama programlarında da gözlenebilir. Tarikatlar ile yerleşik Sünnî geleneklerden kaynaklanan görüş, inanış ve uygulamalar kadar, Sünnî ve Şiî felsefeleri ve uygulamaları arasında da önemli farklar vardır. Çoğu kez bu farklar, açık çelişkiler biçimindedir. Meselâ Türkiye'deki Şiîler, İran'da aynı meshepten olan Mollaların yarattıkları rejime bakarak ilerici ve demokratiktirler. Her toplumsal ilerlemeyi ve modernleşmeyi desteklemişlerdir. O yüzden, Atatürk'e ve onun lâikleşme ve çağdaşlama çabalarına hep omuz vermişlerdir. Türk Şiîlerinin demokrasiye olan inancı birçok kez kanıtlanmıştır.

Özetlenirse, Türkiye'deki dinsel gruplar ve örgütler, ortak bir ideolojik şemsiye ve eylem programı altında birleşmiş olmaktan çok uzaktırlar. Üzerinde tek birleştikleri konu, günlük hayatta gözlenen ahlâkî yozlaşma, ekonomik alandaki adaletsizlikler, yolsuzluklar ve idarî alanda algıladıkları beceriksizlikler ile yetersizlikleridir. Onlar için bu "umutsuz" tablonun, "ahlâkî" bir düzen doğrultusunda değiştirilmesi, aralarındaki birinci mutabakat konusudur.

İkinci ortak noktaları, sağlam bir kimlik arayışıdır. Ait oldukları geleneksel sosyo-ekonomik düzen çözülmüştür. Yeni ve modern dünyada kendilerine uygun bir yer bulamamak endişesi taşımaktadırlar. O zaman geri-

ye dönüp bakmakta ve geçmişten ellerinde kalan tek kimlik belgesine sarılmaktadırlar: "Müslümanlık."

Bireysel düzeyde gerçekleşen bu kimlik saptamasının sosyal plâna yansıması, *inananlar birliğinin* tanımlanması isteğinde somutlaşmaktadır. İnananlar - birliği (ümmet), varlığını koruyabilmek için çağın her türlü baştan çıkarıcı etkisine karşı koyabilmelidir. Yenilik ve modernlik adına bir sürü sapık ve yanlış şey müminlere benimsetilmekte ve onlar, ümmetin saf, temiz, koruyucu ve güvenilir çatısı altından çıkarılmaktadır. Bu kandırmacanın kaynağı Batı ve onun sahte değerleridir. O halde Batı'ya karşı çıkmak ve onunla mücadele etmek gerekir. Ümmet, gücünü ve varlığını Batı'yla boy ölçüşebildiği oranda kanıtlayabilir.

Ancak, Türkiye'de böylesine çağdışı bir programa ve dünya görüşüne karşı çıkmaya hazır olan sosyal güçler de vardır. Büyük iş çevrelerinin, özellikle modern iş kollarındaki müteşebbislerin, kuruluşundan beri kendilerine, destek sağlayan Cumhuriyet'e ve onun çağdaş felsefesine sırt çevirmeleri mümkün değildir. Çünkü bu çağdaş felsefe, Batı uygarlığının özünü oluşturan bilimsel yaratıcılık, pozitif hukuk, girişim ve düşünce özgürlüğüne dayanmaktadır. Bu felsefenin ürünü olan modern ekonominin dogmalar ve dar kalıplar içine hapsedilmemesi, ancak demokratik ve lâik Cumhuriyet yönetimi altında güvencede olabilir.

Diğer yandan, Türkiye'deki büyük işletmelerle, devlet organik bir işbirliği içindedir. Devletin resmî ideolojisinin ayrılmaz bir parçası olan lâikliğin, yaşam şansını devlet desteğinden alan iş çevrelerince de benimsenmesi kaçınılmazdır.

Ayrıca, Türk ekonomisi her geçen gün uluslararası pazara ve rekabete açılıyor. Büyüyen ve gelişen ekonomik işletmeler, kendilerini ulusal pazarla sınırlı görmüyorlar. İmalât sektörünün giderek artan oranda uluslararası düzeyde rekabet imkânına kavuşuyor olduğu düşünülecek olursa, Avrupa Topluluğu'na tam üyeliğe hazırlanan Türkiye'nin modern ekonomik sektörlerinin, kendilerini, çağın gerisinde kalan bir siyasal-ekonomik modeli savunan kamp içinde görmeleri mantık dışıdır.

Gerçekten de, Türkiye'deki dinsel radikaller, küçük ekonomik işletmeleri büyüklerine tercih ediyorlar. Yabancı düşmanlığını körükleyerek, dışa açılmayı ve dış müteşebbislerle ortak girişimciliği yeriyorlar. Ayrıca, endüstri öncesi emek-sermaye ilişkilerini yüceltiyorlar. Böylece, modern bir sanayi toplumunun kuruluşuna yol açacak özgür ve rekabetçi ilişkile-

rin billûrlaşmasını, kurumlaşmasını önlüyorlar. Bu kadar kapsamlı ve çağdışı bir davranış koduna, gelişen, büyüyen ve dünyaya açılıp uluslararası alanda kendine yer arayan girişimci kesimlerin uymasını beklemek safdillik olur.

Ama aynı güveni, özellikle geleneksel iş kolalrındaki müteşebbisler için göstermek olanaksızdır. Köylüler, esnaf ve zanaatkârlar türünde pazar mekanizmasının kaprisleriyle boy ölçüşecek gücü pek olmayan küçük girişimciler, kendilerini güvensiz ve tedirgin hissediyorlar. Hele ekonomik durgunluk, enflasyon gibi kapsamlı dalgalanmalar döneminde yok olma tehlikesini çok yakından duyuyorlar. Bu da onları "kurtuluş çağırılarına", "daha iyi" veya "daha parlak yarınlara" (ya da "geçmişlere") ilişkin vaatlere, hatta ütopyalara daha bir hassas kılıyor. Çünkü vaat edilen gelecekte sadece ruhsal açıdan huzur değil, anî ve yıkıcı değişmeye karşı dayanıklı bir "ideal" toplum da sunuluyor. Bu toplumda bütün sosyal gruplar uyum ve işbirliği içinde yaşayacaklar, yok olmak korkusu duymayacaklardır.

Bütün bu korkulara karşın, varılan aşama, geleneksel alt sosyal kesitlerin endişelerini giderecek emniyet mekanizmalarından mahrum da sayılmaz.

Neredeyse otuz yıla varan bir zaman dilimi içinde Türk insanı, alın terini dış emek pazarlarında değerlendirme imkânı buldu. Özellikle Avrupa, birbuçuk milyon; son on yılda açılan Ortadoğu Pazarı yaklaşık otuz bin çalışanımıza iş olanağı sağladı. Bu sayılar kendilerine bağlı aile efradı ile birlikte düşünülünce Türkiye nüfusunun yaklaşık 1/10 (onda biri) eder.

Dışarıdan gönderdikleri ya da kesin dönüşte birlikte getirdikleri paralar, birçok kişi ve aile için "yukarı doğru hareketliliğin" aracı oldu. Gelir ve statü düzeyleri yükselen bu kişilerin, onlara bu olanağı sağlayan sosyo-ekonomik düzene ve onun temel ilkelerine sadık kalacaklarını beklemek hayalcilik olmasa gerek.

Diğer yandan, yurtdışında sağlanan iş imkânı yalnızca parasal kazanç sağlamakla kalmadı. Kendi ülkelerinde sadece bir köylü, vasıfsız emekçi kategorisinde olan pekçok insan, modern bir dünyada, çağdaş sosyal değerler ve davranış biçimleriyle karşılaştı. Bu eğitim süreci, ilk kuşak çalışanları etkilemekle birlikte, ikinci kuşağa tam anlamıyla damgasını vurmuştur.

Şimdi, artık dışarıda ilk yerleşen Türk işçilerinin torunları var. Bu üçüncü kuşak bütünüyle *Avrupalı Türk*lerden oluşuyor. Avrupa Topluluğu'na tam üye olacak Türkiye'nin uluslararası nitelik taşıyan personelinin büyük çoğunluğu, herhalde bunların arasından çıkacak. Onlar daha şimdiden Türk kökenli Avrupalılardır. Değerleri ve davranış biçimleriyle yaşadıkları modern ortamın temel normlarını yansıtıyorlar. Bu normların başında da lâiklik geliyor.

Bir diğer emniyet mekanizması da, genişleyen ve modernleşen ulusal ekonominin bazı küçük işletme kategorilerine sunduğu yeni pazar olanakları. Özellikle imalât ve hizmet sektörlerinde birçok küçük işletme, ileri teknolojiyle çalışan yeni ve büyük işletmelere, ara malları ve hizmet üreterek, günün taleplerine ayak uyduracak duruma geldiler. Özellikle otomotiv, elektronik ve makina aksamı üretimi ve giyim sanayii alanlarında büyük işletmelerle küçükler arasında alt-kontratlarla sağlanan bağlantı, pekçok küçük işletmeyi çağın teknolojisi içine çekti. Aynı durum, turizm, bankacılık ve bilgisayar kullanımı gerektiren kimi hizmet kesimlerinde de görülmektedir. Bu kesimlerde çalışanların çıkarları doğallıkla geçmişte değil, gelecekte yatmaktadır. Gelecek, büyümek, modern teknolojiye ayak uydurmak ve Türkiye, Avrupa Topluluğu'na tam üye olduğunda, uluslararası arenada rekabet edebilir kapasiteye ulaşabilmek demektir.

Bütün bu etmenler göz önünde bulundurulduğunda, Türk müteşebbislerinin önemli bir bölümünün, en azından çağdaş üretimin ve ticaretin koşullarına uyum sağlamış olanların, içinde doğup büyüdükleri sisteme yüz çevirip, daha geri bir sosyo-ekonomik sisteme alternatif olarak bakacaklarını sanmak zordur. Ama aynı tutumu, uzun ve aşılamayan bir bunalımla karşı karşıya kaldığında, geleneksel ve küçük çaplı girişimcilerden (esnaf, zenaatkâr, küçük-orta çaplı çiftçi) beklemek hatadır.

Yoğun ve uzun süreli bir ekonomik bunalım olasılığı dışında, Türk iş aleminin radikal ya da siyasal İslâm'ı, alışageldiği sınırsız karar ve eylem özgürlüğünü kısıtlayacağı düşüncesiyle benimsemesi söz konusu olamaz. Kaldı ki, Şeriat düzeni sadece ekonomik alanı değil, sosyal yaşamın tümünü denetlemek ve yönlendirmek amacına yöneliktir. Yenilik, yaratıcılık ve özgürlüğü karakter edinmiş olan müteşebbis kesim için, bu niteliklere ters düşen bir düzeni benimsemek, elleriyle kendi damarlarını kesmek demektir. Böyle bir basiretsizliği de Dünya pazarlarında boy ölçüşmeye çıkan Türk işadamlarından beklemek mümkün değildir.

Lâisizmin ülkemizde bugüne dek niçin rejimin temel ilkelerinden biri olarak gücünü yitirmediğini içeren tahlil, bu konuda altı önemli noktayı ön plâna çıkardı. Bunlara bir yenisini eklemek gerekirse, onu da, Türkiye'nin 66 yıllık parlamenter demokrasi geleneği olarak tanımlayabiliriz.

Gerçekten de, kurulduğu 1923 yılından beri Türk halkı, kendi iradesinin ürünü olan lâik cumhuriyetçi yönetim biçimini içtenlikle korumuştur. Korumakta da kararlı olduğnu çeşitli sınavlarda kanıtlamıştır.

Bu sınavlardan yüzakıyla çıkan ulasal güçlerden biri de, asker ve sivil bürokrasidir. Modern ve lâik eğitim sisteminin ürünü olan bu bürokratik kadrolar, kendilerini modernleşmeci ve lâik devlet yönetimi geleneğinin son halkası olarak görmektedirler. Bu geleneğin sürmesi için gerek askerî, gerekse sivil okullarda "Atatürkçülük" adı altında toplanabilecek çağdaş toplumsal ve siyasal ilkeler, meslekî eğitimin yanısıra genç kuşaklara aktarılmaktadır. Merkezinde lâikliğin yeraldığı bu değerlerle yetişen kadrolar, devlet yönetiminde oldukça, lâik-demokratik Cumhuriyet rejimine yöneltilecek bütün tehditler karşılığını görecektir.

İşte bütün bu etmenler bir arada değerlendirildiğinde, Türkiye'de lâisizmin temellerini sarsacak kuvvette bir sosyal değişmenin kısa ve orta vadede gerçekleşebileceğini düşünmek mümkün görünmüyor.

X. SONUÇ

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucuları neden lâikliği siyasal felsefelerinin ve rejimin merkezî değeri olarak kabul ettiler? Bir kez daha hatırlamakta yarar var. Lâiklik, herşeyden önce, şu veya bu dinin kurallarından bağımsız bir ahlâkî sistemdir. Böyle bir ahlâk anlayışının ilkelerini belirleyen, değişmez dogmalar, aşkın bir güç ya da toplum-üstü bir otorite değildir. Onları uygulamaya kararlı bireyler topluluğudur. Şu halde bu tür bir ahlâk anlayışında zorlama yoktur; iradî bir seçime dayandığı için de, demokratiktir.

Diğer yandan, lâiklik, düşünce özgürlüğüne ve bireylerin görüşlerinde farklı olabilmek hakkına dayanır. Bunun yanında lâiklik, maddî ya da kutsal olan herşeyi; ruhun ölümsüzlüğünü, vicdanî seçimleri ve ahlâkî sorumluluğa ilişkin tüm sorunları tartışma hakkını savunur. O halde lâiklik, akla dayanan araştırmacılığı benimser. Dogmaları, sırf "kutsal"dır diye tartışmasız kabullenmeye karşıdır. Evrenin, bilimsel yöntemlerle incelenmesi

ve bulguların akılla açıklanması için sürekli çaba harcanmasını savunur. Şu halde, teolojik ve metafizik mutlaklara karşıdır.

Aynı karşıtlık, değişmez, değiştirilemez diye ileri sürülen ama belirli çıkarları korumak ve kamufle etmekten başka işe yaramayan sosyal kurumlar, uygulamalar ve siyasal ideolojiler için de geçerlidir.

Lâik düşünce, mutluluğun, sosyal adaletin ve iyiliğin sadece öteki dünyada değil, bu dünyada da gerçekleştirilebileceğini savunur.

Duygusallığı değil, evrenselliği; kısmîliği değil, bütünü anlamayı; ayrıcalığı (imtiyazı) değil, liyakatı ve başarmayı ilke edinir. Çünkü, ancak bu ilkelere dayanan bir toplumsal düzen içinde insanlar, metafizikten, yerellikten, gerilikten ve otoriteye tapıcılıktan kurtulabilirler.

Laik yönetim anlayışı ise, düşünce ve inanç alanlarını, siyaset ve ibadet olgularını birbirinden ayırarak, herbirinin diğeri üzerinde egemenlik kurmasını önleme ilkesine dayanır.

Bir özgürlükler rejimi olan demokrasinin, başka felsefî temellere dayandırılamayacağını anlayan Türk halkı, lâikliğe sahip çıkma konusunda Cumhuriyet'in kuruluşundan beri inandırıcı bir sınav vermiştir. Bu kararlı tavrından şimdi vazgeçmesi için geçerli bir sebep görünmüyor.

XI. YARARLANILAN KAYNAKLAR

1. The Encyclopedia Americana (Int. Ed.), Cilt 24, Connecticut Grolier Inc, 1986.
2. Encyclopedia of the Social Sciences, Vol. 13, New York: Macmillan, 1985.
3. The New Encyclopedia Britannica (15th ed.), Vol. 9. Chicago: H.H. Benton, 1973-1974.
4. Ziya Gökalp, Turkish Nationalism and Western Civilization (çev.), Niyazi Berkes, New York: Columbia Press, 1959.
5. Niyazi Berkes, The development of Secularism in Turkey, Montreal McGill University Press, 1964.
6. Robert N. Bellah, *"Religious Aspects of Modernization in Turkey and Japan"*, The American Journal of Sociology, Cilt LXIV, Temmuz, 1958, s. 1-5.

7. Enver Ziya Karal, *"Nizam-ı Cedide Dair Lahiyalar"*, Tarih Vesikaları. Cilt 1, No. 6 (Nisan, 1942).

8. Ahmed Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet, Cilt 8, İstanbul: Üç Dal Neşriyat, 1974, Ek Bilgiler: Cevdet Paşa Tarihinden Seçmeler (Yayına Hazırlayanlar) Sadi Irmak ve Behçet Kemal Çağlar. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1973 (2 Cilt).

9. Mehmet Asım (Ayıntabi), Tarih (2 Cilt). İstanbul: Ceride-i Havadis Matbaası, Tarihsiz, 2 Cilt.

10. Howard A. Reed. *"The destructions of the Janissaries by Mahmud II in June 1826"*, (Yayınlanmamış doktora tezi), Princeton University, 1951.

11. Hıfzı Veldet Velidedeoğlu, *"Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat"* aynı yazarın Tanzimat adlı eserinde. İstanbul: İ.Ü. Hukuk Fakültesi, 1940, Cilt 1.

12. Takvim-i Vekayi, kolleksiyonu.

13. İhsan Sungu, *"Mekteb-i Maarif-i Adliye'nin Tesisi"*, Tarih Vesikaları, Cilt 1, No. 3 (Ekim, 1941), S. 212-225.

14. Doğan Avcıoğlu, Türkiye'nin Düzeni, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1968.

15. Reşat Kaynar, Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat, Ankara: Tarih Kurumu Basımevi, 1954.

16. Ebul'ula Mardin, Medeni Hukuk Cephesinden Ahmed Cevdet Paşa, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, No. 53, 1946.

17. Mehmet Şerafettin Yaltkaya, Tanzimattan Evvel ve Sonra Medreseler. İstanbul: Maarif Basımevi, 1940.

18. Ahmed Hamdi Tanpınar, 19. Asır Türk Edebiyat Tarihi, İstanbul: İbrahim Horoz Basımevi (İstanbul Üniversitesi Yayınları, No. 386), 1956.

19. Şerif Mardin, The Genesis of Young Ottoman Thought. Princeton: Princeton University Press, 1962.

20. Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi Cilt, V (Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri, 1789-1856). Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1973.

21. Mahmud Celâlettin Paşa Mirat-ı Hakikat, Cilt 1. Derleyen (İsmet Miroğlu). İstanbul: Bereket Yayınları (No. 21), 1983.

22. Bayram Kodaman, Abdülhamit Devrinde Eğitim Sistemi. İstanbul: Ötüken Neşriyatı. 1980; Cevdet Kudret, Abdülhamit Devrinde Sansür. İstanbul: Milliyet Yayıncılık, 1977.

23. Arnold Toynbee, A Study of History, New York: Weatherwane Books, 1972.

24. Orhan Koloğlu, Abdülhamit Gerçeği: Ne Kızıl Sultan, Ne Ulu Hakan. İstanbul: Gür Yayınları, 1987.

25. Gnrl. Dr. Cemil Topuzlu, İstibdat, Meşrutiyet, Cumhuriyet Devirlerinde 80 Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım (2. Basım). İstanbul: Fatih Gençlik Vakfı Matbaa-İşletmesi, 1982.

26. Hüseyin Cahit Yalçın, Edebiyat Anıları (Hazırlayan Rauf Mutluay). İstanbul: Baha Matbaası 1975 (T. İş Bankası Kültür Yayınları, No. 156).

27. Şevket Süreyya Aydemir, Enver Paşa ve İttihad ve Terakki. İstanbul: Remzi Yayınevi, 1970. Cilt 1.

28. Yusuf Hikmet Bayur, Türk İnkılabı Tarihi (3 Cilt), İstanbul, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1940-1955; Recep Peker, İnkılap Dersleri. İstanbul: İletişim Yayınevi, 1984.

29. Peyami Safa, Nasyonalizm (Milliyetçilik). İstanbul: Babıali Yayınevi, 1961.

30. Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler, Cilt 1, İstanbul: Hilal Matbaacılık, 1984.

31. Osman Nuri Ergin, Türkiye'de Maarif Tarihi. İstanbul: Eser Matbaası, 1977.

32. Beyan El Hak Kolleksiyonu: Özellikle 1908 yılı.

33. Yusuf Akçura, Siyaset ve İktisat Hakkında Birkaç Hitabe ve Makale (16 Eylül, 1335-23 Nisan 1340). İstanbul. Yeni Matbaa, 1924.

34. Ahmet Emin Yalman, Turkey in the World War. London: H. Milford, Oxford Üniv. Press, 1930.

35. Hüsamettin Ertürk (Anlatan), iki Devrin Perde Arkası (Yazan Semih Nafiz Tansu). İstanbul: Pınar Yayınevi, 1964.

36. Gazi Mustafa Kemal Atatürk, Nutuk, Cilt 2. İstanbul: T.C.M.E. Vekâleti, 1950-1959.

37. İlhan Arsel *"1921 Anayasası"*, Aynı Yazarın, Anayasa Hukuku adlı eserinde. İstanbul: Sıralar Matbaası, 1968.

38. T.B.M.M. Zabıtları.

39. Tarık Zafer Tunaya, Türkiye'de Siyasal Partiler (2. basımı), Cilt. 2. İstanbul: Hilal Matbaacılık, 1984.

40. H.V. Velidedeoğlu, Türk Medeni Hukuku, İstanbul: Nurgök Mat. 1959-1960.

41. Atatürk'ün Maarife Ait Direktifleri. Ankara: T.C.M.E., G.S. Bakanlığı Yayını, 1985.

42. Donald Everett Webster, The Turkey of Atatürk, Social Process in the Turkish Reformation. Philadelphia: The American Academy of Political and Social Science, 1939.

43. William E. Shepard, *"İslam and Idelogy: Towards a Typology"*, Int. J. of Middle East Studies, Cilt 19, (1987). S. 307-336.

44. Doğu Ergil, *"Secularization as Class Conflict: The Turkish Example"*, Asian Affairs, Cilt 62, Part 1 (Şubat 1975), S. 69-80.

45. Enver Ziya Karal, Atatürk'ten Düşünceler, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1986.

46. Arı İnan (Derleyen), Düşünceleriyle Atatürk, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1983.

47. Ş.S. Aydemir, İkinci Adam, Cilt. II. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1968.

48. Muzaffer Sencer, Türkiye'de Sınıfsal Yapı ve Siyasal Davranışlar. İstanbul: May Yayınları, 1974.

49. İsmail Hüsrev, Türkiye Köy İktisadı, Ankara: Kadro Neşriyatı, 1934. S. 176-192.

50. Duygu Sezer, *"Türkiye'nin Ekonomik İlişkileri"*, Mehmet Gönlübol ve diğerleri, Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1973), (3. Basım), Ankara: Sevinç Matbaası (A.Ü.S.B.F. Yayını No. 279), 1974. S. 476-490.

51. Reşat Aktan, Türkiye Ziraatinde Prodüktive, Ankara: Milli Prodüktivite Merkezi Yayını (2. Basım), 1966.

52. 1987 İstatistik Yıllığı, Başbakanlık D.İ.E., 1988.

53. İsmail Cem, Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi, İstanbul: Cem Yayınevi, 1970.

54. Cem Eroğul, Demokrat Parti: Tarihi ve İdeolojisi. Ankara: Sevinç Matbaası (A.Ü.S.B.F.) Yayını, No. 294, 1970.

55. Fazlur Rahman, İslam (Çeviren: Mehmet Dağ ve Mehmet Aydın), İstanbul: Fakülteler Matbaası, 1981.

56. Selim A. Siddiki, İslam Devletinde Mali Yapı (Çeviren: Rasim Özdenören), İstanbul: Fatih Matbaası, 1972.

57. Ahmet Debbağoğlu, İslam İktisadına Giriş. İstanbul: Dergah Yayınları, 1979.

58. Seyyid Kutub, İslam-Kapitalizm Uyuşmazlığı (Çeviren: Abdurrahman Niyazioğlu), İstanbul: Hareket Yayınları, 1972.

59. Menna Kattan, İslamda Mülkiyet Nizamı (Çeviren: Mustafa Varlı), İstanbul: Türkiye Basımevi, 1967.

60. İcmal, Girişim, İslam, Köprü, Öğüt, Sızıntı ve Zafer isimli İlamî Dergiler.

61. James A. Bill, *"Resurgent İslam in the Persian Gulf"*,Foreign Affairs, Cilt 63, No. 1 (Güz, 1984), S. 108-127.

62. Wiliam E. Shephard, "Islam and Ideology: Towards a Typology" in International Journal of Middle East Studies, Cilt 19. (1987), S. 307-336.

63. James P. Pisscatori Islam in a World of Nations. Cambridge: Cambridge University Press, 1986.

64. Mustafa Mahmud, *İslam vs. Marxism and Capitalism"* in John J. Donohue and John L. Esposito (eds.), İslâm in Transition: Muslim Perpestives. New York: Oxford University Press, 1982.

65. Afsaneh Najmabadi, *"İran's Turn to İslam: From Modernism to a Moral Order"*, The Middle East Journal, cilt 41., No. 2 (Bahar, 1987), S. 202-217.

66. R. Hrair Dekmejian, *"The Anatomy of Islamic Revial: Legitimacy Crisis, Ethnic Conflict, and the Search for Islamic Alternatives"*, in Michael Curtis (ed.), Religion and Politcs in the Middle East. Boulder, Colorado: Westview Press, 1981. S. 31-42.

67. Stephen Humphereys, *"Islam and Political Values in Saudi Arabia, Egypt and Syria"*, The Middle East Journal, Cilt 33, (Kış, 1979), S. 1-19.

68. Gencay Şaylan, İslamiyet ve Siyaset, Türkiye Örneği, Ankara: V. Yayınları, 1987.

69. Uğur Mumcu, Rabıta. İstanbul: Tekin Yayınevi, 1987.

70. Mustafa Teksoy, Atatürk'ten Özdeyişler, Ankara: T.Ö.B. Yayını, 1963.

71. Yekta Güngör Özden, *"Laikliğin Türkiye için Ulusal ve Hukuksal Değeri"* Atatürk ve Hukuk. Ankara: Anayasa Mahkemesi Yayınları, 1981. S. 44-89.

72. Hamza Eroğlu, Türk İnkılap Tarihi, 1982, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

73. Türk Devriminin Milli Değeri, Ankara 1973, Emel Matbaacılık.

74. Gerçek Yönüyle Atatürkçülük, Türk Devletinin Temel Prensipleri ve Cumhuriyet Rejimi. Ankara: Kardeş Matbaacılık, 1964.

75. Yücel Özkaya, Türk İstiklal Savaşı ve Cumhuriyet Tarihi Atatürk'ün 100. Doğum Yılı Armağanı. Ankara: Yaralıoğlu Matbaası, 1981.

76. Gülnihal Bozkurt, *"Atatürk'ün Hukuk Reformu"*, 10 Kasım 1989'da A.Ü. Rektörlüğü'nde yapılan konuşma.

77. Dilip Hiro, Islamic Fundamentalism. London: Paladin, Grafton Books, 1988.

TÜRK SİYASAL DEVRİMİNİ İZLEYEN İNKILÂPLARIN ZAMANDİZİNİ (KRONOLOJİSİ)

YIL (29 Ekim 1923'ten Başlamak üzere)	GENEL	LAİKLİK ALANINDA	KADINLARIN ÖZGÜRLEŞMESİ ALANINDA	YAZI VE EĞİTİM ALANINDA
1. Yıl	Cumhuriyetin ilânı. Cuma'nın hafta sonu olarak ilânı. Askerlik hizmetinin azaltılması. Anayasanın ilânı.	Hilâfetin lağvedilmesi. Şeriye ve Evkaf Vekâletlerinin kaldırılması. Din adamlarının denetimindeki okulların devlet denetimine geçmesi.		
2. Yıl	Öşür vergisinin kaldırılması. Terakkiperver Fırka denemesi.			
3. Yıl	"Şapka Kanunu"nun kabulü. Uluslararası takvim ve saat ayarının kabulü. Modern yasaların kabulü.	Tarikatların, tekke ve zaviyelerin yasaklanması. Yasalara laik içerik kazandırılması.	Eşit yurttaşlık hakları sağlanması.	
5. Yıl		Anayasa'daki dinsel içerikli maddelerin kaldırılması.		
6. Yıl				Alfabetik reformu. Yeni alfabeyle birlikte yetişkinlere yönelik öğretimin başlaması.
7. Yıl	Serbest Fırka denemesi.		Belediye seçimlerine katılma.	

YIL (29 Ekim 1923'ten Başlamak üzere)	GENEL	LAİKLİK ALANINDA	KADINLARIN ÖZGÜRLEŞMESİ ALANINDA	YAZI VE EĞİTİM ALANINDA
8. Yıl	İlköğretimin yalnızca devlet ilkokullarında gerçekleştirmesi. Halk Partisi Kongresi'nde "İnkılâpçılık" İlkesinin benimsenmesi			
11. Yıl	Metrik sistemin kabulü			
12. Yıl				Öz Türkçe'nin kullanılması ve geliştirilmesi ilkesinin kabulü.
13. Yıl		Soyadı Yasasının kabulü. Dinsel kıyafetin sadece din adamlarınca giyilebileceğine ilişkin yasanın kabulü. Pazar'ın hafta sonu olarak ilânı.	Genel seçime katılma.	Öz Türkçe hareketini desteklemek için "dil teorisi"nin benimsenmesi.
14. Yıl		Anayasa'ya bütünüyle lâik bir içerik kazandırılması.	Kızılay Hemşirelik Okuluna kayıt. Kadınların askerî eğitime alınması. Karışık eğitimin ülke çapında yaygınlaştırılması.	
15. Yıl	Sabit fiyat uygulaması.			

Not : 4, 9 ve 10. yıllarda kayda değer birşey olmamıştır.

Kaynak : Donald E. Webster, *The Turkey of Atatürk, Social Process in the Turkish Reformation.* Philadelphia : The American Academy of Political and Social Science 1939. S. 126-133.

HALİFELİK, DİN VE LÂİKLİK

Prof. Dr. İBRAHİM AGÂH ÇUBUKÇU

Atatürk 1. Cihan Savaşı'ndan sonra galip devletlerin milletimizi ve ülkemizi parçalamaya kararlı olduğunu görerek mücadeleye atıldı. Milletle bütünleşerek vatanımıza göz dikenlere karşı savaşlar verdi. Ülkemize göz dikenler çeşitli cephelerde gerekli dersi aldı. Nihayet 30 Ağustos 1922 zaferiyle Türk'ün gücünü bütün dünyaya tanıttı. 29 Ekim 1923'te Türkiye Cumhuriyeti kuruldu.

Ancak cumhuriyeti kurmak kolay olmamıştır. İçte ve dışta bunu engellemek isteyenler olmuştur. Özellikle İstiklâl Savaşı sırasında, İstanbul'da halifeye dayanan Damat Ferit Hükûmeti, Anadolu'da düşmana karşı mücadele veren millî kuvvetlere muhalif güçler çıkarmıştır. Hatta Kuva-yı Milliye çabalarını yok etmek için idam fermanları çıkarttırmış ve hilâfet ordusu kurdurmuştur. Din istismarı yaptırmıştır.

Oysaki halifelik dünya işiyle ve siyasetiyle ilgili bir kurumdur. Sevgili Peygamberimiz "halifelik benden sonra otuz yıldır, ondan sonra ısırıcı sultanlık olur" buyurmuştur. Gerçekten de İslâm'ın olgun devri olan Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Hz. Ali zamanından sonra halifelik kurumu bozulmaya yüz tutmuştur. Halifelik babadan oğula geçmeye başlamış ve Müslümanlar arasında taht kavgalarına neden olmuştur. Şam'da yerleşen halifelik, Emevîlerden sonra 750 yıllarında Bağdat'da Abbasî hanedanı eline geçmiştir. Bağdat'da Abbasîler Halife iken, Mısır'da 909'da Fatımîler Devleti kurulmuş ve başka bir halifelik doğmuştur. Endülüs'te de Abdurrahman III, 929'da halifeliğini ilân etmiştir. Çeşitli ülkelerde başka başka halifeler hüküm sürmüştür. Halifelik sorunu Cemel Olayı'nda ve Sıffîn Savaşı'nda pekçok Müslümanın kanının akmasına neden olmuştur. Sevgili Peygamberimizin buyurduğu gibi halifelik zamanla ısırıcı sultanlık haline gelmiştir. Yavuz Sultan Selim 1517'de halifeliği Mısır'daki Mütevekkil Alallahtan almıştır. 1774'te Kaynarca Muahedesinde Osmanlı padişahının halife sıfatıyla Kırım Müslümanlarının manevi koruyucusu olduğu belirtilmiştir. 1876 Anayasası'nda halifeliğin yeryüzündeki Müslümanların koruyucusu olduğu zikredilmiştir. Son padişahın İngilizlerle işbirliği yapması üzerine saltanatla hilâfet ayrılmıştır. Son padişah Vahdettin de 17 XI 1922'de bir İngiliz gemisine binerek kaçmıştır. Yerine halife olarak atanan

Abdülmecit Efendi de dini siyasete karıştırma eğilimi gösterince, Türkiye Büyük Millet Meclisi 3 Mart 1924'de halifeliği kaldırmıştır. Böylece lâik uygulama başlamış ve eğitimin birleştirilmesi yasayla güvenceye alınmıştır. Atatürk, cumhuriyetin erdem yönetimi olduğunu vurgulamıştır.

Gerçekte İslâmiyet dünya işi ve yönetimiyle ilgili temel ilkeler koymuştur. Bunlardan birisi meşveret, yani danışmadır. Yani oya başvurmadır. Nitekim İslâmda ilk dört devlet başkanı seçkinlerin seçimiyle başa geçmişlerdir. Halifelik daha sonraları hanedan mensuplarına intikal eder olmuştur. Oysaki İslâm'da Allah katında en üstün olanlar erdem yolunda olanlardır. Demek ki cumhuriyet yönetimi erdemli kimselere oy verme imkânını vermektedir. Kur'an'da fikre ve reye başvurma yolu gösterilmiştir.

Yine Kur'an'da ululara yani emir sahiplerine uyulması da buyurulmuştur. Nitekim bir ayette "aranızdan yetişen emir sahiplerine itaat ediniz" hükmü vardır. Bu durumda milleti temsil eden Atatürk'e ve silâh arkadaşlarına saygılı olmak her müminin görevidir.

İslâmiyet açısından incelendiğinde cumhuriyet yönetiminin fazileti, yani erdemi esas aldığı görülmektedir. Çünkü cumhuriyette daima halkın oyuna başvurma söz konusudur. Halifelik sorunu ise çok karışıklıklara neden olmuştur. Bazı ekollere göre halifenin Kureyş kabilesinden ve müctehid olması şart koşulmuştur. Öteki bazı yorumcular adaletli ve bilgin olması yeterli demişlerdir. Ancak deli ve bilgisiz olanlar bile halife yapılmıştır. Taht kavgaları yüzünden kardeşlerini ve çocuklarını öldürtenler olmuştur. İslâm'da ise suçsuz insanları öldürmek büyük günahtır. Hem tarih boyunca törelere dayanan yani dinî hükümlerle emredilmeyen kanunlara da itibar edilmiştir. Selçuklulardan Tuğrul Bey, Abbasi halifesini hapisten kurtarmış, onun desteğini almış ve yönetimde örfî hukuka yer vermiştir. Osmanlılarda bir tür lâik kurallar olan örfî hukuka önem verilmiştir. Mısır'da Türk Memluk hükümdarı Baybars da bazı hususlarda törelere dayanan hukuka dayanmıştır. Esasen Hanefî hukukunun kurucularından İmam Muhammed "gelenek ve görenekle sabit olan husus, nasla yani dinî hükümle sabit olan gibidir" demiştir. Harun Reşit, Malik b. Enes'in Al-Muvatta adlı eserini çok beğenmiş ve bunu Kâbe'ye asalım,herkes onunla amel etsin, demiş. Bunun üzerine eserin yazarı Malik şöyle cevap vermiş: "İlim benim kitabımdan ibaret değildir. Her ülkenin kendine göre töreleri ve kuralları vardır."

İslâmiyet Kur'an, sünnet, icmadan sonra akla ve toplumun yararına olan hükümlere önem vermiştir. Mesalih-i Mürsele kabul edilmiştir. Hz.

Peygamber "İçtihad edip isabet eden için on, yanılan için bir sevap vardır" buyurarak, kurumları yenilemeğe imkân tanımıştır. Muaz b. Cebel'i Yemen'e vali olarak yollarken gereğinde aklını kullanmasına izin vermiştir. Bir hadisinde de "insanlar ahirette akılları derecesinde mevki alırlar" buyurmuştur.

İslâm'da içtihad yolu açık olduğu için dört büyük fıkıh ekolü doğmuştur.

Yine bu imkânlardan yararlanarak Hz. Ömer, Irak'ta taşınmaz malların 4/5'ünü gazilere dağıtmamıştır. Devletin menfaatini düşünerek hazineyi zenginleştirmek için bunu yapmıştır. Ayetin hükmünü uygulamamıştır. Müellefe-i Kulub'a yani kalpleri İslâm'a daha çok ısındırılması gerekenlere devletin bütçesinden yardım etmemiştir. Mücahidin savaşta öldürdüğü kimsenin üstünden çıkan eşyayı alması hususunda da değişiklik yapmıştır. Hadise göre mücahid, maktûlun üzerinden çıkan eşyanın tümünü alırdı. Hz. Ömer bu tür ganimetin beşte birini hazineye almıştır. Ayrıca savaş sırasında hırsızlık yapanın elini kestirmemiş, böylelerine başka türlü ceza vermiş ve kesilen elin kılıç tutamıyacağını hatırlatmıştır.

Türk tarihine şerefli sayfalar kazandıran Osmanlılar belli bir dönemden sonra gerilemeye başlamıştır. Bunun üzerine ordusunu zafere ulaştırmak için çağdaş araç ve gereçleri alma gereği duymuştur. Osmanlılar özellikle 18. yüzyıldan sonra kurumlarını ve ordularını yenileştirmeye önem vermiştir. 1839 Tanzimat, 1856 Islahat ve 1876 Meşrutiyet hareketleri çağdaşlaşma girişimleridir. Bu dönemlerde yönetim bakımından İslâm'ın yorumları yapılmış, yeni mahkemeler açılmış ve kanun önünde herkes eşit sayılmıştır. Cevdet Paşa başkanlığındaki bilginler Mecelleyi meydana getirmişlerdir. Mecelle teokratik esasları içermekle birlikte zaman değiştikçe devlet yönetimiyle ilgili hükümlerin değişeceğini kabul etmiştir. Zorunlu hallerin sakıncaları ortadan kaldıracağını dile getirmiştir. Dinde baskı olmayacağını vurgulamıştır. Dinî olmayan örfî kanunları caiz saymıştır. Esasen Kur'anda vicdan hürriyetine ait birçok hükümler vardır. Bu ayetlerden bazı örnekler verelim: "Dinde zorlama yoktur." "Sen zorla hakim olucu değilsin, ancak bir hatırlatıcısın". "Biz dileseydik herkese hidayeti ve kurtuluşu verirdik". "Mümin olsunlar diye insanları zorlayıp duracak mısın?"

Görülüyor ki İslâmiyette yarı lâik uygulamalar olmuştur. Esasen lâiklik dinsizlik demek değildir. Lâikliğe göre herkes inancında ve ibadetinde hürdür. Bundan dolayı kimse kimseyi kınayamaz. Kimse devletin siyasal,

sosyal, hukukî ve ekonomik düzenini teokratik yapmaya girişemez. İslâm'da ruhbanlık yoktur. Devletin ilgili kurumları din, ahlâk ve ibadetle ilgili kültürü ihtiyaç sahiplerine aktarır. Devlet yönetimi Türkiye Cumhuriyeti ilkelerine tâbidir. Toplumun ihtiyaç duyduğu kanunları Türkiye Büyük Millet Meclisi değerlendirip çıkarır.

Büyük Atatürk İslâmiyet'i övmüştür, "Gerçeğe nasıl inanıyorsam dinime de öyle inanıyorum" demiştir. İstiklâl Savaşı'nda camilerde hutbeler, Sahih-i Buhari, mevlit ve Kur'ân okunmasını istemiştir. Hz. Muhammed'in peygamberliğini ve dehasını çeşitli vesilelerle anlatmıştır.

Dinin kötüye kullanılmasına ve siyasete karıştırılmasına karşı çıkmıştır. Atatürk'ün İslâmiyet hakkındaki bazı sözleri şöyledir: "Bizim dinimiz en makul ve en tabiî bir dindir. Ve ancak bundan dolayıdır ki son din olmuştur. Bir dinin tabiî olması için akla, fenne, ilme ve mantığa uyması lâzımdır. Bizim dinimiz bunlara tamamen uygundur. Müslümanların toplumsal hayatında hiç kimsenin özel bir sınıf halinde mevcudiyetini muhafazaya hakkı yoktur."

"O, (Hz. Muhammed) Allah'ın birinci ve en büyük kuludur"."Büyük dinimiz çalışmayanın insanlıkla alâkası olmayacağını bildiriyor. Bazı kimseler zamanın yeniliklerine uymayı kâfir olmak sayıyorlar. Bu yanlış yorumları yapanların amacı İslâmların kâfirlere esir olmasını istemek değil de nedir?" "Camilerin kutsal minberleri halkın ruhî, ahlâkî gıdalarına en yüksek, en verimli kaynaklardır."

Atatürk'ün bazı vecizeleri de şöyledir: "Din lüzumlu bir kurumdur. Dinsiz milletin devamına imkân yoktur." "Allah birdir. Şanı yücedir. Peygamberimiz Efendimiz Hazretleri Cenab-ı Hak tarafından dinî gerçekleri bildirmeğe memur ve rasûl olmuştur."

Görülüyor ki Atatürk, İslâmiyet'i ve O'nun Peygamberi Hz. Muhammedi övmüştür. Yüce İslâmiyet'in çıkara, tekkeciliğe, tembelliğe ve üfürükçülüğe alet edilmesine karşı çıkmıştır. İslâm'da da Kur'ân'ı çıkara alet etmek günah sayılmıştır. Büyü, fal, hurafe ve bazı günleri uğursuz tutma dinî hükümlerle yasaklanmıştır. İlim ve akıl yolu gösterilmiştir. Atatürk dinin kötüye kullanılmasına ve siyasete alet edilmesine karşı çıkmıştır.

Cumhuriyet yönetimiyle akla ve ilme gerekli önem verilmiştir. Teokratik yönetim tarihe gömülmüştür. İnanç ve vicdan hürriyeti güvenceye alınmıştır. Lâiklik ilkesiyle mezhepçilik çekişmelerinin önlenmesi de

öngörülmüştür. Kur'an da belirtildiği gibi vicdanlara baskı yapılamayacağı vurgulanmıştır. Yapılan inkılâplarla Türkiye'nin geliştirilmesi ve kalkındırılması hızlandırılmıştır. Tekkelerin 1925'de kapatılması din istismarına karşı bir önlemdir. İslâm'da ruhaniyet olmadığı gibi kul ile Tanrı'nın arasına üçüncü bir şahsın girmesi ilkesi de yoktur. Esasen tekkeler zamanla bozulmuş, uyuşukluk yuvası haline gelmiştir.

Lâiklik ikiyüzlülüğü önleyici olmuştur. Bir kimsenin inancı hilâfına hareket etmesini gerektirecek baskı kalkmıştır. Dileyen ibadetini huzur içinde yapmaya devam etmiştir. Kadın hakları eşitlik esasına göre kanunla düzenlenmiş, Lâtin harfleri kabul edilmiş, Türk Ticaret Kanunu, Türk Ceza Kanunu ve Türk Medenî Kanunu çağdaş esaslara göre düzenlenmiştir.

Lâiklik ilkesi sayesinde, halifelik döneminde bir türlü yapılamayan düzenlemeler, cumhuriyet devrinde yapılmıştır. Böylece Türkiye Cumhuriyeti kıt imkânlarla zengin İslâm ülkelerinden daha ileri bir düzeye gelmiştir. Lâiklik ayrıca kanun önünde eşitliğe imkân verdiği için millî birlik ve dirliğe katkıda bulunmuştur.

Lâiklik, cumhuriyet döneminde yapılan inkılâpların temel ilkesidir. Bu ilke milletimizin bilim ve teknikte gelişmesi için de ana esas olmuştur. Atatürk'ün getirdiği anlamda lâikliği anlatmak milletimizi daha güçlü kılar.

İRTİCA OLAYLARI KARŞISINDA ATATÜRK

VEHBİ TANFER

GİRİŞ:

İrtica'nın sözlük anlamı hemen bütün sözlüklerde "geri dönme, geri dönücülük, eskiyi isteme" şeklindedir[1]. Buna bağlı olarak "irtica hareketi" de, "yeni kurulan bir düzeni beğenmiyerek, eski düzene dönmek için girişilen eylem" diye tanımlanmaktadır. Yine aynı kökten türeyen "mürteci" sözcüğü de bu hareketleri yapan kimse için kullanılır. Arapça'dan alınan bu sözcüklerin yerine günümüzde "gerici, gericilik" sözcükleri de kullanılmaktadır. Fransızca'da ise "reaction, réactionnaire" sözcükleri aynı anlamı vermektedir. II. Abdülhamid zamanında (1900 yılında Abdülhamid'in tahta çıkışının 25. yılında) basılmış bulunan Şemseddin Sami'nin eseri "Kamûs-u Türkî" de ise "irtica" sözcüğüne yer verilmemiştir[2]. "İrtica" sözcük olarak "İnkılâp" ile daima birbirinin karşıtı olarak sosyal, ekonomik, siyasal olaylarda sık sık kullanılır. Hemen her inkılâp (devrim, révolution) irtica ile mücadele etmek durumunda olmuştur. Bu durum Türk tarihinin yakın döneminde ve özellikle Türk İnkılâbı'nda da açık bir şekilde görülmüştür. Atatürk irticayı şöyle tanımlıyor: *"Her ilerici ve müspet gelişmeye karşı çıkan kuvvete irtica denir."* Bunu somut bir örnekle de tanımlamaktadır: *"Türklerin 1453 zaferini, yani İstanbul'un fethini tasavvur buyurunuz. Bütün bir cihana karşı İstanbul'u ebediyen Türk camiasına mal etmiş olan kuvvet ve kudret, takriben aynı senelerde icad edilmiş olan matbaayı Türkiye'ye kabul için erbab-ı hukukun meş'um kuvvetini iktihama (yıkmak) muktedir olamamıştır."*[3]

Atatürk'e göre siyasî egemenliğin, ekonomik çıkarların dine bağlanması ve dinin bu amaç için kullanılması "irtica" ve bunu yapan kimseler müstebittir. Bu görüşünü yine aynı konuşmasında şöyle belirtiyor: *"Vaktâti Muaviye ile Hazreti Ali karşı karşıya geldiler, Sıffîn vakasında Muaviye'nin askerleri Kur'an-ı Kerim'i mızraklarına diktiler ve Hazreti Ali'nin ordusunda da bu*

[1] Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat,* Mustafa Nihat Özön, *Osmanlıca-Türkçe Sözlük,* Larousse, a.g.madde. Rebhouse. *İngilizce-Türkçe* Sözlük.

[2] Aynı sözlükte II. Abdülhamit'in istibdat rejimi sebebiyle "İnkılâp, İhtilâl, Hürriyet" gibi sözcüklere de yer verilmemiştir.

[3] *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri,* s. 238, 5 Kasım 1925 Ankara Hukuk Fakültesi'nin açılış konuşması.

suretle tereddüt ve zaaf husule getirdiler. İşte o zaman dine mefsedet, İslâmlar arasına münaferet girdi ve o zaman hak olan Kur'an, haksızlığı kabule vasıta yapıldı. En mütehakkim hükümdarlardan olan Muaviye'nin nasıl bir hile neticesinde sıfat-ı hilâfeti de takdığını biliyorsunuz. Ondan sonra bütün müstebit hükümdarlar hep dini âlet edindiler; İhtiras ve istibdatlarını terviç için hep sınıf-ı ulemaya müracaat ettiler" ..."Üç buçuk dört sene evveline kadar, berhayat olan Osmanlı hükümdarları da aynı şeyleri yapmışlar, aynı hud'alardan istifade etmişlerdi... son Osmanlı hükümdarı Vahdettin'in harekâtı gözünüzün önündedir. Onun emriyledir ki, bile bile ölüme götürülen milleti kurtarmak isteyenler asî ilân edildi. Onun emriyle, millet ve vatanı kurtarmak için kan döken aziz ordumuzun bağiler sürüsü olduğuna dair fetvalar veren ulema kıyafetli kimseler çıktı. Onlar bu fetvaları Yunan tayyareleriyle ordumuzun içine atıyorlardı." Atatürk, gerçek dine bağlı hocaların böyle müstebit hainlere asla alet olmadıklarını da sözlerine eklemiştir.

Türk tarihinin özellikle 17. yüzyılında başlayan ıslahat (yenileşme) hareketleri, karşısında irticayı buldu. Genellikle padişahların önayak oldukları bu yenileşme hareketleri ulema ve yeniçeri ordusunun tepkileriyle karşılaştı. Bu şekilde hayatını ilk kaybeden kişi de I. Osman (Genç) oldu. Bozulmuş bulunan Yeniçeri ve Sipahi Ocaklarını ortadan kaldırmak ve yerine Türkmenlere dayanan bir ordu kurmak isteyen Genç Osman'ın bu girişimi ilmiye sınıfının siyasî ve malî çıkarlarını ve nüfuzunu da tehdit ettiğinden, yapılmak istenen bu yenileşme hareketini engellemek için ocakları kışkırttılar. 18 Mayıs 1622 günü ayaklanan asîler Şeyhülislam'dan fetva alarak bazı devlet adamlarını öldürdüler ve 19 Mayıs'ta I. Mustafa'yı tahta çıkardılar. 20 Mayıs'ta da Genç Osman'ı öldürdüler. Yine aynı yüzyıldaki ikinci gerici olay ise Köprülü Mehmet Paşa'nın Sadarete getirilişinden sonra çıkan (2 Ekim 1656) Kadızadeliler isyanıdır. Amaçları tekkeleri ve İstanbul'daki camilerin birden fazla minaresini yıkmak idi. Bu ayaklanma bastırıldıysa da dinî safsata, dinî istismar hareketlerinin ne kadar tehlikeli olduğunu gösteriyordu. 18. yüzyılda tarihimize Lâle Devri diye geçen yenileşme hareketine karşı çıkan Patrona Halil İsyanı dönemin en büyük irtica olayı oldu. Lâle Devri içinde kabul edilen matbaaya da yine aynı yobaz düşünce karşı çıkmıştı. İrticanın en büyük silâhı dini istismar etmek idi. "Din elden gidiyor" sloganları irticanın değişmez sloganı oldu. Aynı sloganlar ulema ve Yeniçeri Ordusunun 1807'de Nizam-ı Cedid'i yıkarlarken bir kere daha duyuldu. III. Selim'in başlattığı "yeni düzen" hareketi, karşı çıkan irticaya yenildi ve Sultan hayatını kaybetti. İrtica hareketinin en önemli gücünü oluşturan Yeniçeri Ordusunun 1826'da kaldırılması

(Vakay-i Hayriye) ile birlikte II. Mahmut köklü bir yenileşme hareketine başlayabildi. Tanzimat Dönemi batının akıl ve ilim metodunun benimsenmesine yol açtı. İrticanın gücü kırıldığından isyan hareketleri başarılı olmadı. Fakat Sultan Mahmut irticanın gözünde "Gâvur Sultan" oldu. II. Mahmut ile başlayan bu yenileşme hareketleri batının insan haklarına dayanan siyasî, sosyal ekonomik kurumlarının ve sisteminin Osmanlı İmparatorluğu'na girmeye başlamasına yol açtı. Türk halkının içinden ilerici asker-sivil bir kadro yetişerek ülkenin kaderinde rol almaya başladılar. Genç Osmanlılar bu kadronun en etkili organı oldu. 1876'da Kanun-u Esasî'nin ilânını takiben ilk kez parlamenter bir sistem başladı. Fakat bu yenileşme hareketi de, II. Abdülhamid'in İslâmcı müstebit tepkisi ile yıkıldı. İslâmcılık 1908 yılına kadar bu Sultanın baskı rejiminin ideolojisi olarak yaşadı. Abdülhamid'in bu müstebit idaresine karşı Genç Türk hareketi ve bu hareketin en güçlü organı olan İttihat ve Terakki'nin direnişi başladı. Genç Türk Hareketi 1908'de II. Meşrutiyet'in ilânını hazırladı. Abdülhamid'in istibdatı yıkıldı, rejimin en tehlikeli organı olan "Hafiye Teşkilâtı" dağıtıldı.

Buraya kadar irticanın tanımı ve kısaca Osmanlı İmparatorluğu'ndaki irtica hareketleri üzerinde durduk. Bundan sonra II. Meşrutiyet İnkılâbı ve buna karşı çıkan "31 Mart İrtica olayı" ile konunun esasına gireceğim. Yalnız açık bir biçimde görünen bir şey, irticanın dini her zaman bir silâh olarak kullanmasıdır.

31 Mart Olayı

II. Abdülhamid'in İslâmcı despotizmine karşı 1908 İnkılâbını başaran İttihat ve Terakki'nin iktidara doğrudan el koymaması ve perde arkasında kalması, devlet yönetiminde tecrübeli olmamaları zayıflık olarak görüldü. İkinci Meşrutiyeti gerçekleştirenlerin amacı başlangıçta Kanun-u Esasiye dayanarak parlâmenter bir rejim kurmaktı. "Teb'ay-ı Şahane" yerine, Fransız İhtilâlinin insan hakları sisteminin örneğine uygun olarak "vatandaş" kavramını sistemleştirmek istiyorlardı. "Hürriyet" kavramı yeterince anlaşılmadan, bir avuç aydının eseri olan İkinci Meşrutiyet kısa bir süre sonra iç anarşiye yol açmaya başladı. Özellikle basın bu anarşinin en önemli bölümünü ve sebebini oluşturdu. Sayısız gazete birbirlerine çok karşıt fikirler kaosunun yaratıcısı oldu.

Bu ortam içinde özellikle İstanbul halkının söylentiler yolu ile tahrik edilmekte olduğu görülüyordu. İttihat Terakki'nin de içinde çıkar grupları oluşmuş ve sürgünden dönenler de yeni problemler çıkarmaya başlamış-

lardı. Fakat en önemlisi ordu içinde "Alaylı", "Mektepli" çatışması idi. Eğitimin orduda hızlandırılması ve özellikle "namaz kılmak bahanesiyle askerin talim ve terbiyeden geri kalmalarına meydan verilmemesi" eğilimi tepkilere yol açmaya başladı. Alaylı subayların orduda modernleşmeye karşı tepkileri ile, dini tahrikler bütünleşmeye başladılar. Bir yandan modernleşme ve askerî eğitim, diğer yandan namaz saatleri ve vaaz saatleri çelişkisi bir gerici dinci propaganda malzemesi oldu. 1908 İnkılâbına karşı olanlar tarihî "din" malzemesini yine kullandılar. Yeni eğitim sisteminin Hassa Ordusuna gelmesinden hemen sonra "kâfirler idaresinin ordudan namazı kaldıracakları" şeklindeki tahrikler, İstanbul'un en küçük semtlerine kadar yayıldı. İlmiye sınıfına mensup hocalar, subayların zaafından yararlanarak askerî birliklerde bu fikri işlediler. Bu durumdan yararlanan "dinci irtica"nın Derviş Vahdetisi ve yandaşlarının tahrikleri, basındaki organları ve kurdukları "İttihad-ı Muhammedî" cemiyetinin desteği ile irtica ortamı giderek gelişti. Bu gelişmelerin sonucunda 30-31 Mart (12-13 Nisan) 1909 gecesi "Avcı Taburları" ayaklandılar, subaylarını hapsederek,yeşil bayraklı, sarıklı hocaların öncülüğünde "Ey kahramanlar, şeriat elden gidiyor, ne duruyorsunuz?" sloganları ile İstanbul'a yayıldılar. İsyanın önceden plânlandığı, örgütlendiği anlaşılıyordu. Şeriat istekleri, Meb'usan Meclisi'nden asîlerin isteklerinin de özünü oluşturuyordu. İstanbul "irtica"nın elinde idi. Burada bu olayın ayrıntılarını vermek konumuzun dışındadır. Ancak din ile irticanın nasıl bir araya getirildiğini göstermesi bakımından önemini göstermek istedim.

Hareket Ordusu

Daha önceki irtica olaylarında, irticanın etkisi yıllarca sürmüştür. Örneğin II. Mahmut 1808'den 1826'ya kadar yenileşme hareketlerine girişememişti. Çünkü irticanın karşısındaki yenileşme düşüncesi yeterince güçlü değildi. Oysa Genç Türk Hareketi ordu içinde ve dışında oldukça kuvvetliydi. İrticaya karşı en kararlı tutum, yine Makedonya'da bulunan askerî kuvvetlerden geldi. 3. ordudaki genç subaylar Meşrutiyet'i kurtarmak için İstanbul üzerine yürümekten başka çare görmüyorlardı. Genç subayların içinde en kararlı ve İstanbul üzerine yürümesinde gecikilmemesinin en ateşli savunucusu Mustafa Kemal idi. Bu fikrini ordu komutanına da kabul ettirdi. 14 Nisan günü Selanik Redif Tümeni'nin bütün alayları sefer durumuna getirildi. Tümenin Kurmay Başkanı Mustafa Kemal idi. Bu ordunun adının nasıl konduğunu M. Kemal şöyle anlatmaktadır:

"İrticayı bastırmayı üzerine alacak askerî kuvvetimiz için bir isim düşünmüştüm. Öyle bir isim olmasını istedim ki, çarpışan tarafların duygularına

dokunmasın... Herkes bu ismi benimsiyebilsin... Fransızca "Mouvemet" manasına gelen hareket kelimesi aklıma geldi. Zaten yürüyüş halindeydik. Kuvvetlerimizin adı "Hareket ordusu" oldu."[4] Hareket Ordusu'nun İstanbul halkına yayınladığı Hüseyin Hüsnü imzalı bildiriyi de yine Mustafa Kemal'in kaleme aldığı aynı kaynaklarca belirtilmektedir[5]. Bu bildiride Abdülhamid'in uzun istibdat yönetiminin yıkıldığı belirtiliyor, mel'un ve vicdansız istibdat taraftarlarının alçak ve menfur hareketinin sebep olduğu kanlı isyan tel'in ediliyor, bu isyanı bastırmak üzere ordunun büyük bir kısmının Yeşilköy'e geldiği duyuruluyordu.

İstanbul'a giren hareket ordusu birkaç gün süren sokak çarpışmalarından sonra "irtica"nın kuvvetini kırdı. Abdülhamid'i tahttan indirdi. 20. yüzyılın Türkiye tarihinin ilk irtica olayı da Mustafa Kemal'in de çok önemli rol aldığı Hareket Ordusu aracılığı ile yenilmişti. Fakat din ve devlet, din ve millet işleri birbirinden ayrılmadıkça irtica yok olamazdı. Bu konuda en ileri düşünen kişi olan M. Kemal'in yalnız kalması sebebiyle düşüncelerini uygulayabilmesi için daha zaman gerekiyordu.

M. Kemal'in bu konuda cesur bir davranışı da Balkan Savaşı sırasında görülmektedir. Balkan Savaşında bozulan Türk ordusu perişan durumda, bütün Trakya'yı bırakarak Çatalca hattına çekilmiş, Mustafa Kemal de Çatalca'da birliklerde kurmay olarak görev aldı. Genel kurmay aracılığı ile Şeyhülislamlık'tan gelen bir yazıda askerin maneviyatının yükseltilmesi için "din adamı" gönderilmesi önerilmektedir. Kendi birlikleri adına yanıt veren M. Kemal, Türk subayının askerine manevi güç verecek durumda olduğunu belirttikten sonra, din adamının gelmesinin tam tersine manevî çöküntü ifade edeceğini cesaretle açıklayıp, isteği geri çevirmişti[6].

Millî Mücadele Dönemi

Birinci Dünya Savaşı sona erdiğinde Osmanlı İmparatorluğu artık tarihe karışıyordu. "Avrupa'nın Hasta Adamı"nın mirası İtilâf Bloku tarafından yağmalanıyordu. Bu korkunç tablo M. Kemal'in 19 Mayıs 1919'da

[4] Celal Bayar, *Ben de Yazdım,* İstanbul 1966, s. 212-214, Y.H. Bayur, *Türk İnkılâbı,* C.I, s. 197-208.

[5] Bildirinin tam metni, *İkinci Meşrutiyet'in İlânı ve Otuzbir Mart Hadisesi,* Yayına hazırlayan Faik Reşit Unat, Ankara 1960, s. 139. Avrupa'dan dönen Enver Bey, M. Kemal'in yıldızının parlamasından çekindiği için Merkez-i Umuminin desteğini sağladı ve M. Kemal pasif bir göreve getirilerek Enver Bey ön sırada yer aldı. Sina Akşin, *31 Mart Olayı,* Ankara 1970, s. 285.

[6] Genelkurmay Askeri Tarih dergisi, Ankara 1980.

Samsun'a ayak basması ile değişti. M. Kemal Türk kelimesini, ulusal bağımsızlık ve ulusal egemenlik hareketinin dinamik gücü yaptı. Amasya Genelgesi milletin kurtuluşunu, yine milletin azim ve iradesine dayandırıyordu. Bu fikir ve buna dayanan hareket Erzurum ve Sivas Kongrelerinde hızla gelişti. Giderek millete mal oldu. Millî bağımsızlık ve Millî egemenlik fikri temel ideoloji yapılarak yeni bir Türk devletinin kuruluşu aşama aşama gerçekleşmekteydi. Millî egemenlik kavramı 1789 Fransız İhtilâli'nin ortaya koyduğu bir fikirdi ve Tanrı hakları sisteminden insan hakları sistemine geçişin de en açık ve somut ifadesiydi. Bu sebeple Padişah ve Osmanlı hükümeti Millî egemenlik fikrinin ve bu fikre dayanan Millî Mücadele'nin düşmanı oldular. 1920 Nisan'ında Ankara'da "Selâhiyet-i Fevkalâdeyi Haiz" bir meclis toplanacağının anlaşılması üzerine, Padişah ve Osmanlı hükümeti Meclis'in toplanmasını engelleyebilmek için yine dini istismar yoluna başvurdular ve "Fetva" yayınlanarak Millî Mücadeleyi yapanlar hain, asî ilân edildiler ve halk isyana kışkırtıldı. Anadolu'nun çeşitli yerlerinde dinî kışkırtmalarla isyanlar patlak verdi. Ulusun ve vatanın varlığını tehdit eden bu isyanlar İhtilâl Meclisinin "İnkılâp" kanunlarını uygulamaları ile bastırıldı. T.B.M.M 29 Nisan 1920'de "Hıyanet-i Vataniye Kanunu"nu kabul ve 11 Eylül 1920'de "Firariler Hakkında Kanunla" İstiklâl Mahkemelerini kurdu. Böylece milletin egemenliğine dayanan sistem inkılâp kanunları ile kuruluyordu. H. Vataniye Kanunu, T.B.M.M.'nin meşruluğuna karşı çıkanları vatan haini kabul ederken, İstiklâl Mahkemeleri vatan haini, asker kaçağı, asî, bozguncu, casus gibi bütün suçları cezalandırdılar. İdam dahil verdikleri kararlar kesin olup, derhal infaz ediliyordu. Padişahda toplanan dini ve geleneksel hanedan haklarına dayanan egemenlik sistemi yıkılıyor, 23 Nisan 1920'de egemenlik İstanbul'dan Ankara'ya geçmekle kalmıyor, egemenliğin kaynağı milletin kendisi oluyordu. Görülüyor ki, "İrtica" milletin egemenliğine dayanan sisteme karşı çıkmakta ve bunu başarabilmek için de din bir kere daha araç olarak kullanılmaktadır. İrtica inkılâbın kanunları ve kuvveti tarafından ezildi.

1876'da Kanun-u Esasî ulusal bir ihtilâl sonucu ilân edilmemiş olmakla beraber, halkın siyasî haklar yönünden eşitliği, devlet yönetimine katılması ve denetlemesi, parlamenter bir sisteme bağlanmaya çalışıldı. Fakat buna rağmen I. Meşrutiyet Kanun-u Esasî'si (Anayasa) devletin monarşik ve teokratik niteliğini değiştirmedi. Hatta Saltanatın Osmanlı Ha-

[7] Ergün Aybars, *İstiklâl Mahkemeleri 1920-1923*, Ankara 1975. Bu dönemde aralıklarla toplam 14 İstiklâl Mahkemesi görev yaptı.

nedanına ait olduğu, Padişah'ın kutsal ve sorumsuz bulunduğu esası kabul edildi. 1908 İnkılâbı ve 1909'da Kanun-u Esasî'de yapılan değişikliklere rağmen dinî vasıflara dokunulmadı ve egemenliğin kaynağı değiştirilmedi. 1919'da M. Kemal Anadolu'da bütün bir sistemi değiştirmeye kaynağından başladı. Egemenliğin kaynağı millet olunca tüm devlet, hukuk ve sosyal kurumlar da değişmek zorunda idi. Bunun ilk kurumu da T.B.M.M. oldu. Islahatçı Padişahlar gibi hanedan çıkarlarına bağlı olmayan, Genç Türkler gibi Osmanlı'yı yaşatma amacında olmayan, gücünü Tanrısal kaynaktan değil, ulusal iradeden alan Atatürk'ün başarısında hiç şüphesiz en büyük etken çağdaş devlet hukuk ve sosyal düzenini kabul etmesi ve bunu aşama aşama Türk devlet ve toplum yapısına, sabırla öğreterek ve kararlı bir ihtilâlci metodla uygulamasıdır.

Halife-Padişah yanlısı dinci çevreler M. Kemal'e T.B.M.M içinde de engel olmak istediler. Başkumandanlık Kanunu'nun kabulü sırasında, Mareşallık rütbesinin verilmesi sırasında tepki gösteren bu çevre büyük zaferin kazanılmasından sonra da O'nu vatandaşlık haklarından mahrum bırakmak gibi bir haince plânı uygulamak istedi. T.B.M.M.'nin sarıklı üyelerinden biri "Yunan'dan kurtulduk, bakalım M. Kemal'den nasıl kurtulacağız?" diyerek bu görüşünü dile getirmişti.

Atatürk, daha genç bir yüzbaşı iken Osmanlı İmparatorluğu'nun ömrünün bittiğini görmüş, Türk ulusuna dayanan yeni bağımsız bir Türk devleti kurulması gerektiğini belirtmişti. Anadolu'ya ayak basar basmaz 1919'da bu düşüncesini uygulamaya başlamıştı. Erzurum Kongresi sırasında, Mazhar Müfid'e bir gece, zaferden sonra devlet şeklinin Cumhuriyet olacağı, modern hukukun kabul edileceğini, tesettürün kalkacağını, latin harflerinin getirileceğini not ettirmiş ve Mazhar Müfid'in şaşkın bakışları karşısında "Cumhuriyet ilânında başarılı olalım da üst tarafı yeter" demişti. Zaferin kazanılmasını takiben, en önemli mesele Millî Egemenlik sisteminin kurumlaşmasında, Cumhuriyete doğru gidişte eski sistemin kurumlarının tasviyesi idi. 1 Kasım 1922'de Saltanat eski dünya görüşünden, yeni dünya görüşüne geçişin bir sonucu olarak kaldırıldı. Altı yüzyıllık Osmanlı Saltanatı, Atatürk'ün çok sert, ihtilâlci kararlılığının en açık bir ifadesi olan şu konuşmasıyla kaldırılıyordu:

"Hâkimiyet ve saltanat hiç kimse tarafından hiç kimseye, ilim icabıdır diye; müzakere ile, münakaşa ile verilmez. Hâkimiyet, saltanat, kuvvetle, kudretle ve zorla alınır. Osmanoğulları, zorla Türk milletinin, hâkimiyet ve saltanatına, vâziülyed olmuşlardı; bu tasallutlarını altı asırdan beri idame eylemişlerdir. Şimdi de, Türk

milleti bu mütecavizlerin hadlerini ihtar ederek, hâkimiyet ve saltanatını, isyan ederek kendi eline, bilfiil, almış bulunuyor. Bu bir emr-i vakidir. Mevzuubahis olan; millete saltanatını, hâkimiyetini bırakacak mıyız bırakmıyacak mıyız? meselesi değildir. Mesele zaten emr-i vaki olmuş bir hakikati ifadeden ibarettir. Bu, behemehal, olacaktır. Burada içtima edenler, meclis ve herkes meseleyi tabî görürse fikrimce muvaffak olur. Aksi takdirde, yine hakikat usulü dairesinde ifade olunacaktır. Fakat ihtimal bazı kafalar kesilecektir."[8]

Saltanatın bu ihtilâlci tutumla kaldırılışı, muhafazakârların ve gericilerin ağır bir yenilgisi idi. Fakat bu olay Millî Mücadelenin lider kadrosu arasında da parçalanmaya yol açtı. Rauf Bey, Refet, Ali Fuat ve Kâzım Karabekir Paşaların muhalif tutumları saltanatçılara umut veriyordu. Atatürk'ü yurttaşlık haklarından yoksun bırakmak isteyen 2 Aralık 1922 tarihli Meclisteki önerge komplosu, bizzat M. Kemal tarafından bozuldu. Atatürk'ün aynı ay içinde Batı Anadolu gezisini fırsat bilen Meclisteki Saltanatçı grup "Hilâfet-i İslâmiye ve Büyük Millet Meclisi" başlıklı bir broşür yayınlayıp[9], Meclisin halifesiz olamıyacağını belirtip, halifede egemenlik haklarının toplanmasını istiyorlardı.

Millî egemenliğin sistem olarak ve kurumlaşarak gittikçe kuvvetlenmesi Atatürk'ün üstün başarılı uygulamalarıyla yerleşmesi, eski düzen taraftarlarını korkutuyor, taraftarların tutumu bir irtica hareketine doğru eğilim gösteriyordu. Atatürk'ün bu broşürü yayınlayan ve o eğilimde olan Saltanatçılara tepkisi sert oldu. İzmit'te yaptığı konuşmada "T.B.M.M halife'nin değildir ve olamaz. T.B.M.M yalnız ve yalnız milletindir", 16 Ocak 1923'de İzmit'te yaptığı basın toplantısında "*İnkılâbın kanunu mevcut kanunların üstündedir. Bizi öldürmedikçe, bizim kafamızdaki cereyanı boğmadıkça başladığımız inkılâp ve ilerleme bir an bile durmayacaktır*" diye tamamladığı konuşması Türk İnkılâbının açık bir ihtarı oluyordu. 27 Ocak 1923'de İzmir'de annesinin mezarı başında "*... bu kadar kan dökerek, milletin elde ettiği egemenliğin korunması ve savunması için gerekirse annemin yanına gitmekte asla tereddüt etmeyeceğim. Millî hâkimiyet uğrunda canımı vermek benim için bir vicdan ve namus borcu olsun.*" diyerek ant içti. Atatürk inkılâp yolunda kararlı adımlarla ilerlerken ne yazık ki Millî Mücadele'ye birlikte başladığı bazı silah arkadaşları, karşısına geçmeye başladılar. Refet Paşa, Halife'ye çok sevdiği atını hediye edip, özel ziyaretlerde bulundu, Rauf Bey ve diğerlerinin de bu tutumu izlemeleri Halife'ye cesaret, Saltanatçılara cüret veriyor-

[8] Nutuk, s. 494-5.

[9] Seçil Akgün, *Hilâfetin Kaldırılması ve Sonuçları*, Ankara 1986 s. 119. *Nutuk*, s. 506.

du. Üç yıl kan dökülerek başarılan Millî hâkimiyetçi bir dünya görüşü karşısında "irtica" oluşuyordu. Atatürk bu gelişmeleri yakından izliyor, inkılâba karşı olanlara kendi azim ve iradesini sık sık ihtar ederek gösteriyordu. 20 Mart 1923'de Konya'da gençlerle yaptığı konuşma "irtica"ya karşı kararlılığının en güzel örneğidir:

"Eğer onlara karşı benim şahsımdan birşey anlamak isterseniz derim ki, ben şahsen onların düşmanıyım. Onların olumsuz yönde atacakları bir adım, yalnız benim şahsî imanıma değil, yalnız benim gayeme değil, o adım benim milletimin hayatıyla ilgili, o adım benim milletimin hayatına karşı bir kasıt, o adım benim milletimin kalbine yöneltilmiş zehirli bir hançerdir. Benim ve benimle aynı fikirde olan arkadaşlarımın yapacağı şey mutlaka o adımı atanı tepelemektir... Sizlere bunun da fevkinde bir söz söyliyeyim. Farz-ı muhal eğer bunu sağlıyacak kanunlar olmasa, bunu sağlıyacak meclis olmasa, öyle olumsuz adım atanlar karşısında herkes çekilse ve ben kendi başıma yalnız kalsam, yine tepeler ve yine öldürürüm."[10]

Bir yandan Lozan görüşmeleri sürüyor, bir yandan da Atatürk yurtta "İnkılâb"ın en önemli aşaması olan Cumhuriyet fikrini işliyordu. Fakat siyasî kıskançlık ve hizipleşmeler, irticaya cüret veriyordu. Henüz gerçek barış sağlanmamıştı. İngiltere ile yeni bir savaş çıkma ihtimali varken, yurt içinde Balkan Savaşı öncesinin anarşisini görmek istemeyen Atatürk, Cumhuriyet sözcüğünü kullanmıyordu. Birinci T.B.M.M. dağılmadan önce M. Kemal, 15 Nisan 1923'de Hıyanet-i Vataniye Kanunu'na ek bir madde koydurtarak, "Saltanatı geri getirmek için çalışanları vatan haini" suçları içine aldırtmayı başardı.

Lozan'ın imzalanması ile barış sağlandı ve Atatürk'ün daha 22 Eylül'de bir Avusturyalı gazeteciye açıkladığı gibi 23 Nisan 1920'de kurulmuş bulunan sistemin artık adının konması sırası geldi ve 29 Ekim 1923'de yeni Türk devletinin adı kondu: "Türkiye Cumhuriyeti".

Cumhuriyet Dönemi

Ulusal bağımsızlığın savaşla kazanılması yeterli değildi. Bağımsız yaşamak için Türkiye'nin uygar dünyadaki yerini alması gerekiyordu. Atatürk bir gerçeği çok açık görüyor ve gösteriyordu. 1920'li yıllarda dünya nüfusunun 2/3'ü sömürge, 1/3'ü ise gelişmiş ülke idi. Sömürge durumunda olan toplumların en büyük kusuru ulusal terbiyeden (eğitim) yoksun olmaları idi. Millî Mücadele, millî bilinçlenme ve örgütlenmeyi başarmış ve

[10] *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, c.2, s. 146.

29 Ekim 1923'de de devletin siyasî sistemi belirlenmişti. Fakat bu yeterli değildi. Devlet kurumlarının, hukuk sisteminin, sosyal yapının da modernleştirilmesi gerekiyordu. Yüzyıllardır teokratik bir devlet yönetiminde ve ümmet olarak yaşamış, hâlâ feodal ilişkiler içinde yaşayan, bir ülkenin tüm yapısının değiştirilmesi ancak inkılâp ile mümkündür.

Cumhuriyet'in en önemli meselesi, Cumhuriyet'in ilânından bir iki ay sonra gündeme geldi. Hilâfet meselesi. Hilâfet taraftarları, Cumhuriyet'in ilânında M. Kemal'in kararlılığına yenik düştüler, Hilâfetin kaldırılacağını anladıkları için yoğun bir Hilâfet yanlısı kampanyaya başladılar. Siyasî ortam da onlara umut veriyordu. Muhafazakârlar, İttihatçılar da M. Kemal'in karşısında idiler. Cumhuriyet'in ilânını bile bir olup bitti şeklinde ifade ediyorlardı. İstanbul'un inkılâp aleyhtarı basını, Halife'yi öven ve M.Kemal'i Filipinler Cumhurbaşkanı'na benzeten suçlamalara başladı. Ağa Han ve Emir Ali'nin Hilâfetin kaldırılmaması için Başbakan İsmet Paşa'ya yolladıkları mektupların bu basında yayınlanması üzerine Aralık 1923'de İstanbul'a bir İstiklâl Mahkemesi gönderildi[11]. Basın mensupları yargılamada beraat ettiler. Fakat İstiklâl Mahkemeleri'nin yarattığı moral ortam sayesinde, mahkemenin görevinin sona ermesinden bir ay kadar sonra 3 Mart 1924'de Hilâfet kaldırıldı. Yine aynı gün "Tevhid-i Tedrisat Kanunu" ile Türk eğitimi lâik ve millî karakter kazandı. Bu iki olay Türk siyasî ve sosyal hayatında çok büyük bir inkılâptı. Fakat tepkiler gecikmedi. Önce muhafazakâr kadro Atatürk'ten ayrılıp yeni bir siyasi parti kurdu. Atatürk'ün inkılâpçı "Halk Partisi"nin karşısında muhafazakâr "Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası"nın kuruluşu ve özellikle, "Parti itikad-ı diniyeye hürmetkârdır" ilkesini propaganda haline getirmesi, irticanın cesaretini arttırdı. Cumhuriyet düşmanlarının ilk tepkisi 1925 Şubatında patlak verdi. İrticanın başında Şeyh Sait vardı. İsyan kısa zamanda Elazığ'dan Diyarbakır'a kadar yayıldı. Hükümeti kurma görevini tekrar İsmet Paşa aldı, 4 Mart 1925'de Takrir-i Sükûn Kanunu'nu Meclisten geçirdi ve 7 Martta Ankara ve İsyan Bölgesi İstiklâl Mahkemeleri kuruldu. Askerî önlemlerle başı ezilen irticacılar İstiklâl Mahkemelerinde yargılanıp cezalandırıldılar. 7 Mart 1925'den 7 Mart 1927'ye kadar çalışan bu iki İstiklâl Mahkemesi inkılâbın en önemli gücü oldular ve bu süre içinde şapka giyilmesi, tekke ve zaviyelerin kapatılışı, Medenî Kanun'un kabulü ve lâiklik yolunda birçok yeni adımlar atılması başarıldı. İrtica özellikle şapkaya karşı birkaç yerde başkaldırdıysa da başı çabuk ezildi.

[11] Ergün Aybars, *İstiklâl Mahkemeleri (1923-1927)*, Ankara 1982.

Atatürk, millî-lâik demokratik bir hukuk devleti olarak Türkiye Cumhuriyeti'nin temellerini Türk İnkılâbı ile atıyordu. Nutuk'ta bunu şu sözleriyle ifade ediyor: *"Yaptığımız ve yapmakta olduğumuz inkılâpların gayesi, Türkiye Cumhuriyeti halkını tamamen asrî ve bütün mana ve eşkaliyle medenî bir heyet-i içtimaiye haline isâl etmektir. İnkılâbımızın umde-i asliyesi budur. Bu hakikati kabul edemiyen zihniyetleri târumar etmek zarurîdir. Memleket behemehal asrî medenî ve müreffeh olacaktır. Bizim için bu, hayat davasıdır."*[12] *"Bu inkılâp milletin selâmeti namına hak namına yapıldı"*[13] diyen Atatürk, yeni Türk devletinin Batı Avrupa demokrasilerinin dünya görüşü esasını örnek alarak atıldığını her fırsatta belirtiyordu. Hatta İstiklâl Mahkemeleri inkılâp esaslarını uygularken Atatürk, Cumhuriyet rejiminin faziletini anlatıyor, demokrasi esaslarını öğretiyordu. İşte "İrtica", bu insan hakları sistemine, millî egemenlik sistemine karşı çıkıyor, "İslam despotizminin kurulmasına çalışıyordu.

Şapka giydiği Kastamonu gezisinde (Ağustos 1925) Atatürk uygar dünyanın kıyafetini getirip, feste putlaşan fanatizmi kırarken, yaptığı konuşmalarda, uygarlık yolunu gösteriyordu. "Efendiler ve ey millet, iyi biliniz ki Türkiye Cumhuriyeti şeyhler, dervişler, müritler,mensuplar memleketi olamaz. En doğru, en hakiki tarikat, tarikat-ı medeniyedir. Medeniyetin emir ve talep ettiğini yapmak insan olmak için kâfidir."[14]

İrticanın şahsi çıkarlara, politikaya alet ederek yaptığı çaresiz çırpınışlar inkılâbın sert kanunları karşısında ezildi. İstiklâl Mahkemeleri'nin, "şapka giyilmesini kâfirlik ilân edip, dini politikaya alet eden ve devlete karşı isyan ederek vatana ihanet eden mürteciler için aldığı kararlar Türk Ceza Kanununun 163. maddesinin gerekçesini oluşturdu.

Görülüyor ki modern Türkiye "Lâik" temeller üzerine oturmaktadır. Din bir vicdan meselesi olarak vicdan özgürlüğü esasları ile sınırlanmakta, devlet ve millet işlerinden din uzaklaştırılmaktadır. Bu esası Atatürk şöyle açıklamaktadır: *"Lâiklik: Türkiye Cumhuriyetinin resmi dini yoktur. Devlet idaresinde bütün kanunlar, nizamlar ilmin muasır medeniyete temin ettiği esas ve şekillere, dünya ihtiyaçlarına göre yapılır ve tatbik edilir. Din telâkkisi vicdanî olduğundan, Cumhuriyet, din fikirlerini devlet ve dünya işlerinden ve siyasetten ayrı tutmayı milletimizin muasır terakkisinde başlıca muvaffakiyet âmili görür"*[15].

[12] S.D.II, s. 214 (Ağustos 1925 Kastamonu gezisi)

[13] Enver Ziya Karal, *Atatürk'ten Düşünceler,* İstanbul, 1986, s. 45 (Şubat 1924)

[14] S.D.II, s. 215.

[15] Afetinan, *Medenî Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün El Yazıları,* Ankara 1969, s. 56.

İrticanın sebep olduğu, inkılâbın en buhranlı 1925-1926 yılları Türkiye'de büyük olaylara ve sancılara sebep oldu. Bu ortamdan yararlanan ittihatçılar ve Atatürk aleyhtarları, Haziran 1926 tarihinde İzmir'de "İnkılâpçı M. Kemal"e suikast hazırladılar. Olay önceden öğrenildi ve hainler İstiklâl Mahkemesi aracılığı ile cezalarını buldular. 1927 yılında fırtınalar ve sancılar sona erdi. İstiklâl Mahkemeleri'nin görevleri bitti. Ekim ayında M. Kemal (Atatürk) altı gün süren "Nutuk" ile 19 Mayıs 1919'dan Ekim 1927'ye kadar Türk İstiklal Savaşı ve Türk İnkılâbını açıkladı. Yeni Türk Devletini Türk Gençliğine emanet ederek konuşmasını tamamladı.

1928 Nisanında Teşkilât-ı Esasiye Kanunu lâikleştirildi. Uzun yıllar süren mücadeleler sonunda modern Türk devleti "Lâik" temel üzerine oturdu. Atatürk hızla sosyal ve kültür meselelerini de ele aldı. Ancak "İrtica" pusuda idi.

1930 yılı Ağustos'unda Atatürk, yeni bir parti kurdurtmak girişiminde bulundu. Fethi Bey'e "Serbest Cumhuriyet Fırkası"nı kurdurttu. İstediği tek şey "Lâik Cumhuriyet esaslarına sadık" kalınması idi. 1929-1930 dünya ekonomik buhranının Ege Bölgesinde yarattığı ekonomik sıkıntıdan yararlanan gerici çevreler bu yeni partiyi fırsat bildiler. Henüz 7 yaşında olan Cumhuriyet'in lâik esaslarının tehlikede olduğunu gören M. Kemal bu çok partili denemeden vazgeçti. Fırsatı kaçırdığını gören irtica, tekbir sesleri ve "Şeriat isteriz" sloganlarıyla 23 Aralık 1930'da Menemen kazasında bir kere daha ayaklandı. Genç yedeksubay Kubilay'ı vahşice kafasını keserek şehit etti. Atatürk, inkılâpçı tutumunu taviz vermeksizin sert biçimde gösterdi. Menemen'e gelen harp divanı bütün suçluları kısa sürede yargıladı ve cezalandırdı. İnkılâba baş kaldıran irticanın başı bir kere daha ezildi. Ocak 1931'de yayınlanan seçim bildirisinde Atatürk tüm ulustan ve milletvekili adaylarından *"Millî-Lâik-Cumhuriyet"* ilkelerine samimiyetle sadakat[16] istiyordu. Bu temel ilkeler bugünkü Anayasamızın da ikinci maddesinde değişmez ve değiştirilemez bir şekilde yerini almıştır. Tüm milletvekilleri bu ilkeler üzerine and içmişlerdir.

Diğer bir irtica olayı da 1 Şubat 1933'de Bursa'da çıktı. Ezanın Türkçe okunması sebebiyle Bursa Ulu Cami'de namazdan çıkan halkı kışkırtarak Vilâyet önünde gösteriler yapıp, şeriat sloganları atan gericilere karşı, güvenlik kuvvetleri olaya derhal müdahale etti. Olayı kışkırtanlar tutuklandılar ve sorumlulukları sebebiyle görevlerinde ihmali görülenler işten atıldılar. Olay karşısında Cumhurbaşkanı M. Kemal Paşa (Atatürk)

[16] *Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri,* Ankara 1964, s. 551.

çok sert ve yine tavizsiz kararlı tutumunu gösterdi. 6 Şubat 1933'de Bursa'da yaptığı açıklamada: "*...Hadiseye dikkatimizi çevirmemizin sebebi dini, siyaset ve herhangi bir tahrike vesile etmeye asla müsamaha etmiyeceğimizin bir daha anlaşılmasıdır. Meselenin mahiyeti esasen din değil, dildir. Kat'i olarak bilinmelidir ki Türk milletinin millî dili ve millî benliği bütün hayatında hâkim ve esas kalacaktır.*" diyerek taviz verilmiyeceğini bir kere daha gösterdi. Suçlular ağır hapis cezalarına çarptırıldılar. Cumhuriyet, irtica karşısında bir kere daha gücünü gösteriyordu.

SONUÇ

Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküntü dönemi olan son üç yüz yılı yenileşme ve irtica mücadeleleri ile geçti. Her ilerici bir hareket hemen bir tepki ile karşılaştı. Fakat bütün gerici hamlelere rağmen yenileşme fikri adım adım ilerledi. İlerici düşüncenin kaynağı batıda olduğu için bu harekete "Batılılaşma" veya Atatürk'ün kullandığı biçimiyle "Muasır medeniyet (Çağdaş Uygarlık)" seviyesine çıkma denmektedir. Çağdaş uygarlık düzeyine çıkmak Türkiye'de Atatürkçü hareketin dinamik ideali ve bu ideale ulaşmanın dinamik gücü ise "Millî-Lâik" sistemdir. Cumhuriyet düşmanları ve tabiî özellikle irticanın esas hedefi daima "Lâiklik" oldu.

Atatürk, modern Türkiye'nin doğuşunun metodu olan Türk İnkılâbı fikrini vicdanında millî bir sır olarak saklayıp sırası geldikçe aşama aşama uygulamaya koydu. Her aşamada gericilerin ve tutucuların tepkileriyle karşılaştı. Bu tepkileri inkılâpçı azimle yendi ve inkılâpçı Atatürk "İrtica" karşısında asla taviz vermedi. "İdare-i maslahatçılıkla inkılâp yapılamaz" diyen Atatürk, 19 Mayıs 1919'da Samsun'a ayak bastığı gün ne kadar kararlı ve inançlı ise, irticaya karşı 1938 yılında da yine aynı kararlı ve inançlı insandı. *"Tek başıma kalsam yine tepeler, yine öldürürüm"* sözü O'nun bu azminin ölümsüz bir ifadesidir.

İrtica günümüzde, 31 Mart ve Menemen olaylarındaki irtica değildir. Ama daha tecrübeli, iç ve dış maddi kaynakları olan, yaygınlaşmaya çalışan ve gelecekte devleti ele geçirmek, Atatürkçü sistemi yıkmak düşüncesini taşımaktadır. Türk gençliğine, Türk İstiklâl ve Türk Cumhuriyetini sonsuza kadar savunma ve yaşatma görevini veren Atatürk'ün, bu kutsal emanetini kanı ve canı bahasına da olsa ebediyen koruyacağına ve yaşatacağına and içmiş olan Türk gençliği, dün olduğu gibi bugün de aynı azim ve inançtadır.

KEMALİST DÖNEMDE TÜRKİYE'DE FRANSIZCA YAYIN YAPAN BASINA TOPLU BİR BAKIŞ (1919 - 1938)

Yazan: Dr. FRANÇOIS GEORGEON
(C.N.R.S. Fransız Ulusal Bilim Araştırma Merkezinde Uzman)
Çeviren: Prof. Dr. NİYAZİ ÖKTEM

Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye'nin basın tarihini bir bütün içinde ele aldığımızda, Türk ve azınlık gazeteleri yanında, ta başından beri bir Fransız basınının varlığını da gözlemleriz. Bu basın İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinden sonraki döneme kadar önemini sürdürmüştür. 1914'den önceki dönemde 200 kadar süreli yayın (periodique) adı sayılabilir. Bunlardan 4/5'i tamamiyle Fransızca kaleme alınmış dergi ve gazeteydi. Geri kalan kısımsa, birçok dilde yayınlanan süreli yayınlar içinde yer almaktaydı. İki dünya savaşı arasında Fransız basınını deyimleyen yüzden fazla periyodik mevcuttu. Toplam olarak, XVIII. yüzyılın sonundan, son Fransızca günlük gazetenin yayın hayatını kapadığı 1971 tarihine kadar 350 Fransızca gazete ve dergi yayınlanmıştır[1].

Bu Fransız basını çeşitli görünümler içindeydi. Sık sık rastlanan geçici mahiyetteki teknik veya sosyete yaşamıyla ilgili küçük dergiler yanında büyük gündelik gazeteler de bulunuyordu. Büyüklerinin başında 1875'den 1964 yılına kadar yayınlanan *"le Stamboul"*u (1934'de *Istanbul* olmuştur.) belirtmek yerinde olur. Adıgeçen gazete Türkiye basınının en kıdemli ismi kabul edilmekteydi[2]. Fransız basını, ortaya koyduğu görüşler ve savunduğu menfaatler bakımından çeşitlilik arzetmekteydi. Zaman zaman yabancı güçlerin politikasını desteklemişler, zaman zaman okurlarına Türk düşünce ve görüş açısını aktarmışlardır. Bu da belirtmektedir ki Fransızca basın, tam olarak Fransız yanlısı basın demek değildi. *"Le Stamboul"*la, 1925'den sonra yayınlanan, Cumhuriyet gazetesinin Fransızca nüshası *"La*

[1] Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye'deki Fransızca basın üstüne kişisel bir soruşturmanın belirttiği rakamlar. Bu konu hakkındaki notlarını bana vermek nezaketini gösteren Ziyad Ebüzziya Bey'e teşekkür etmek isterim.

[2] *"Le Stamboul"* hakkında iyi bir monografi mevcut: A. Alemdar, *Istanbul (1875-1964)*, Türkiye'de yayınlanan Fransızca bir gazetenin tarihi).

Republique" veya Mütareke döneminde yayınlanan ve sosyete yaşamını dile getiren le *"Tout-Pera"* ve *"L'Economiste d'Orient"* arasındaki ortak nokta iletişim dili olarak Fransızca'ya başvurmalarıydı. Bu bakış açısı ile duruma bakıldığında, Türkiye ve Osmanlı İmparatorluğu'nda, Fransızca'yı bir iletişim dili olarak kullanan birçok basın organının varlığını kültürel bir olgu olarak görmek mümkündür. Bu olgunun önem ve genel görünümünü belirtmeye çalışalım.

Fransız Devrimi sırasında İstanbul'da yayınlanan süreli yayın karakterindeki ilk gazetecikler Fransızca kaleme alınmıştı[3]. Gerçek mahiyette ilk gazeteler, 1820'lerde, İzmir'de Fransızca olarak yayın hayatına girmiştir. Bunlar yabancılara, Levantenlere ve XVII. yüzyıldan beri ticaret amacıyla o bölgeye yerleşen Fransızların etkisiyle bu dile büyük ölçüde aşina olan Türklere hitabetmekteydi[4]. Türk basını 1860 yılından itibaren hızla gelişmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk yabancı dilde basını olan Fransızca basın da varlığını aynı şekilde sürdürmüştür. Bu basın doruğuna XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başında ulaşmıştır. 1908'deki Jön Türk Devrimi daha fazla gelişme ortamı hazırlayacaktır. 1909 yılında yayınlanan la *"Revue du Monde Musulman"* adlı dergi imparatorluk içindeki periyodiklerin listesini vermektedir. Bu kaynağa bağlı olarak sayısal bir değerlendirme yapılmadığında, çeşitli dillerde yayın yaşamını sürdüren 700 periyodikten 33'ünün tümü Fransızca olan dergi ve gazetelerden oluştuğunu görürüz; 52 dergi ve gazeteyse kısmen Fransızcaydı[5]. 1914 tarihli *"l'Annuaire Oriental"* savaştan önce İstanbul'da mevcut olan gazeteler hakkında bilgi vermektedir; 5 gündelik Türk gazetesi yayında, 6 tane Fransızca gazete yeralmaktaydı: *"Le Stamboul"* le *"Moniteur Oriental"*, le *"Llyod Ottoman"*, le *"Jeune Turc"*, *"L'Aurore"*, ve *"La Patrie"*. Bunun dışında Rumca, Ermenice ve İspanyol Yahudicesiyle yayınlanan gazeteler de vardı. Ayrıca Almanca yayınlanan *"Osmanischer Llyod"* ve İngilizce-Fransızca yayınlanan "Levant Herald and Eastren Express" adlı 2 yabancı gazete Alman ve İngiliz çıkarlarını temsil etmekteydi[6].

[3] D. Lagarde, "Note sur les journaux français de Constantinople a l'epoque revolutionnaire", *Journal Asiatique,* 1948, s. 271-276.

[4] Aynı yazarın "Note sur les journaux français de Smyrne a l'epoque de Mahmoud II" *Journal Asiatique,* 1950, s. 103-144.

[5] "La presse Musulmane" *Revue du Monde Musulmane,* vol. III, 1909, s. 97. 139.

[6] *Annuaire Oriental, Commerce, Industrie, Administration, Magistrature de l'Orient,* Istanbul 1914, p. 887, sq.

Genel olarak Fransızca basının bu denli önemli bir yer tutmasının nedenini Tanzimat'dan beri Osmanlı İmparatorluğu içinde Fransızca'nın işgal ettiği yerle açıklamak mümkündür[7]. Reformlarla birlikte Fransızca, İmparatorluğun dış ülkelerle iletişimini sağlayan dili olmuş ve Fransızca bilmek siyaset adamları, seçkinler için zorunlu hale gelmiştir[8]. Diplomasi dili Fransızca, aynı zamanda bir kültür dili olmuştur. Bu kültür dili, okullar, Fransız görevliler ve Galatasaray Lisesi tarafından yaygınlaştırılmış azınlık ve Osmanlı aydınlarınca kullanılmıştır. Fransızca, ekonomik ve malî alanda da önemli bir yer tutmuştur. Osmanlı Bankası ve Düyûn-u Umumiye gibi kurumların yayın ve yazışmaları başlıca Fransızca olarak yapılmaktaydı. İzmir ve İstanbul'a yerleşmiş olan Fransız kolonisinin varlığı da Fransızca'nın yayılmasında önemli etkenlerden biridir. Savaştan sonra yapılan bir değerlendirmeye göre, bu koloni 10.000 kişiden oluşmaktaydı. Tüm bu olgular Osmanlı İmparatorluğu içinde, yayın yaşamını sürdürüp geliştirecek bir Fransız basının varlığını koruması için yeterli nedenlerdi. Böylelikle Osmanlı İmparatorluğu içinde Fransız basını, Fransız emperyalizm ve varlığının sonucu ve tezahürlerinden biri olarak kendini göstermektedir.

Savaştan önce Osmanlı İmparatorluğu yarı kolonize bir durumda olup, Fransa'nın malî, ekonomik ve kültürel ağırlığının etkisindeydi. Ulusal bir Türk Devletinin Mustafa Kemal tarafından kurulmasıyla birlikte Fransızca yayın yapan basının ortadan kalkması beklenirdi. Oysa durum hiç de böyle olmamıştır, iki dünya savaşı arasında, yüzden fazla başlıkla adıgeçen basın verimli bir döneme geçmiştir. Bu saptama birçok soruyu da birlikte getirmektedir: Fransız görüşünü dile getiren basın Türkiye'nin yeni gerçeklerine nasıl adapte olmuştur? Kültürel rolü neydi? Bu dönemdeki Türk-Fransız ilişkilerinde nasıl bir yer işgal etmekteydi?

İki dünya savaşı arasındaki dönemde, Fransızca yayın yapan basının gelişmesini büyük Fransız gazetelerinin adedine bakarak izleyebiliriz. Mütarekeyi izleyen yıllarda 12 Türk gazetesi ve birçok Ermenice, Rumca küçük gazeteler yayında İstanbul'da ortalama 6 Fransızca günlük gazete vardı. 1925 yılının Temmuz ayında yayınlanan "Matbuat Umum

[7] J. Thobie, "La France a-t-elle une politique culurelle dans l'Empire Ottoman a la veille de la premiere guerre mondiale "*Relations Internationales*, 25, 1981, s. 21, 40.

[8] Ş. Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought*, Princeton, 1962, s. 120, 121. Yazar bu eserinde yabancı dil bilmenin (özellikle Fransızca) bürokrat elitlere sağladığı güçle, modern teknokratların gücünü karşılaştırmaktadır.

Müdürlüğü'nün" yayınladığı istatistiklere göre bu dönemde İzmir'deki *"L'Levant"* adlı Fransızca gazete dışında İstanbul'da 12 periyodik mevcuttu, bunlardan yedisi büyük gazete niteliğindeydi: Türk iki gazetenin Fransızca nüshaları "la *Republique* ve *L'Akcham", "Le Stamboul", "La Gazette", "La Volonté", "Le Journal d'Orient"* ve *"Le Büyük Yol"*[9]. On yıl sonra, genel Matbuat Umum Müdürlüğü'nden sağlanan verilere göre, Ankara'daki haftalık *"L'Ankara"*yı saymaksızın, İstanbul'daki 7 gündelik Türkçe gazete yanında 5 tane Fransızca gündelik gazete yayınlanmaktaydı. (La *Republique, le Beyoğlu, La Turquie, le Journal d'Orient ve l'Istanbul)*[10].

Bu basının önemini anlayabilmek için tirajları hakkında da bilgi sahibi olmak gerekir. Ancak bu konuda ne yazık ki eldeki bilgiler yeterli değildir. Yukarıda adıgeçen gazeteler arasında en önde geleni kuşkusuz "le *Stamboul"* idi; 6-7000 arasında bir tiraja sahip olduğu kabul edilmektedir. 1923 yılı verilerine göre *"Journal d'Orient"* ve 1925 yılı başlarının verilerine göre de *Tanin*'in Fransızca nüshasının 4000'er adet tirajı mevcuttu[11]. Aynı dönemde, yani Şeyh Said İsyanı'ndan önce henüz basın için kontrol önlemlerinin alınmadığı yıllarda, büyük Türk gazetelerinin toplam tirajı 120.000'i geçmemekteydi[12].

Fransızca basının coğrafî konumuna gelince, Osmanlı döneminde olduğu gibi İstanbul ağırlıktaydı. Savaştan önce Trabzon ve Aydın'da yayınlanan Fransızca gazeteler, Rum halkının göçünden sonra silinip kayboldular. Fakat, İzmir'de *le Levant,* Mütareke'den hemen sonra kurulan *l'Echo de France"; ""l'Anadolou* ve *le Journal de Commerce"* gibi (son ikisi 1926'da yayın hayatına girer) periyodikler Fransızca yayın geleceğini sürdürdüler[13].

[9] J. Deny, "Apres cent ans d'existence, la presse en Turquie en juillet 1925", *Revue du Monde Musulman,* 1925, s. 43, 74.

[10] Bknz. l'Ankara 9.3.1935 *Bulletin periodique de la Presse Turque*'ün 1937 tarihli 123. sayısında 1937 basınının bir istatistiği yer alır.

[11] Vincennes Şatosu'ndaki Savaş Bakanlığı arşivlerinde (Seri 20 N 1127) 19.2.1923 tarihi itibariyle, *Stamboul* için 7000, *le Journal d'Orient* için 4000 civarında *La Turquie Nouvelle* için 3000 civarında tiraj gösterilmektedir. K. Alemdar, Op. cit. s. 234. XX. yüzyılın başında Stamboul için 6000 maksimum tirajdan söz eder. O. Duru, *"Amerikan Gizli Belgeleriyle Türkiye'nin Kurtuluş Yılları",* İstanbul 1978, s. 200, 212 adlı eserinde Türk basını hakkında verdiği raporda Tanin'in tirajını belirtmektedir.

[12] Ziyad Ebuzziya Bey'in verdiği rakamlara göre bu tiraj 1925 yılında basına karşı alınan önlemlerle birlikte süratle düşecektir. 1926 yılı için 49.000 rakamı verilmektedir. (A.E.E. Turquie 575, 316 sq. Jean Deny'nin Türk basını hakkındaki notu).

[13] İzmir'in Fransızca gazeteleri hakkında, Dışişleri Bakanlığı Arşivlerinde bulunmaktadır, Seri E. Levant, Turquie (hemen sonra A.A.E. Turquie ve cildin numarası) vol. 579 ve 575 fol. 198 ve 225. 13 Mart 1926 tarihinde İzmir Fransız Konsolosu Dışişleri Bakanı'na

Öte yandan, Fransızca konuşan halkın iyice azalmasına rağmen, Ankara'nın aldığı yeni tutuma da burada işaret etmek gerekir. Ankara'da Cumhuriyet Dönemi'nde ilk Fransızca dergi 1925'de yayınlandı (les *Echos de Turquie*); ayrıca başkentte 1930 yıllarında birçok Fransızca yayın ortaya çıkmıştır.

İki savaş arasındaki dönemin en önemli özelliklerinden biri, Türkiye'deki yabancı basın içinde Fransızca yayın yapan bölümünün hâlâ tek başına, belli ölçüde önemini sürdürmesidir. Yabancı dil olarak Fransızca, Türkiye basınında âdeta tekelci bir durumdaydı. Eski gazetelerden Almanca yayınlanan *"Osmanischer Lloyd"* ve İngilizce *"Levant Herald"* yokolmuş ve yerlerini de belli önemde hiçbir Almanca veya İngilizce yayın organı almamıştır. Yalnız, işgal döneminde İngiliz Yüksek Komiserliği, İngilizce *"Orient News"* adlı bir gazete yayınlamıştır. Bu yayın organı, kapanmadan önce Rum sermayesi tarafından satın alınmıştır[14]. Bu durumda Fransa dışındaki Avrupalı güçlerin çıkarlarının tanıtılıp savunulması Fransızca yayın yapan basın aracılığıyla mümkün olabilmiştir. Bu hususta ilgi çekici bir örnek *"Aurore"* gazetesini kontrol altına almak isteyen İngiliz girişimleridir. İngiltere 1921 yılında, Doğu'da Büyük Biritanya çıkarlarını kamu oyuna yansıtmak amacıyla Fransızca yayın yapan *"Gazette Britannique"* adlı bir gazete çıkarma yoluna gitmiştir. Daha sonra, *"Aurore"* adlı, İsrail kökenli, 1908 Devrimi ertesi yayın hayatına giren eski gazeteyi malî açıdan ele geçirmeyi başarmışlardır[15]. 1921 Eylül ayından itibaren *Aurore*

şöyle yazıyordu (cilt 575 fol 198): "Dilimizle yayınlanmış olma olgusu tek başına (*Levant* ve *Anadolu* sözkonusu) etkinliğimize yapılmış bir hizmettir. İlâve etmek isterim ki bu gazetelerin eğilimleri açıkça lehimizedir... Onlara ne desteğimizi ne de sempatimizi göstereceğim demektir bu... Türkiye'deki Fransızca basından büyük bir kısmının, dünyadaki tüm basınlar gibi zayıf kaynaklarını artıracak yardımları geri çevirmeyecekleri inancındayım. Fransa'daki basın organlarıyla haber alışverişini önererek, konsolos sözlerini tamamlıyor. Bu şekilde Doğu'daki Fransızca basın, Türkçe basın üzerinde bir kültürel üstünlüğe sahip olacaktır ki, bunun getirdiği avantajlar bizim açımızdan çok önemlidir".

[14] A.A.E. Turquie, 581, 23.9.1921 (İngilizler ve Türkiye'deki basın hakkında notlar) ve 9.11.1921.

[15] İsrail menfaatlerinin organı *l'Aurore,* 1908 de Lucien Sciuto tarafından kurulmuştu. Mütareke döneminde yayınlanması durdurularak İngiliz kapitali tarafından satın alınmış ve Britanya ordusu eski görevlilerinden Yüzbaşı Walker tarafından yönetilmesi, İngiliz Yüksek Komiserliği'nce uygun görülmüştür. (A.A.E. Turquie, 581, 9.11.1921). Türk İngiliz dostluğu lehinde bir propaganda sürdürmekdeydi (Savaş Başkanlığı Arşivleri, 20 n 1103, 12.5.1922), 1922 Kasımı'nda la *Turquie Nouvelle* adını aldı "tam anlamıyla ulusçu organ" (Savaş Başkanlığı Arşivleri, 20 N 1127, 19.2.1923).

bağımsız, edebî, politik bir haftalık İngiliz yayın organı haline dönüşmüştür. Gazeteye İngilizlerin el koyduğu günlerde, Fransız Cumhuriyeti'nin Doğu'daki Yüksek Komiseri General Pelle duruma işaret ederek memnuniyetini belirtmiştir: "Konstantinopl'da Fransızca olarak yayınlanan bir İngiliz gazetesinin varlığı olgusu tek başına, dilimizin Doğu'da ne denli etkin ve nüfuzlu olduğunu gösterir". Bu "Fransız nüfuzuna verilebilecek anlamlı bir diğer örnek de " Almanların, İstanbul'da kendi öz propaganda ve bilgi organlarına sahip olabilmek için gösterdikleri gayretlerdir. 1925 yılında bazı Alman sanayi ve ticaret adamları, Alman Basın komitesi *(Deutscher Press Ausschuss)* adı altında biraraya gelmişler, Alman dernek ve girişimcilerine bir sirküler göndererek *"Volonte"* adlı Fransızca yayın yapan Türk gazetesinin kontrolünü sağlamak amacıyla kendilerine yardımcı olmalarını istemişlerdir. Bu gazete 1924'den beri İzzet Paşa'nın eski emir subayı Muzaffer Bey tarafından yayınlanmaktaydı. Gönderilen sirküler şu cümleyle sona eriyordu: "Gazetemiz Fransızca yayınlanıyor, çünkü burada en yaygın dil budur; Türk basınını etkilemek için bu hususu gözönünde bulundurmamız gerekir"[16].

Basın yayın organları içinde büyük bir yeri olan ve gerçek bir ekonomik basın kimliğiyle sorunlara yaklaşımda bulunan Fransızca basının malî ve ekonomik konulardaki önemini genel olarak belirtmek gerekir. Gerçekte de, iki savaş arasındaki dönemde, 20'den fazla Fransızca süreli yayın, ekonomik konular üzerinde spesiyalize olmuş ve Fransızcanın Türkiye'de iş hayatının dili haline gelmesinde katkıda bulunmuştur[17]. Bunlardan bir bölümü Fransa'nın Türk ekonomik hayatına daha fazla nüfuz etmesi hususunda gayret göstermiştir. *"Feuille Hebdomadaire de l'Office Commercial Francais du Levant"* ın durumu böyleydi. 1920-1921 yıllarında yayınlanan adıgeçen gazete Küçük Asya'nın (Asie Mineure) ekonomik "çabuk ve somut bilgi sağlayarak, genel olarak Fransız dış-satımının" ihtiyaçlarına ce-

[16] La *Volonte* hakkında, bknz. O. Duruop. cit. s. 201, 210. 12; Alman Basın Komitesi'nin sirkülerinin metni A.A.E. Turquie, 338, fol, 40'da yer almaktadır. Bu dokümanı Quai d'Orsay'e ileten harbercinin belirttiğine göre "Alman nüfuzu ne kadar güçlü olsa da, onlar (İstanbul'daki Alman çevreler) kendi propagandalarını yapmak için dahi Fransızcaya başvurmaktadırlar."

[17] Bu not için bknz. A.A.E. Turquie, 581, 16.8.1921: "Fransızcanın, gerçek bir ticarî dil olma ayrıcalığı var, o kadar ki, rakiplerimiz kendi reklamları için bile ona başvurmaktadırlar."

vap vermekteydi[18]. *"Information d'Orient"*[19] ve Türkiye'deki (İstanbul, İzmir) Fransız ticaret odalarının periyodik bültenleri de Fransız ekonomik çıkarlarının emrindeydi. Bunun karşısında Mehmet Zeki Bey tarafından yayınlanan *"le Petit Journal Illustre"*, Alman ekonomik menfaatlerini savunarak Fransızlara karşı olumsuz tutum almıştır[20]. Reşit Saffet (Atabinen) tarafından kurulup yönetilen *"Economiste d'Orient"* ise Türkiye'nin malî ve ekonomik çıkarlarının organı idi[21]. Tarım ve endüstri üretimi hakkında çeşitli veriler sağlayan, kambiyo, fiyatlar, para kurları, pazarlama durumları ve girişimlerdeki gelişmeler hakkında bilgiler veren bu Fransızca ekonomik basın, Kemalist Türkiye'nin ekonomik yaşamının incelenmesinde ön sırada bir kaynak oluşturmaktadır.

İki savaş arasındaki yıllarda Fransızca basının gelişimini karakterize etmek için başlıca iki görünümü ayırdetmek uygundur; ilki, Osmanlı İmparatorluğu döneminde olduğu gibi, yabancıların menfaatlerinin temsilciliğini yapan, herşeyden önce, Türk olmayan topluluğa seslenen "geleneksel" Fransızca basın, sonra, yabancılara ve Türkiye'nin Fransızca konuşan okuyucularına yönelik, Fransızca Türk basını, Birincisi iki savaş arasında gücünü yitirirken, ikincisi farkedilir bir atılım gösteriyordu.

"Geleneksel" Fransızca basının 1919 ile 1939 yılları arasında iki farklı dönemden geçtiği söylenebilir. 1918-1923 arasında Osmanlı sansürünün kalkması ve mütarake, sonra İtilâf Devletleri tarafından İstanbul'un işgali, savaş sonrası günlerde, Türkiye'de basının genel gelişimi içinde Fransızca basın da geniş olarak yerini alır. Mütareke'nin imzalanmasını izleyen aylarda Fransızca gazeteler çoğalır. Çoğunluğu ilânlarla dolu, iki sayfalık

[18] Endüstri ve Ticaret Bakanlığı ile Fransız Ticaret Odası ve İstanbul Fransız Ticaret Acentaları Sendikası'nın desteğiyle yayınlanan Doğu'daki Fransız Ticaret Ofisi'nin (l'*Office Commercial Français dans le Levant*) haftalık (daha sonra iki aylık) Enformasyon gazetesi (la *Feuille de'Information Hebdomadaire*)

[19] İstanbul Fransız Ticaret Ofisi'nin malî, endüstriyel, ekonomik yayın organı olan l'*Information d'Orient* dergisi" 1919-1939 yılları arasında çıktı ve 1922'de bir önceki notta adı geçen *la Feuille d'Information'u* bünyesine aldı.

[20] 1920 yılında kurulan ve Mehmed Zeki tarafından yönetilen le *Petit Journal Illustre* adlı "ticarî, bilimsel ve ekonomik Türk dergisi, 1926'ya kadar yayınını sürdürdü, Fransa'ya daha yakın bir tutum almadan önce, Fransız menfaatleri aleyhinde birçok makale yayınlamıştı. (Bknz. A.A.E. Turquie, 575, fol 117. Mehmet Zeki hakkında Sarraut'un raporu) 1.11.1925 tarihli sayısında şöyle yazıyordu: "Memleket bugün, içinde yabancı endüstrinin büyük kâr sağladığı, her türlü işin yapıldığı, geniş bir manevra alanı haline geldi. Fransa'nın da sıraya girmesi doğal ve hakettiği yeri alması arzuya şayandır."

[21] 1920'de Reşit Saffet tarafından kurulan iki aylık l'*Economiste d'Orient.*

önemsiz gazeteciklerden ibaretti. Çoğunluk geçici olduğu halde, *"Le Bosphore"*, *"la Presse du Soir"* gibileri birçok yıl varlıklarını koruyabildiler. *"Le Stamboul"* ise savaş yıllarında kesintiye uğradıktan sonra 1918 Aralık ayından itibaren tekrar çıkmaya başlar. Bu dönemde, İttihat ve Terakki karşıtı Osmanlı liberalleri tarafından yayınlanan *"L'Entente"* ve "le *Courrier de Turquie"* dışındaki Fransızca basın gelişir. Azınlıkların ve İstanbul'u kontrolünde bulunduran İtilâf Devletlerinden biri olan Fransa'nın menfaatlerini savunan bu Fransızca basına, askerî işgal de, fikirlerini açıklamada müstesna bir imkân sağlamaktaydı. Kuşkusuz, işgal kuvvetleri basına sansür uygulamaktaydı, fakat Türk kamu oyunda Fransızca basın organlarına ayrıcalıklı davranıldığı kanısı vardı. Bunlar Anadolu direniş düşmanları, Avrupa emperyalizmi yandaşları ve Türk olmayan azınlık halkları için "bulunmaz" bir basın oluştururlar. Bu yayınlara, İttihat ve Terakkicilere karşı genel bir kin ve bazen şiddetli Türk karşıtı duygular hakimdir[22]. Bu gazeteler arasında Ermeni menfaatlerinin yayın organı "la *Renaissance"* Yunan yandaşlığının savunucusu "le *Spectateur d'Orient"* ve "le *Moniteur Oriental"* vardı. Mütareke döneminin önemli gazetesi olarak aslında Yunan kapitalistlerince desteklendiği halde, "bağımsız Fransız yayın organı" görünümünde olan, Michel Paillares'in çıkardığı "le *Bosphore"*dan söz etmek gerekir[23]. Ayrıca Doğu Siyonist Federasyonu yayın organı "la *Nation* ve Jön Türk Devrimi'nden sonra yayına başlayan l'*Aurore"* ve le *"Journal d'Orient"* gibi birçok Fransızca İsrail gazetesi de mevcuttu.

Osmanlı devleti azınlık grupları elindeki bu gazeteler yanında, Fransa'ya doğrudan bağlı olan bazı gazetelerden de söz edebiliriz. Mütareke-den sonra, bir Fransız propaganda gazetesinin kurulması için çalışmalar yapılmaktaydı. Amaç "Balkanlarda Fransız menfaatlerinin organı" görevi-

[22] Mütareke döneminin bu gazetesinin adı geçen nüshaları, *Recueil Factice de Journaux Ottomans* adı altında Nanterre'deki çağdaş Uluslararası Dokümantasyon Kütüphanesi'nde (bibliotheque de Documentation Internationale Contemporaine) bulunabilir (Gr. Fol. P. 1619).

[23] Michel Paillares, Kemalizm'e şiddetle karşı olan bir dergi yazarıydı: *Le Kemalisme devant les Allies,* Costantinople-Paris, 1922. Yunanlı bir kapitalist olan bankacı Hamopoulo tarafından satın alınan le *Bosphore* 1922'de yayınını durdurdu. Michel Faillares'i Hellenizm davasına yaptığı hizmetler nedeniyle ödüllendirmek için Yunan Hükûmeti şöyle bir karar almıştı: Yunan taraftarı tutumu nedeniyle, Türk milliyetçilerince tehdit edildiğinden, Costantinople'den başka bir yerde gazetecilik faaliyetlerini sürdürmesine imkân sağlama maksadıyla, Fransız gazetesi l'*Eclair'e* malî katılımının gerçekleştirilmesi... Bu olay için bknz. A.A.E. Serie Europe, Grece, vol. 15, fol 10. 31.

nin üstlenilmesiydi. Fakat proje sonuçsuz kaldı[24]. Fransız etkinliğini sürdürmek için Fransız Hükûmeti "le *Stamboul*"[25] ve İzmir'in Fransızca gazetesi "l'*Echo de France*" a para yardımında bulunma veya cesaretlendirici destekleme politikası izlemiştir. "L'*Echo da France*" ilk defa 14 Temmuz 1919'da yayınladı. İzmir Fransız Konsolosu'nun ifadelerine göre bu gazete, "İzmir Fransız Kolonisi için zor olan bu dönemde, cesaretli girişimin etkili bir güç aracını oluşturmaktaydı"[26].

Kemalist Kuvvetlerin zaferleriyle, Fransızca basın için yeni bir dönem açılır. Lozan Andlaşması'nın imzalanmasından önce bile "*la Turquie Nouvelle*", "*le Reveil*", "*la Presse du Soir*" gibi birçok Fransızca gazete ortadan kayboldu. Büyük gazeteler arasında yalnız "le *Stamboul*" ve "le *Journal d'Orient*" durumlarını koruyabildiler. Eskiliği bakımından gerçek bir İstanbul kurumu olan bunlardan birincisi, Ankara Andlaşması'ndan itibaren Kemalistlere düşmanlık göstermeği bıraktı ve Lozan Andlaşması sırasında ılımlı bir tutum benimsedi[27]. İkincisine gelince, savaştan sonra Antant'ın ve İtalya'nın yandaşı olduğunu açıkça beyan etmiş, Yunan orduları önünde Milliyetçi kuvvetlerin başarısıyla birlikte Kemalist davayı savunmaya koyulmuştur. Bu gazete, Lozan'da Türk görüşlerinin yanında yer alarak, Fransız sorumlularınca "milliyetçilerden yana aktif bir propagandaya" teslim olmak ve "azgın bir pro-türk politikasının" öncülüğünü yapmakla suçlanmıştır[28].

1918-1923 arasında ayrıcalıklı bir rejimden yararlanan Fransızca basın, bundan böyle Türkiye'deki basınla ilgili genel düzenlemelere tâbi olacaktır. İstiklâl Mahkemeleri Dönemi'ne kadar Türkiye'de basının denetimi 1909 kanunu ile (1913'de değişikliğe uğramış) düzenlenmişti. Bu kanun gazeteleri, politik nedenlerle geçici olarak yayından alıkoymayı öngörmekteydi. 1923'den itibaren İstanbul basını, Ankara Hükûmeti'nin isteklerine cevap vermek zorundaydı. Yani Cumhuriyet'i koruma, düzeni ve ülkenin

[24] A.A.E. Turquie, 341, 15.11.1918. İstanbul'da Fransızca bir gazetenin kurulması (yaratılması) projesi üzerine not.

[25] Savaştan sonra *Stamboul'a* devletçe yapılan yardım meselesi hakkında bilgiler: A.E.E. Turquie, 579.

[26] *I. Echo de France'ın* kurulması için, id., İzmir Fransız Konsolosu'nun mektupları: 27.6.1919, 31.7.1919; 1920 de bu gazete Fransız Hükûmeti'nden 6 ay süreyle ayda 1000 frank yardım almıştır.

[27] K. Alemdar, *İstanbul*, op. cit., 145 ve dv.

[28] Savaş Arşivleri (Arch. de la Guerre), 20 n 1127, 19.2.1923 ve A.E.E. Turquie, 575, fol 48.

birliğini sağlamak için hizmette bulunma durumundaydı. 1925 tarihli Takrir-i Sükûn Kanunu hükûmete, basını sıkı bir şekilde denetleme imkânını verir; bu durum 1931 Kanunu'na kadar (1938'de değişikliğe uğrayan) sürdü. Bu yeni kanunla, basınla hükûmet arasındaki ilişkiler, basının önceden izin isteğinde bulunması, teminat yatırması zorunluluğu gibi kurallara bağlanarak normal bir düzene erişti.

Bu koşullar altında, Fransızca gazeteler Kemalist iktidara karşı saygılı bir tutum izlediler. *Stamboul*'daki gelişme de bunun belirtisidir[29]. Kemalistlere karşı önce düşman, daha sonra ihtiyatlı ve nihayet halifeliğin kaldırılmasından sonra destekleyici tutumu bunu gösterir. 1925'de "Orta Doğu'da Fransız menfaatlerinin organı" alt başlığını da kaldırmıştı. Kemalist Reformlar arasında Şapka Devrimi ve Lâtin Alfabesinin Kabulü, bu gazetenin sütunlarında coşkulu bir kabul görür. *Stamboul*'da olsa olsa, 1929 krizini izleyen yıllarda Mustafa Kemal Hükûmeti'nin uyguladığı devletçilik ilkelerinin ekonomi politikasına karşı örtülü eleştirilere rastlanabilirdi. Fransızca basın, genel olarak Kemalist uygulamaların lehindeydi. Rejim de, Türkiye'deki Fransızca konuşan halka mesajlarının iletilmesinden, devrimin gidişatı hakkında bilgi verilmesinden şikâyetçi değildi.

"Geleneksel" Fransızca basın için Cumhuriyet Dönemi'nde malî zorluklar başlar. Bu basının alışılmış okuyucusu, azınlıklar, Levantenler, Türkiye'de oturan Fransızlar, yabancılar, savaştan sonra önemli ölçüde azalır. Öte yandan Fransızca nüsha yayınlama yoluna giden Türk gazeteleriyle rekabet durumu da ortaya çıkmıştı. Kağıt krizine ticarî hayatın yavaşlamasının getirdiği reklâm kısıtlamaları da katılınca sorunlar çoğalır. *Stamboul* işletme bütçesini, 1925'de 36.000 TL. ve bir sonraki yıl 33.000 TL. açıkla kapattığını hesaplamaktaydı. Yazı İşleri Müdürü Pierre le Goff, 1927'de Fransız Büyük Elçisi'ne şöyle yazıyordu: "Bu şartlarda, Türkiye'nin ve Yakın-Doğu'nun tek Fransız yayın ve propaganda organı olan Le *Stamboul*, eğer Fransız Hükûmeti'nin yardımı ile desteklenmezse yok olma tehlikesiyle karşı karşıyadır"[30]. Fransız Hükûmeti Pierre le Goff'un isteğini kabul etti. "Elçilik için değerli bir etki ve nüfuz aracı" ve "eskiden beri Doğu'da çok önemli bir bilgi ve propaganda aracı olan" ve "ortadan kalkmasından çok üzücü zararların ortaya çıkması mümkün görülen" bu

[29] K. Alemdar, İstanbul, s. 131-160.

[30] *Stamboul*'un malî güçlükleri hakkında bilgiler A.E.E. Turquie, 575, fol 332, 340, 361, 402, 405, 408'de yeralmaktaydı.

gazetenin Türkiye'deki Fransız etkisinin sürdürülmesi açısından desteklenmesinde "açık bir menfaat" mülâhaza edilmiştir.

XIX. Yüzyılda, Osmanlı İmparatorluğu'nda, "geleneksel" basın yanında, fikirleri, personeli ve sermayesiyle Türk bir Fransızca basın da gelişmiştir. Bilinmektedir ki, ilk resmî gazete olan *Takvim-i Vekayi,* 1831'de önce Fransızca *"Le Moniteur Ottoman"* olarak yayınlanmıştır[31]. Daha sonra, Jön Türk Devrimiyle birlikte Ahmet Cevdet'in *İkdam'ı* gibi bazı Türk gazeteleri Fransızca nüshalar vermişlerdir. Aynı şekilde Ahmet Ağaoğlu ve Celal Nuri tarafından canlandırılan *"Jeune-Turc"* de Fransızca yayınlanmaya başlamıştır. Aslında Kemalist Dönemde Fransızca Türk basınının sistemli bir şekilde gelişmesine tanık olunmuştur.

1924 Şubatı'nda İzmir'de, İstanbul basınının önemli temsilcileri ile yapılan ünlü görüşmesi sırasında, Mustafa Kemal, onlara Türkiye Cumhuriyeti'nin kazanılmış haklarını savunmak ve "dışarıda yeterince tanınmayan Türkiye'yi tanıtmada yardımcı olmak" görevini[32] vermiştir. Birkaç ay sonra da, Türk basınında; Türkiye hakkında dış dünyaya bilgi vermeye yönelik yabancı dilde bir Türk basını yaratmanın gerekliliği konusunda bir tartışma geliştirmiştir[33]. Bu basının dilinin Fransızca olarak seçilmesi kendiliğinden olduğu halde, statüsü hususunda görüş birliği yoktur. *Hâkimiyet-i Milliye*'de Siirt Milletvekili Mahmud Esad Fransızca bir hükûmet organını önermekteydi. Bu organ Türkiye'ye yöneltilen düşmanca propagandaya cevap vererek Ankara Hükûmetinin propaganda aracı olacaktı. Birkaç aydan beri Fransızca bir nüsha da yayınlayan *Tanin*'de Hüseyin Cahit ise bağımsız bir Fransızca basını savunmaktaydı. Ona göre, böylelikle basın özgürlüğünün varlığı kanıtlanacak, eleştirilerle yabancıların nazarında inandırıcı bir kimlik ortaya konacaktı.

1923-1925 yılları, hâlâ göreli bir basın özgürlüğünün varolduğu bir dönemdir. Fransızca dilindeki Türk gazetelerinin çoğaldığı görülür. Fransızca Tanin[34] 1925 Mayıs'ında, Türkçe Tanin'in yayımının yasaklanma-

[31] B. Lewis, *The Emergence of Modern Turkey,* Oxford, 1968, s. 94-95.

[32] *Bulletin periodique de la Presse Turque* (bundan sonra BPPT olarak gösterilecektir) no 34, Ocak-Mart 1924.

[33] BPPT. no: 37.

[34] 1925 Nisanı'nda Türkçe *Tanin* "ilerici bir parti lokalinde bir polis baskınından" sözetmiş olması nedeniyle yayından alıkonuldu ve Hüseyin Cahit, Çorum'a sürgün cezasına çarptırıldı.

sından sonra ortadan kalkar. *"Büyük Yol"* onun yerini alır[35]. *Akşam* (Akcham) 1924 Mayıs'ından itibaren Fransızca, bir baskı yapar[36]. 1925 Haziranı'nda Reşat Nuri Drağo tarafından, Ankara'da yeni başkentin ilk süreli Fransızca yanını *"La Republique"* adı altında yayınlanır. Bu gazete en ünlü Fransızca Türk gazetesiydi[37]. 1927'de Milliyet, aynı şekilde, aynı ad altında Fransızca baskı girişiminde bulunur. Bu gazete birkaç yıl sonra ortadan kalkar; 1933-35 yılları arasında *"la Turquie"* adıyla tekrar yayın hayatına girer[38].

Bu denli Fransızca Türk gazetesi bolluğu, Ulusal bir Türk devletinin kuruluş dönemlerinde çelişkili olarak nitelendirilebilir. Ama oysa, Fransızca anlatımı benimserken, bu yayın organlarının çoğu iki hedefi öneriyorlardı: Önce Türkiye hakkında Batı'ya bilgi vermek, Türklere karşı mevcut, yürürlükteki ön yargılara karşı savaşmak.... Böylece, Yunus Nadi *"la Republique"*'i yayınlayarak, Avrupa'da Türkiye hakkındaki —ona göre— hâlâ "Haçlı anlayışının" egemen olduğu yürürlükteki fikirleri değiştirmek ve Türklerin "Asyalı fanatikler" olmadığını hatırlatmak istiyordu. La *Republique*'in ilk sayısında "Türkiye ve biz Türkler Avrupa birliğine aitiz" diye yazmaktaydı. "Bu tarihî hatayı düzeltmeyi başaracağımız güne kadar, tüm gücümüzle haykıracağımız bir gerçektir..."[39]. Diğer yandan, Milliyet'in Fransızca baskısı "Türkiye"nin entellektüel, sosyal ve ekonomik yaşamını tam olarak tanıtma" isteğine cevap veriyordu: Birçok defa basın, memleketin kurbanı olduğu önyargıların geçersizliğini göstererek bunlarla savaşmak için kurumlaşmayı önermiştir. Bakanlar Konseyi Başkanı İsmet Paşa Türk yönelim ve yaşamının, taraf tutulmadan ağırbaşlılıkla yabancılara anlatılması girişimini memnunlukla karşıladığını belirtmiştir"[40].

Bu Fransızca Türk basının ikinci amacı, yeni Cumhuriyet'in Türkçe'yi hiç bilemeyen veya gazete okuyabilecek ölçüde bilmeyen vatan-

[35] Fransızca *Tanin*'in devamı olanle *Büyük Yol*, Tunus asıllı Reşit Ben Ayad tarafından yönetildi. 1926'da l'*Echo de Turquie* adını benimseyerek bu gazeteyle birleşti. BPPT, no 45 ve A.A.E. Turquie, 575, fol 343.

[36] Fransızca *Akcham* 1924'de Kâzım Şinasi, Necmeddin Sadak ve Cemil Münir tarafından kuruldu.

[37] Ankara Hükûmeti'nin yarı resmî organı la *Republique* savaştan sonra da yayınını sürdürdü.

[38] Türkçe *Milliyet* Mahmut Esad Bey tarafından kuruldu. *Milliyet*'in yeni Fransızca nüshası *la Turquie* Ekim 1933-Haziran 1935 tarihleri arasında yayınlandı (BPPT, no 98 ve 1909)

[39] BPPT. no: 41.

[40] BPPT. no: 51-52.

daşlarına hitap etmekti. Böylece, "geleneksel" basının açıkladığı düşünce ve haberler, Ermeni, Yunanlı ve Levantenler için dengelenmiş olacaktı. "L'*Akcham*"ın 31 Mayıs 1934 tarihli son sayısında[41], bu konuda yayınlanan bir metinden söz etmek yerinde olur. Gazetenin fonksiyonunun Türkçe'yi bilmeyen azınlıklara hitap etmek olduğu belirtildikten sonra şu şekilde devam edilmekteydi: "İnancımız odur ki Türk örf-âdet, ahlâk ve entellektüel elemanlarının azınlıklar tarafından özümlenmesinden sonra ve bilhassa Lâtin alfabesinin kabülünden beri, bu ülkenin tüm vatandaşları arasındaki gerekli iletişimi gerçekleştirmek için bir yabancı dil çevirmenine başvurmak artık gerekli değildir. Vatandaş Türkçe konuş... demiyoruz. Çünkü onların hepsi güzel ve ahenkli dilimizi zaten konuşmakta ve *Akcham*'ın Türkçe sütunlarını okumaktadır. *Akcham*'ın görevi kültürel ve ulusal plânda tamamlanmıştır."

Akcham'ın Fransızca baskısını yayınlamayı durdurduğu yıl, hükûmet organı bir Fransızca basının başlangıç noktası kabul edilebilir. Gerçekten de, 1934'de Ankara'da resimli bir dergi olan "la *Turquie Kemaliste*" ve haftalık l'*Ankara* yayına başlar. Dahiliye Vekâleti Matbuat Umum Müdürlüğü tarafından yayınlanan la *Turquie Kemaliste,* daha çok Fransızca, bazen İngilizce ve Almanca olarak, iki ayda bir çıkıyordu ve yeni Türkiye'nin gerçekleştirdiklerini, ilkelerini fotografla da süsleyerek Türkiye ve Türk halkının kültürü hakkında bilgi veriyordu. Bir yandan da, geniş olarak turistik imkânlar, ekonomik çalışmalar okuyucuya tanıtılıyordu. İyi resimlenmiş lüks bir sunuluşu olan bu dergi, yaygın bir şekilde dağıtımı yapılan resimli bir propaganda aracıydı.

İstiklâl Savaşı'ndan beri Ankara'nın en önemli gazetelerinden biri olan ve Falih Rıfkı Atay ve Reşat Nuri Drago tarafından yayınlanan *Hâkimiyet-i Milliye*'nin (daha sonra *Ulus* olmuştur) Fransızca haftalık nüshası *l'Ankara* idi. 22 Mart 1934 tarihli ilk sayısının başyazısı, izlenecek hedefleri açıkça belirtmekteydi: *"Ankara,* sadece Türkiye'nin başkentinde yabancı dilde yayınlanmış ilk gazete olmakla kalmayıp, aynı zamanda dış ülkelere ülkemizin sosyal, düşünsel, siyasal gerçek yüzünü tanıtmak, savunduğu dava hakkında doğru bilgi vermek, nihayet Türk ulusuyla diğer uluslar arasındaki kültürel ilişki ve bağları kurmak amacını güden ilk gazetedir. Türkiye Cumhuriyeti ve ulusunun dışarda belirsiz bir anlayış ve duygusal sempati objesi olarak tanınmasından çok, davamızın yabancılara gerçek durumuyla tanıtıldığını görmek bizi memnun eder. Türkiye egzotizm ede-

[41] BPPT. no: 102.

biyatının çekici bir ilham kaynağı olmayı bıraktı(...) Dünyadaki güncel olayları ve insanlığın sosyal, siyasal, düşünsel değerleri gerçekleştirdiği eser ve önerdiği amaçları görmezlikten gelemez. Türkçe uluslararası bir dil olmadığından, çoşkulu bir özenle Kemalizm'e yapılan çağrı, şimdiye kadar dışarıya ikinci elden, yüzeysel haberlerle ulaşmaktaydı. Baş yazar devam ediyordu: *l'Ankara"* basit bir propaganda gazetesi" olmayacaktır. "Allayıp pullamaksızın bilgi vermeyi" ilke olarak benimsemiştir, aynı zamanda "hakikat aşkı" ayırtedici niteliği olacaktır, *l'Ankara,* temel ögesi birbirini tanıma ve anlama iradesine dayalı uluslararası kenetleşme anlamına gelen "uluslararası işbirliği davasına" kendini adamıştır[42].

"Batılı aydınlara Türkiye'yi tanıtmak amacıyla yayınlanan" *l'Ankara* önemli olanaklara sahipti[43]; 8 sayfa havalı dizgicilikle güzel kağıt üzerine basılmış, bol resimli (son sayfada geçmiş haftanın, özellikle fotoğraflı bir röportajına yer vermekteydi) bir gazete olan Ankara "pasif bir propaganda aracı ve yarı resmî organlardan biri olarak değil aynı zamanda, "genç, aktif, güçlü, tamamlanacak bir ödev duygusu ve ülküsüne inanmış" gazetelerden biri olarak tanınmak istiyordu. Böylece, Fransızca ilk Türk gazeteleri, Türkler hakkındaki Batı önyargılarıyla mücadeleye girdikleri halde *l'Ankara* "aktif bir propagandayla "Kemalizm'i model olarak gösterme yollarını arıyordu. Her sayısında yarı resmî organ olan *Ulus*'un en önemli makalelerine yer verilmekteydi. Bütün sayılarında mevcut olan "Ekonomik Türkiye" ve "Kültürel Türkiye" sayfaları özellikle ilginçti. Bu kültür sayfasında, çağdaş Türk edebiyatından geniş özetler verildiği gibi, Osmanlı yazar ve şairlerinden seçilmiş parçalar da yer almaktaydı. Okuyucu Küçük Asya'daki arkeolojik kazılardan da haberdar edilmekteydi.

Bu hükûmet basınına Kemalizm ülküsünü yaymayı görev edinmiş les *Annales de Turquie* gibi bazı gazetecilik girişimlerini de ilâve edebiliriz[44]. Böylelikle, savaştan önce, süreliliği, formaları, resimleriyle Fransızca diline gayet iyi adapte olmuş bir Türk basınıyla karşılaşmaktayız. Bu basın Kemalizm'in gerçekleştirdiklerini savunan bir propaganda eseriydi.

Kemalist dönemin 20 yılına bakıldığında, Türk basınının bütünlüğü içinde, Fransızca anlatımlı basın önemli bir yer tutmaya devam etmiştir; fakat eğiliminde temel bir değişiklik mevcuttur. Geleneksel olarak yabancı-

[42] *Ankara,* 22.3.1934.

[43] *Ankara,* 29.3.1934.

[44] *Les Annales de Turquie,* "aylık, politik, edebî, ekonomik, malî" bir dergiydi, 1931'den itibaren A. Langas-Sezen tarafından yayınlandı.

ların menfaatlerini savunan veya azınlıkların görüş açısını kamu oyuna yansıtmaya kendini adamış bu basından, dolaylı ya da dolaysız olarak Kemalist rejimin davasına hizmet eden, örnek felsefesini dışarıya yayma imkânlarını arayan bir basına geçilmiştir.

Böyle bir basının varlığı, kültürel bir olgunun varlığına kanıttır. İki dünya savaşı arasındaki dönemde, böyle bir basının varlığı Türk-Fransız ilişkilerinde nasıl bir yer tutmaktadır. İki ülkenin en iyi bir biçimde birbirlerini anlamasına katkıda bulunmuş mudur? Önyargılar ve yanlış anlamalar dağılmış mıdır? Bu sorulara cevap vermek kuşkusuz bir hayli güçtür. Kesin olan husus "geleneksel" basının kültürel boyutunun çok zayıf olduğudur. Genellikle iş adamlarının ya da burjuva kökenli Levanten tüccarların elindeki "geleneksel" basın, özellikle Fransa'nın ekonomik menfaatlerinin yansımasını gösteriyordu. Fransız politikasının ana hatlarından da okuyucu haberdar edilmekteydi. Eğer Fransa'nın kültürel etkisi iki savaş arasında da devam etmişse, bunda diğer araç ve kanalların da büyük rolü olmuştur; okullar, çeviriler, burslar, geleneğin etki ve ağırlığı vs. gibi Türk kültürünü, tüm değişimiyle tanıtma arzusundaki Fransızca Türk basının kültürel görevini en iyi şekilde başardığı kesindir. Bu nitelikteki *l'Ankara* pedagojik ve açık ifadesiyle sözü edilen düşüncenin özellikle temsilcisi olarak ortaya çıkmaktaydı. Ancak, bu yayın ve propaganda basını hedeflerine ulaştı mı? Çözümlenmesi hemen hemen imkânsız olan bir sorun... Fransız dilindeki bu basının çok kötü şekilde muhafazası durumu (özellikle Fransız kütüphanelerinde), dağıtımının belli limitler içinde kaldığını gösterir.

Fransızca basınla ilgili olarak, gerek muhafaza, gerek bilgi hususunda girişimlerde bulunmak, çaba göstermek gerekmektedir. Böylece Kemalist Türkiye dönemindeki ekonomik hayatı ve düşünceleri incelemek için, bunları kapsayan zengin verilerden araştırmacıların yararlanmasına olanak sağlanacaktır.

JOURNAL DE GENÈVE'DE TÜRK BAĞIMSIZLIK SAVAŞI GÜNLÜĞÜ

Prof. Dr. YILMAZ ALTUĞ

Avrupa'nın en muteber ve en eski gazetelerinden Cenevre'de yayınlanmakta olan Journal de Genève (Cenevre gazetesi) Bağımsızlık Savaşımızı günü gününe izlemiş, haber ve yorumlar vermişti. İsviçre gibi daimi tarafsız bir ülkenin bu tarafsız gazetesinde Türk Bağımsızlık Savaşı ile ilgili yayınlanan yazılar, İsviçre'de uzun süre yaşayan Rıza Alıngan adlı bir Türk vatandaşı tarafından gazete arşivlerinden alınarak bana verilmiştir. Fransızca olan asılları aynen yayınlarken Türk okurları için Türk çevirisi tarafımdan yapılmıştır.

20 Mayıs 1919 Salı

Yunanistan'ın müttefiklerin İzmir'i oraya Yunan Albayı Zafirio'nun komutası altında 14.000 kişiden teşekkül eden bir piyade tümeni çıkararak işgal ettiği haberi İtalyan basınında Türkiye'nin parçalanması işareti olarak yorumlanmıştı; fakat Paris'ten gelen son telgraflar durumu baştan aşağı değiştirmektedirler. "Türkiye parçalanmayacaktır" çünkü, İngiltere Hindistan Bakanı Montegu, Bikaner Mihracesi ve Hindistan İslâmlığı delegeleri ile Dörtler Konseyi'ne müracaat etmek ve ona eğer Sultan'ın egemenliğini azaltılırsa Hindistan Müslümanlarının (tahminen 60 milyon kadar) çok gayri memnun olacaklarını ve bütün islâmda bir isyan başlatabileceklerini beyan etmek üzere Paris'e gitmişlerdir. İngiltere, Fransa ve İtalya'nın tasvibini almaktadır. Bugüne kadar "hasta adamın" kati tasviyesini isterken bugün İstanbul'un Sultan'a bırakılmasını istemektedir. Fakat ABD Milletler Cemiyeti'nin mandasını alıp İstanbul'u yönetecek ve Çanakkale Boğazı'ndan serbest deniz geçişi sağlayacaktır. Daha şimdiden bu sözüne şiddetli itirazlar yükselmektedir.

10 Haziran 1919 Salı

"Le Temps" (Fransız gazetesi) İzmir'in Türk gazetelerinin Müslümanlara işleriyle ve barışla meşgul olmalarını tavsiye ettiklerini bize yazmaktadır. En eski Türk gazetesi "Ahenk" Yunanlılar Türklerin ülkenin refahı için ortak bir işte dost olmalarını sağlık vermektedir. Manisa Mutasarrıfı bir çağrıda bulunarak Yunan ordusunun Müslümanlara karşı mutlak saygısını belirtmiştir. Vali, Yunan komutanını ve ordu şeflerini övmektedir. Bunlar başlangıçtan beri eylemleri ile şehirdeki bütün milliyetlere karşı Yunan uygarlığının iyiliğini savunmuşlardır.

Ödemiş şehri enerjik bir mukavemet göstermiş olan Türklerin ayrılmasından sonra işgal edilmiştir. Her yerde mükemmel nizam hüküm sürmektedir.

20 Ocak 1920 Salı

İmparatorluk "irade"sine uygun olarak Osmanlı parlâmentosu oturumu cumartesi günü öğleden sonra ikide açıldı.

Sultan'ın ani rahatsızlığı sebebiyle nutuk İçişleri Bakanı tarafından okundu:

"Muhterem Senatörler ve Mebuslar,

Türk parlâmentosunun dördüncü döneminin birinci toplantısının açılışı münasebetiyle Allah'a onun ilahî yardımı sebebiyle şükürlerimi arz ediyor ve hepinize hoş geldiniz diyorum.

İmparatorluğumuz Balkan Savaşı'ndan hemen çıkmışken ve hâlâ son derece gücünü yitirmişken, Balkan Savaşı'nın sebep olduğu zayiat ve hasarların tamiri için çalışmadan kaçınılamayacağı anda milletin ve devletin menfaatleri hilafına Dünya Savaşı'na sokulmuştu. Dünya milletimin çektiği elem ve ızdıraplara şahittir ve milletin matemini unutamayacaktır. Müttefik devletlerle akdedilen ve 14 aydır süren mütarekenin tarihte emsali yoktur, aynı zamanda imparatorluğumun bazı kısımlarının yabancı kuvvetlerce işgali tabiî olarak normal bir duruma dönüşü engelleyen sebeplerdendir. İmparatorluğumuzun vazgeçilmez bir cüzü olan İzmir'e karşı Yunanlıların saldırgan eylemleri milletler arasında güçlükleri yeniden artırma etkisi yapmıştır. İzmir'in yerli halkına karşı reva görülen zulüm kalbimin sevgisini canlandırmıştır.

Efendiler, ihtiyat, basiret, metanet ve vatanseverlik, selâmet ve başarıya götürmelidir. Adalet bütün insan toplumunun temelidir."

Journal de Genève'deki 20 Ocak 1920 tarihli Türkiye ile ilgili haber yukarıdadır. Biz parlâmentonun dördüncü döneminin birinci oturumunda Dahiliye Nazırı Damat Şerif Paşa'nın "İnhiraf-ı Mizac-ı Humayun" padişahın rahatsızlığı sebebiyle onun yerine okuduğu nutku 12 Kanunusani 1337 tarihli Zabıt Ceridesi'nde bulduk. Zabıt Ceride'sinin fotokopisi ve nutkun yeni yazı ile sureti aşağıdadır. Görüleceği üzere Journal de Genève nutkun sadece başını almıştır.

RESM—İ İFTİTAH

İnhirâf-ı mizac-ı Humâyun hasebiyle, Zât-ı Hazret-i Pâdişâhî taraflarından bil-vekâle Sadr-ı âzâm Müşir Ali Rıza Paşa Hazretleri hâzır olduğu halde saat ikide Meclis-i Umumînin iftitah resmi icra edildi. Hey'et-i Vükelâ, Âyân ve Mebusân, süferâ-yı ecnebiye, ricâl-i

ilmiyye ve mülkiye, erkân ve ümerâ-yı askeriye, rüesâ-yı ruhâniyye ve med'uvin-i sâire huzuru ile Dâhiliye Nâzırı Dâmâd-ı Şerif Paşa Hazretleri tarafından suret-i âdide münderiç Nutk-u Humâyun-u İftitahi kıraat olundu.

NUTK—U HUMAYUN SURETİ

Muhterem Âyân ve Mebusân,

Dördüncü devre-i intihabiyyenin birinci ictimaını küşad eylediğimden bu vesile ile de Dergâh-ı Gibriyaya arz-ı hamd-ü sena eder ve cümlenize beyân-ı hoşâmedi eylerim. Ecza-yı Memalik-i Şâhânemden bulunduğu halde intihab icra edilemiyen mahallerden Mebus çıkarılamadığı için ızhar-ı teessüf ederim.

Balkan Harbi'nden henüz çıkıldığı ve giriftar olduğumuz zâyiat ve hasaratı telâfi ve tazmine çalışmak lâzım geldiği bir sırada zuhur eden harb-i umumiye menâfi-i memleket ve millet hilâfından iştirâk edilmesi ile henüz yorgunluğunu alamayan bünye-i devletin ve matemini unutamayan milletin uğradığı âlâm ve mesâip cümlenin gözü önündedir. Rüfekayı mesaîsini bile haberdar etmemek suretiyle vesail-i harbi ihdâs edenlerin hareket-i gayr-i meşruâsından ve esna-yı harpte irtikâp olunan seyyiattan saltanat ve milletin beriyyüzzimme olduğu şüphesizdir.

Düvel-i itilâfiyye ile aktolunan mütarekenin tarihte emsali olmadığı veçhile on dört mâhtan beri devam etmesi ve hâl-i mütarekede bâzı aksâm-ı Memalik-i Şâhânemizin işgal olunması memlekette ahvâl-i tabiiyyenin avdetine mâni olduğu gibi Yunanlılar tarafından Vatanımızın bir cüz'ü lâyenfeki bulunan İzmir'i tecavüz vukuu müşkilâtı ve galeyan-ı âmmeyi bir kat daha tezyit ve orada ahali-i mahalliyye hakkında revâ görülen mezâlim ve taaddiyat teessürat-ı kalbiyyemizi teşdit etmiştir.

Efendiler!.. Şu ân-ı mühimde vaziyetimizin vehameti muhtac-ı ta'rif değildir. Kiyâset ve basiret ve metânet ve hamiyet mûcib-i fevz ve selâmet ve müntic-i muvaffakiyettir. Adâlet cemiyet-i beşeriyenin üssül esasisidir. Elhak yâ'lu ve lâyulâ aleyh bir kaziye-i müslimedir.

Bir milletin harpte mağlup olması hakk-ı mükteseb-i olan mevcudiyet-i siyasiyyesini haleldar edemiyeceğinden hukuk ve menafi-i devleti vikayesinde Hey'et-i Teşriiyye ile Vükelâmız tarafından müttehiden sarf-ı mesaî ve gayret ve hükûmetçe her türlü teşebbüsât-ı siyasiyye-i mâkulenin kemâl-i reviyetle icrasına müdavemet olunduğu ve bütün millet menafi-i hayatiyye-i mukaddesesini muhafaza hususunda yekdil ve yekvücut bulunduğu halde Devletimizin vahdetini ve Millet-i Osmaniyenin şeref ve haysiyyetini te'min edecek bir sulhün müyesser olacağını ve vilâyat-ı meşgûlemizin kurtulacağını eltâf-ı sultaniyeden ümit ederim. Binaenaleyh her türlü tefrika ve şikaktan tevakki edilerek bütün âmâl-i milliyyenin felâh-ı vatan noktasında ittihadı mertebe-i vücubtadır.

Memâlik-i Şâhânemizin hüsn-ü idâresi zımnında vakit vakit mevki-i tatbike konulmak istenilen ıslahattan birtakım esbâb hayluleti ile tamamen iktitaf-ı semarat olunamadığı gayr-ı mümkir olup halbuki asrın icabatına tevfikan memleketin muhtaç olduğu mamuriyeti ve tebaanın refah ve emniyyetini istihsal için bi-hak-kin müsmir olacak usûl ve kavaid dairesinde ahkâm-ı cedide ve esâsiye vaz'ı lâzimedendir. İşbu teşebbüsatın hayyiz-i husule vusulü için hükûmetimizce gösterilecek azm-ı kat'iyye Hey'et-i Teşriiyye tarafından da ilâve-i ihtimamat olunması ve te'sirat-ı harbiyyenin peyderpey izalesi ile teşkilât-ı idarenin bir fikr-i metin-i teceddüt ile ezsernev tanzim kılınması ve bu meyanda anâsır-ı Osmaniyeden

akalliyetlerin te'min-i hukuku misillu mevadd-ı mühimmenin nazar-ı dikkatten dûr tutulmaması ahassi âmâlimizdir.

Devletin ahvâl-i mâliyyesi senelerden beri devam eden muharebattan pek ziyade müteessir olarak düyûn-u atikasına birtakım düyûn-u cedide inzimam ettikten başka dâhil-i Memalikte ika' olunan tahribatın telâfisi için de bir bâr-ı âzim daha tahmil edilmek icap edeceği cihetle bâdessulh memleketin kuvve-i istihsâliyesini tezyit edecek esaslı birtakım tedâbir ve teşebbüsât mevki-i icraya vaz' olunmak üzere bir yandan umum-u maliyede tasarruf-u iktisâda riayet ve müsmir olmayan masariften mücanebet kılınmak lâzımdır.

Hükûmetimizin mesaîsi vatan ve milletin selâmeti esbâbını istihsale masruf olduğu gibi sizlerin de menâfi-i âliye-i memleketi her şeye takdim ile mes'uliyet-i hükûmeti der'uhde edenlere karşı murâkıb ve muzâhar-i hakiki olmanızı tavsiye eder ve kat'an yeis ve fütura duçâr olmayıp uhdenize terettüp eden müşkil vazifelerin ifâsında tevfikat-ı ilâhiyyeye mazhariyetinizi Cenab-ı Vahib-ül âmâlden niyaz ile Meclisi-i Umumiyi küşad eylerim.

19 Rebiyülâhir 1338
12 Kânunusâni 1336

24 Mart 1920 Çarşamba

Lloyd George'un beyanatı Hindistan'dan özel olarak Londra'ya Türkiye'nin daha fazla parçalanmamasını Sultan'ın cismanî iktidarı makamının İstanbul'da kalmasını ve Arabistan'ın Müslüman egemenliğinde bırakılmasını istemeye gelen bir Müslüman delegasyonu kabul ederken Bay L. George takip eden beyanatta bulunmuştur: "Türkiye için bağışlama talep etmenizi anlamıyorum. Onun için âdil olacağız. Türkiye niçin cezalanmasın? Niçin savaşa girdi ve bizi sırtımızdan hançerle dü? Niçin dünyanın hürriyetini yok etmeye teşebbüs etti? Biz ise bir hürriyeti bir ölüm-dirim savaşında muhafaza etmeyi taahhüt etmiştik."

29 Mart 1920 Pazartesi

İstanbul'dan gelen haberlere göre Küçük Asya'nın milliyetçi başkaldıranlarının şefi M. Kemal, Müslümanlara bir bildiri yayınlayarak İstanbul Sultanının bundan böyle Muhammed'in halifesi olmadığını ilân etti. İslâmlığın temel ilkelerinden biri halifenin bağımsız bir hükümdar olmasıdır. Halbuki milliyetçiler İstanbul'un askerî işgalinden sonra Sultan'ın bağımsızlığını kaybettiğini savunuyorlar.

24 Eylül 1920 Cuma

Osmanlı Hükûmeti satabildiği her şeyi; evler, araziler, eski demirler, eski gemileri satıyor. Devletin Levazım Dairesi eski şefi İsmail Hakkı Paşa'nın kendi davası ihtiyaçları için toplamasını bildiği her şeyi tasfiye ediyor. Tütün, ayakkabılar, yünler, pamuklar, kumaşlar ve her cinsten orada burada her gün ortaya çıkan

binbir depoda sürünen bir sürü eşya. Her hafta hükûmet bir malî müessesenin kapısına vuruyor, fakat "açıl susam açıl" esrarlı kuvvetini kaybetti.

Kısaca malî denge siyasî denge ile el ele gidiyor. Fakir bir ülkede fakir bir halkın fakir hükûmeti "Zavallı".*

* Asıl metinde "zavallı" Türkçe yazılmış ve altına en mutsuz anlamına gelen Türkçe ifade denmişti.

JOURNAL DE GENÈVE

20 mai 1919 mardi

La nouvelle que la Grèce avec le consentement des Alliés avait occupé Smyrne en y débarquant une division d'infanterie composée de 14 mille hommes placés sous le commandement du colonel grec Zafirion, a été interprétée par la presse italienne comme le signe du démembrement de la Turquie, mais dernières dépêches de Paris changent de fond en comble la situation. "La Turquie ne sera pas démembrée", parce que le ministre Anglais des Indes Montagu accompagné par le maharajah de Bikaner et des délégués de l'Islamisme Hindou, se sont rendus à Paris pour se présenter au Conseil des quatres et lui déclarer que, si l'on réduisait la domination du Sultan, les musulmans de l'Inde (environs 60 millions) seraient très mécontants et pourraient provoquer une révolte de tout l'Islam. L'Angleterre retrouve le consentement de la France de l'Italie. La presse italienne qui réclamait jusqu'ici la liquidation définitive de "l'homme malade", voudrait aujourd'hui laisser encore Constantinople au Sultan, mais l'Amerique allait recevoir le mandat de Ligue des Nations, d'administrer Constantinople et de protéger la libre navigation dans les Dardanelles. De vives protestations s'élévent déjà contre cette solution.

10 juin mardi 1919

"Le Temps" nous écrit que les journaux turcs de Smyrne recommandent aux musulmans de s'occuper de leurs travaux et de paix. Le journal "Ahenk", le plus ancien journal turc, conseille la fraternisation complète des Grecs et des Turcs pour la prospérité du pays un travail commun. Le moutessarrif de Magnésie (Manisa) lance un appel certifiant le respect absolu envers les musulmans par l'armée grecque. Le vali fait l'éloge du commandent grec et des chefs de l'armée, qui tous deux dès le début prouvèrent par leurs actes la civilisation bienfétrice hellénique envers toutes les nationalités de la ville.

La ville d'Ödemişli a été occupée après la fuite des Turcs qui avaient opposé une énergique résistance. L'ordre parfait règne partout.

20 janvier mardi 1920

Conformément à l'"Iradé" impérial, la session parlamentaire Ottomane a été ouverte samedi à 2 h. de l'après-midi.

En raison de l'indisposition subite du Sultan, le discours a été lu par le ministre de l'intérieur:

"Honoré sénateurs et députés, je rends grâce à la Providence et son assistance divine à l'occasion de l'ouverture de la 1 ère session de la 4 ème legislature turque et je vous souhaite à tous la bienvenue.

Notre empire à peine sorti de la Guerre Balkanique encore très épuisé a été entrainé contrairement aux intérêts de la nation et de l'état, à la guerre mondiale au moment où le travail était indispensable pour réparer les pestes occasionnées par la Guerre Balkanique. Le monde est témoin des maux et des souffrances endurées pour ma nation et ne saurait oublier son deuil. L'armistice conclu avec les puissances de l'Entente, qui dure depuis 14 mois fait sans précédent dans l'histoire, ainsi que l'occupation par les forces étrangères de certaines parties de mon empire sont autant de causes empêchant naturellement le retour à une situation normale. L'action agressive des Hellènes contre Smyrne qui constitue une partie indispensable de notre empire, a eu pour effet d'augmenter encore les difficultés parmi les nations. Les excès commis contre la population indigène à Smyrne ont ravivé l'affection de mon coeur. Messieurs, la prudence, la clairvoyance, la fermeté et le patriotisme doivent mener au salut et au succès. La justice est le fondement sur lequel repose toute le société humaine."

24 mars mercredi 1920 - Déclaration de M. Lloyd George

En recevant une délégation de musulmans de l'Inde, venu spécialement à Londres demander que la Turquie ne soit davantage morcelée, que le siège du pouvoir temporel du Sultan soit maintenu à Constantinople et que l'Arabie soit laissée sous la souveraineté musulmane, M. L. George a fait la déclaration suivante: "Je ne comprends pas que vous réclamiez notre indulgence pour la Turquie. Nous serons juste pour elle. Pourquoi la Turquie échapperait-elle au châtiment? Pourquoi est-elle entrée en guerre, et a-t-elle essayé de nous poignarder dans le dos? Pourquoi a-t-elle tenté de détruire la liberté du monde? Alors que nous étions engagés pour maintenir cette liberté dans une lutte à la vie et à la mort."

29 mars lundi 1920

D'après les informations de Constantinople, M. Kemal le chef des insurgés nationalistes de l'Asie Mineure, a lancé une proclamation aux musulmans dans laquelle il déclare que le Sultan de Constantinople n'est plus le calife de Mahomet. Un des principes fondamentaux de l'islamisme est que le calife doit être un souverain indépendant. Or, les nationalistes soutiennent que le Sultan a perdu son indépendance après l'occupation militaire de Constantinople.

24 septembre vendredi 1920

Le gouvernement Ottoman vend tout ce qu'il peut vendre: maisons, terrains, vieux fers, vieux bateaux. Il liquide tout ce que l'ancien chef de l'intendance, Ismail Hakki pacha avait accumulé pour les besoins de sa cause. Tabac, chaussures, laines, cotons, étoffes de genre et une foule de choses hétéroclites qui trainent ça et là dans mille-et-un dépôt qui se relèvent chaque jour. Chaque semaine le gouvernement frappe à la porte d'un établissement financière, mais le "Sésame ouvre-toi" a perdu sa force magique.

Bréf, l'équilibre financier marche de pair avec l'équilibre politique. Pauvre gouvernement d'un pauvre peuple dans un pauvre pays.. "Zavale"*

* Expression Turque qui exprime tout ce qu'il y a de plus malheureux.

ATATÜRK'S MOVEMENT AT ITS START: THE VIEWS OF OUTSIDERS (1919-1921)

NUR BİLGE CRISS

INTRODUCTION

The Turkish Nationalist movement which Mustafa Kemal Atatürk officially led as of May 19, 1919, was generally misunderstood by foreign observers for three reasons. First, the Nationalist movement won broad popular support without appearing to have a coherent policy or ideology. Because the Nationalist movement aimed at preserving the country's territorial integrity and creating an independent Turkish national state within these borders, it attracted support from groups of every shade of the political spectrum. Approval of Mustafa Kemal's program was registered not only among conservative religious factions, the military, and supporters of the monarchy,[1] but also among the socialists and other leftist groups. These diverse elements were drawn to Mustafa Kemal's Nationalist movement precisely because its political program urged popular effort against common, external enemies while it remained sufficiently vague on the political structure of the future Turkish state so as not to alienate any one group or faction. Second, the Allies disagreed among themselves over the future of Turkey, which affected their understanding of events and developments in the country and contributed to the overall pictre of confusion. Third, Mustafa Kemal's own charisma and his sudden and enormous personal popularity among the Turkish populace were not easily or correctly comprehended by foreigners.

This paper examines how the Allies failed to understand the dynamic changes within Turkey that were brought on by the Nationalist movement, as well as how Mustafa Kemal exploited the Allies' errors of judgement and analyses to have the Treaty of Sèvres rendered null and void. Views of outsiders may shed some light into his non-dogmatic and at times ambivalent stance. Furthermore, contrary to the assumptions of those who try to draw the psychological profile of a self-proclaimed demi-

[1] Falih Rıfkı Atay, *Çankaya* (İstanbul: Doğan Kardeş Matbaacılık Sanayi A.Ş. Basımevi, 1969), pp. 170-172.

god or a miracle worker[2], Mustafa Kemal's domestic politics point only too well to his awareness that he was not an undisputed leader. His acceptance at the international level, on the other hand, owed a lot to the war weariness and the fear of Bolshevism in Europe, opposing national interests of the Allies, and Muslim sentiments towards Turkey which the Allies had to take into consideration. Mustafa Kemal emerges as a fine diplomatist and a great strategist even at the beginning of the Kemalist movement based on the evaluations of foreign observers.

PART I

PRELUDE TO THE NATIONALIST MOVEMENT

At the end of World War I, the Mudros Armistice was signed on October 30, 1918, by the Ottoman Minister of Marine Rauf Bey (Orbay)[3]. The armistice provided for the opening and the occupation of the Dardanelles and the Bosphorus by the Allies. Apart from the demobilization of the Turkish army, the most important article of the armistice which had implications in the immediate future for Turkey was the Allies' right to occupy any strategic point in case they felt their security was threatened[4]. By April 1919, Italy occupied Antalya and its environs, following the French occupation of Cilicia. On May 15, the Greeks landed troops in Izmir. By May 26, a British government spokesman was to claim in the House of Commons that the occupation of İzmir was carried out under the direct orders of the Supreme Council of the Paris Peace Conference in accordance with the terms of the Mudros Armistice[5]. Yet the invasion was not an Allied effort but solely a Greek operation. While Anatolia was slowly invaded, the Ottoman government in İstanbul remained helpless, making faint efforts to ease the terms of the occupation. The Allies did

[2] For example, see Norman Itzkowitz's "Religion, Turkish Nationalism and the Immortal Atatürk," paper presented at New York University, The 4th Annual Summer Institute, June 1981.

[3] Rauf bey became the only Ottoman Minister to join the Nationalists when he returned from exile and imprisonment in Malta.

[4] J.C. Hurewitz (Ed), *Diplomacy in the Near and Middle East,* Vol. II, 1914-1956 (Princeton: D. Van Nostrand, 1956), pp. 36-37.

[5] E. L. Woodward and R. Butler (Eds), *Documents on British Foreign Policy, 1919-1939,* Series I, Vol. IV, (London: Oxford Univesity Press, 1952-), p. 654. (Henceforth British Documents).

not formally occupy İstanbul until March 16, 1920, but by then the occupation was merely a formal declaration of what was already an actuality.

The Committee of Union and Progress (CUP) leadership had fled the country when the armistice was signed. Enver Pasha, the most colorful of the so-called Triumvirate, reached Berlin via the Crimea where he established contact with the Soviets through Karl Radek, a member of the Communist Party Central Committee, and an active agent of the Third International. Eventually, Enver Pasha went to the Caucasus with his rather unrealistic theories of Pan-Turkism and Pan-Islam. He adopted the latter concept in order to circumvent Russian objection to his activities. Enver Pasha, thus, proposed inducing revolutions among Central Asian Muslims against British authority in the area. It is interesting to note that although the British were fully awere of the lines of communication (mostly through letters) between Enver Pasha and Mustafa Kemal during 1920-1922, they were quite ignorant of the contents of these letters, which revealed a total disagreement and a definite lack of cooperation between the two men[6]. This was another and yet a major factor in making it difficult for foreigners to determine the identity and the political credo of the Nationalists.

In July 1919, Admiral A. Calthorpe, the British High Commissioner in İstanbul, sent a letter to the Turkish Foreign Minister informing him of "serious" movements in the districts of Sivas and Konya which appeared to be "directed by the agents of CUP"[7].

In August, **The Times** reported,

> *A train containing war material handed over to the British authorities by the Turkish forces at Erzerum, according to the armistice, has been held up between Erzerum and Sarikamis! Probably Kazim Bey is party to this breach and Mustafa Kemal is probably working with him... Bolshevik agents are working in Turkey and in the Transcaucasus with those of the wealthy, if somewhat disorganized, members of CUP*[8].

[6] Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya : Enver Paşa,* vol. III (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1978), p. 520.

[7] *British Documents, op. citb,* p. 688.

[8] *The Times,* August 5, 1919.

The news report symbolically called this connection the "Enver-Lenin line."

During July-August 1919, **Le Temps** observed that the Nationalist forces were not brigands being led by adventurers, but that the movement was a legitimate effort to prevent the partitioning of Turkey. **Le Temps** concluded that Europe should not treat Turkey as if it is an inherited entity to be shared[9].

Early in October 1919, the British Military Attaché, Lieutenant Colonel Ian Smith was to report,

> *The Nationalist movement is not CUP at present, although there are CUP people among it. It will, however, become so unless we give some sign... Under CUP propaganda they may develop a real anti-British feeling.*[10].

Further, he urged the British government to recognize the seriousness of the Nationalist movement and advised against suppressing it. Smith maintained that backing the Damad Ferid Pasha cabinet against Nationalist sentiment was damaging to British interests because it alienated patriotic Turkish opinion[11].

The New York Times, also in October, referred to the Nationalists as "Young Turks" when reporting the occupation of Konya by Kemal's forces and two days later stated that Mustafa Kemal was in possession of "what may become the Sultanate of Iconium"[12].

Back in June of 1919, the Turkish delegation in Paris under Damad Ferid Pasha had been coldly received by the Allied Supreme Council. Mustafa Kemal had made extensive use of this episode by denouncing Damad Ferid Pasha and caused his government to fall[13].

[9] İzzet Öztoprak, *Kurtuluş Savaşında Türk Basını, Mayıs 1919-Temmuz 1921,* (Ankara: Türkiye iş Bankası Kültür Yayınları, 1981), pp. 100-101.

[10] *British Documents, op. cit.,* pp. 792-94.

[11] The French had already alienated partiotic Turkish opinion when, with great fanfare, General Franchet D'Espèrey entered Istanbul on a white horse.

[12] *The New York Times,* October 9, 1919.

[13] Roderic H. Davison, "From Mudros to Lausanne," *The Diplomats,* G. Craig and F. Gilbert (Eds), (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1953), p. 179.

A new government under Rıza Pasha included a majority of nationalists and sympathizers of Mustafa Kemal. **The Times** announced the event in October under the headline "Young Turks Again In Power" and reported that this was "tantamount to a return to power of CUP... with whom Mustafa Kemal is allied."[14]. In reality, there was no longer a CUP; the membership had voted to dissolve the party at its last Congress in November 14-19, 1918[15]. The identification crisis was in part due to the fact that Mustafa Kemal was not known to the outsiders as anyone other than a bright military commander in the Gallipoli campaign; in part to the fact that the Nationalist movement was not yet a unified front[16].

During 1919-1921, there were approximately ninety-six newspapers published in Turkey and twenty-six of these were overtly supporting the Nationalist cause[17]. The censorship which had been lifted at the end of the war was applied again in 1919 under the orders of the Sultan. For this reason, much of the political news carried by these newspapers was a mere translation of news items appearing in foreign newspapers. Besides the presence of the usual number of foreign correspondents in Turkey, there were two newspapers published in Istanbul in English, **The Bosphore** and **The Orient News,** and two in French, **Le Journal D'Orient,** and **Le Moniteur**[18]. Thus, the channels of communication were relatively open as far as foreign correspondents were concerned, but news regarding the Nationalist movement was generally obtained second-hand in Istanbul through minority informants. In fact, the only minority representative who spoke in favor of the movement was the Grand Rabbi of Turkey, Nahoum Efendi. **The New York Times,** commenting on an interview with him which appeared in **Le Matin** said,

> *While his statement does not coincide with other reports from Turkey, his opinion should be received with respect. (He kept seventy-five schools, with more than 30,000 students, of the Israelite Alliance going in Turkey during the war.)*[19].

[14] *The Times,* October 13, 1919.

[15] Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilâli,* (İstanbul: Doyuran Matbaası, 1981), p. 85.

[16] *Ibid.,* p. 279. In June while the Erzurum Congress met, there were other independent national congresses meeting in Western Anatolia. It was not until August that all congresses communicated and pledged unity.

[17] Öztoprak, *op. cit.*

[18] *Ibid.*

[19] *The New York Times,* November 10, 1919.

Nahoum Efendi had stated that the Nationalist movement was not directed against Allies, and the Mustafa Kemal was neither an adventurer nor a fanatic. He was loyal to the sovereign and his objective was to apply the Wilson formula - Turkish regions should remain Turkish and nothing more. The Grand Rabbi was wrong only on one account - Mustafa Kemal's loyalty to the sovereign. The Jewish community had no grievances against the Turks; in addition, the persecution of Jews in Thrace under Greek occupation may have contributed to the positive approach of the Jews to the Nationalist movement.[20].

L'Humanité, the news organ of the French Socialist party, was the only newspaper in France which sympathized totally with the Nationalists[21]. On the other hand, the owner of **L'Excelsior** was Greek, and **Le Temps** had quite a few Greek shareholders[22]. There were also several Turkish public relations efforts abroad trying to promote the Nationalist cause, but these efforts did not nearly equal the Greek and Armenian propaganda which was occurring in the United States and Europe. Following the armistice, the Association for the Preservation of Turkish Interests was formed in Lausanne by several Turkish intellectuals. Also, during 1920-1921, a newspaper entitled **Les Echos de l'Islam** was published in Paris by Turks[23]. It was not until April 1920, that the **Anadolu Ajansı** was established by Mustafa Kemal in Ankara. It transmitted news and views of the goverment in Ankara abroad.

In March 1921, the private secretary of the United States Ambassador in Rome stated in a memorandum to Washington that there was an unofficial legation (headed by Galib Kemali Bey) of the Ankara government in Rome posing as a newspaper agency, carrying out "Kemalist propaganda."[24]. This communiqué is interesting because throughout 1919-1921, there was an effort on the part of the Nationalists to combat misinterpretations of their intent. Yet, the lack of a comprehensive line of poli-

[20] Mark Lambert Bristol, "War Diary", 25 May 1919. Unpublished Rapers. The Library of Congress.

[21] Öztoprak, *op. cit.*, p. 39.

[22] *Ibid.*

[23] *Ibid.*, p. 38.

[24] U.S. Department of State, Records Relating to the Internal Affairs of Turkey, March 11, 1921. The National Archives, Microfilm. (Hereafter U.S. Records), "Military Affairs and the Army" 867.20-867.21.

tical path outweighed their efforts and resulted in views which will be analyzed in the following sections of this paper. The actual priorities of the Nationalists were to dispose of the enemy and to survive: this did not include public relations. Frequently, their line of conduct was determined by the way outsiders viewed them so that when the West displayed hostility, the Nationalists got closer to Russia. Disappointment with the Western style reforms also may have contributed to their considering the socialist alternative. However, although there was a turnabout as soon as the Western powers began negotiating treaties with the Ankara government in 1921, the relationship between the two events was hardly a causal one. Zealous Bolshevik propaganda outside of Ankara's control had posed a threat to the Nationalist movement which led Mustafa Kemal to suppress the legitimate Turkish Communist party. By 1923, the only traces of socialism left in the system were Mustafa Kemal's principle of "Populism" and centralized administration. Thus, the eclectic nature of government in Turkey was determined to some degree by the attitude of outsiders.

PART II

HOW THE GREAT POWERS VIEWED THE NATIONALIST MOVEMENT IN 1919

In 1919, the British views were still representative of the Allies' approch to the Nationalists. The United States, as a potential mandatory power and by virtue of its distance was in a somewhat different position. Bolshevik Russia, on the other hand, was making its foreign policy known in spite of an ongoing civil war and the precarious condition of its government.

The British Views

Although its correspondence and official announcements generally reflected the Allies' views, the British goverment was quite aware of the beginnings of dissension among the Allies. In July, Admiral A. Calthorpe urged Arthur Lord Balfour, Lord President of the Council, to make a decision limiting Greek occupation, because coupled with the Italian occupation, this would contribute to nationalist reaction[25]. In August, Prime Minister Lloyd George was cautioning Tommaso Tittoni, the Italian Fore-

[25] *British Documents, op. cit.,* p. 666.

ign Minister, that it would be "fatal" if Italy kept soldiers in Southern Anatolia. Then, "some other" power would inevitably occupy the North which would incite rebellion among the Turks. He stated that the Turks, unlike the Arabs, would never accept partitioning of their country. Lloyd George urged Italy to confine itself to securing only economic rights[26]. Not only did such a request not alter the reality of the occupation, but later E. Venizelos, the Greek Premier, justified their advances into the interior on grounds that the Italians had already advanced up the Menderes river[27]. At the same time, Admiral Calthorpe demanded that the Ottoman Minister of War remove Mustafa Kemal from his official appointment because he was causing "serious trouble"[28]. When Mustafa Kemal did not obey orders and return to Istanbul, Admiral Calthorpe decided that the Turkish government should treat him as an outlaw, and subsequently the government obliged him[29]. Late in July, Admiral Calthrope, based on Mustafa Kemal's forming a Congress in Erzurum, predicted the

> *establishment of an independent and probably intensely fanatical and anti-European government in Asia Minor, rejecting authority of Constantinople and sovereignty of Sultan*[30].

By August, Admiral Calthrope was referring to the Nationalist movement as the "Chauvenist movement"[31].

Throughout 1919, reports regarding Mustafa Kemal's political identity kept reaching the British government. George Lord Curzon, the British Foreign Secretary, was informed that Enver Pasha was in close touch with Mustafa Kemal, which automatically implicated the latter as a CUP adherent[32].

Early in August, Admiral J. de Robeck replaced Admiral Calthorpe as the British High Commissioner in Istanbul. Calthorpe's recall, according to a British official, was due to the fact that the British government

[26] *Ibid.*, p. 55.
[27] *Ibid.*, p. 680.
[28] *Ibid.*, p. 688.
[29] *Ibid.*, p. 690.
[30] *Ibid.*, p. 604.
[31] *Ibid.*, p. 712-714.
[32] *Ibid.*, p. 721.

had realized what a mistake the occupation of İzmir had been and held Calthorpe responsible for the dimension it took[33]. Admiral de Robeck informed Lord Curzon in September that Mustafa Kemal had affirmed he was not connected with the CUP, but the Grand Vizier maintained contrary.[34].

The British attitude towards Turks as being incapable of accomplishing much of anything was best symbolized in Admiral Richard Webb's words. (Webb was with the British High Commission in Istanbul). In a letter to Sir Cecil Crowe in Paris, he stated "The situation in the interior, due practically entirely to the Greek occupation of Smyrna, is getting more hazy and unsettled. Were this anywhere but Turkey, I should say we were on the eve of a tremendous upheaval"[35].

In September, there was a rumour about a secret agreement between the Sultan and British representatives on accepting a British mandate over Turkey[36]. **The Times** reacted with self-righteousness; the rebels would not hear of a British mandate! The reason for this rejection was that the Nationalists and the CUP were one and everyone knew that the CUP was anti-British. **The Times** report did not make any allowances for the fact that the Nationalists might have had a will of their own[37].

In November, the Ottoman cabinet of Damad Ferid Pasha fell. According to Admiral de Robeck, the new cabinet was "composed of men who are respectable, but who have been in the main, nationalist, and in some cases, also CUP sympathizers"[38]. Mustafa Kemal was still a "good deal of an enigma"[39] to the Admiral and since many CUP members had joined the Nationalists, he thought soon they would become one.

In November, the British High Commissioner informed Lord Curzon that even though Mustafa Kemal Pasha guaranteed the security of the Christians in Anatolia, as long as they did not engage in a threat to the

[33] *Ibid.*, p. 790. Mr. Mohler's private correspondence with Sir Cecil Crowe in Paris.

[34] *Ibid.*, p. 780.

[35] *Ibid.*, p. 733.

[36] *Elaine D. Smith, Turkey: Origins of the Kemalist Movement (1919-1923),* (Washington, D.C.: Judd and Detweiler Inc., 1959), p. 23.

[37] *The Times,* November 4, 1919.

[38] *British Documents, op. cit.*, p. 782.

[39] *Ibid.*

Empire, the promise emanated from "an irresponsible Nationalist leader who regards the surviving Armenians and Greeks as so many hostages for the exaction from the Allies of more favorable terms of peace for his own country"[40].

By the end of 1919, the British government was caught in a dilemma, the causes of which were unleashed by its own policies. On the one hand, there was a legitimate government of Turkey in Istanbul, and, on the other, there was a viable Nationalist entity with which to reckon. Furthermore, in December, the Pan-Islamic sentiment among Muslims under foreign domination came to the attention of the British government. Admiral de Robeck informed Lord Curzon that

> *The Nationalists and CUP elements in Turkey have realized the extent to which the country has been enfeebled by the war, both in men and resources, and how much it is at the mercy of the victorious Entente Powers. It is but natural that they should endeavour to draw fresh strength from other Moslem countries, such as Persia, Egypt, India and the Arab world. Moreover, both the Bolsheviks and the Turkish Nationalists have this in common, that they may both expect to profit from the arousing of an anti-British and Pan-Islamic sentiment amongst the Mohammedans of the Central States, and it is therefore to be anticipated that efforts are being made with this end in view*[41].

Mustafa Kemal was indeed seeking support from other Muslims, yet it was by no means through CUP elements. Ironically, at the time, Enver Pasha, the ex-CUP leader, had aligned himself with Pan-Islam in order to evade Russian hostility towards Pan-Turkism. Mustafa Kemal took a different path. In the next two years, he was to align himself with some Arabs against the French, and more significantly, with the Indian Muslims and Afghans. Diplomatic relations with Afghanistan may have been necessary in order to curb Enver Pasha's activities in Kabul and to prevent him from speaking on behalf of the Nationalists. The British failed to see the true ideological cleavage between Enver Pasha and Mustafa Kemal. To the extent that they perceived any difference, the difference between the two men struck them as just another exampe of "oriental" competition for power, and not one of philosophy.

[40] *Ibid.*, p. 875.

[41] *Ibid.*, p. 974.

United States' Views

American views carry significance because of their even handed approach to Turkey at that time. The United States' interest in Turkey was essentially confined to trade and missionary work. The U.S. High Commissioner in Istanbul, Admiral Mark L. Bristol, became disillusioned with the Allies' intrigues over Turkey, and his views were highly affected by the turn of events. Very early in 1919, Admiral Bristol recommended to Washington that there should be only one mandate over Turkey, both because the Greeks were showing signs of imperialistic aims and because they had proven unfit to handle other races when they persecuted Jews in Thrace. The antagonism between the races, according to Bristol, was made up of religious, political and personal differences which ran very deep, and, therefore, the Greeks should not be granted territory, either in Thrace or in Asia Minor[42]. Furthermore, a telegram from Venizelos, sent from Paris to Athens, authorizing aid for small militia formations in Samsun and Trabzon "for a future array," convinced Admiral Bristol that the ultimate objective of the Greeks was to present the Peace Conference with a **fait accompli** on the Black Sea coast, with Greek military control of Pontus[43].

In May, **The New York Times** reported that the proposed partition of the country had aroused the Turks to unite in a nationalist movement where Young and Old Turks had joined forces[44]. Implicit in the news was the fact that the Ottoman government was not happy with the situation any more than the Nationalists were.

In July, Admiral Bristol reported,

> *Thus far little knowledge has been obtained of what is being done by the Congress called to meet at Erzeroum. Some influential Turks have gone to Asia Minor to try to prevent any disturbances and assist this nationalistic movement. It remains to be seen whether this movement is a sincere effort to do something constructive for the improvement of the Turkish people. There are some reports that this movement is simply an organization to arm people to massacre the subjugated races...*

[42] Bristol, "War Diary", *op. cit.*, 25 May, 1919.

[43] U.S. Records, *op. cit.*, april 25, 1919.

[44] *The New York Times*, May 31, 1919.

However, it would seem that the Turks should have better common sense than to carry out such a program[45].

In August, Bristol wrote,

The reports of disturbances in Asia Minor are being exaggerated. I hardly believe the Turks are planning any immediate outbreak but are organizing for a defensive action against any partitioning of Turkey. It is quite apparent any organization of this kind, which is done peacefully, is rather to be commended than condemned. Without any direct proof, I have a feeling that in the Greek, Armenian and certain foreign quarters, there is a tendency to expose the organization in Asia Minor as evidence that massacres are about to take place. It is not conceivable that the Turks would be so foolish. The present Turkish government is opposed to this organization and there is some belief that the opposition is directed or at least encouraged by foreign interests also, it is thought that the government is sympathizing with this organization, secretly, and outwardly pretending to suppress it[46].

In September, Admiral Bristol predicted that the Nationalist Congress at Sivas would be the forerunner of a movement which would produce serious changes in the country "unless the present Armenian and Greek propaganda, coupled with European intrigue, is stopped, and definite decisions rendered in the near future by the Peace Conference[47]" Admiral Bristol also telegraphed Washington reiterating that the chief aim of the "insurgents" was to defend Turkey against the Greeks and to institute a nationalist government. He added that the insurgents were unanimously in favor of American aid[48]. The United States Peace Mission report stated that the Sivas Congress indicated a strong anti-British attitude and had resolved to cooperate with "Georgians, Tartars, dissatisfied Persian and Arab tribes" against the British[49].

In October, **The New York Times** attributed the downfall of the Damad Ferid Pasha cabinet to the occupation of Konya by the National-

[45] Bristol, "War Diary", *op. cit.*, 20 July, 1919.
[46] *Ibid.*, 17 August, 1919.
[47] *Ibid.*, 14 September 1919.
[48] U. S. Records, *op. cit.*, September 16, 1919.
[49] *Ibid.*, September 12, 1919.

ists and stated that Cemal, the new Minister of War,[50] was Mustafa Kemal's political ally[51]. Perhaps taking advantage of the more favorable atmosphere provided by the new cabinet, Mustafa Kemal sent a personal representative, Colonel Vasıf Bey, to call on Admiral Bristol. Vasıf Bey confirmed Admiral Bristol's views on the Nationalist position and informed him that the French were already making overtures to the nationalists. General D'Espèrey had told Vasıf Bey that the interest of France in Turkey was purely material and that they could evacuate Adana if given a monopoly over the cotton crop[52]. To the fair-minded American, this was just another example of European intrigue, but Vasıf Bey's point was to relay the message that the Nationalists were being recognized as a force.

Later in October, **The New York Times** reported that the Nationalists would now support the government and abstain from interference with the government's acts[53]. Actually, this was a premature statement, but the news source was London. The wishful thinking of the British was not realized when on October 22, the Amasya protocol was signed between the new Ottoman government and the Nationalists. Not only was Mustafa Kemal interfering with the government, he was becoming its guiding light.

Views of Bolshevik Russia

Although there was no official relationship during 1919 between the Nationalists and the Bolsheviks, Russia was beginning to show signs of interest in Mustafa Kemal. This interest stemmed partly from doctrinal reasons, but mainly from the presence of Allied troops in the Crimea. When the civil war in Russia turned against the White Armies, the Allies were alarmed and landed troops in Southern Russia. Therefore, to the Bolsheviks, the Nationalist organization in Anatolia presented a splendid opportunity for solidarity in an effort to undermine the Allies, especially after the Erzurum Congress called for resistance to foreign occupation.

[50] Not to be confused with the Cemal Pasha of the CUP leadership.

[51] *The New York Times,* October 7, 1919.

[52] Bristol, "War Diary", *op. cit.,* 7 October 1919.

[53] *The New York Times,* October 15, 1919.

Izvestia interpreted the Nationalist movement as the beginning of a Communist revolution in Turkey and predicted that this revolution would be a continuation of the Bolshevik revolution[54].

In September, there was an appeal from the Soviet Commisar for Foreign Affairs, Georgy V. Chicherin, to the workers and peasants of Turkey. Chicherin stated that the only way to free Turkey from foreign yoke was for the workers and peasants to take their fate in their own hands and revolt against "exploiting pashas."[55]. However, an analysis (in 1920) of the Turkish society by a Turkish Communist Party[56] member, Dr. Fuat Sabit, was to reveal to the Soviet leaders in Moscow that the Nationalist organization did not fit into the mold of a simple class struggle. In Turkey, landowners were not capitalists because agriculture was not modernized and did not yield large profits. Most peasants owned land, and the civil service and officers' corps were open to everyone, regardless of class[57]. This discovery, therefore, coupled with other political realities, led the Bolsheviks to support the Nationalists on the lines of mutual political interests. If the Nationalists succeeded, the British encirclement of Russia in the Caucasus and Turkey would cease. Moreover, the Greek presence in Anatolia was objectionable to the Bolsheviks, because the Greeks were backed up by the British. So, the Bolsheviks had every reason to support the Nationalists, in spite of their "bourgeois" flaw.

The views of the British, the Americans and the Bolsheviks are representative of the confusion with which the Nationalist movement was perceived at its inception. The British had been preoccupied with the pro-German (therefore anti-British) sentiment of the CUP leadership during World War I. Any organization challenging their position had to be a continuation of the CUP spirit and, therefore had to be broken. They espoused the partitioning of Turkey. However, partitioning to the British meant more spheres of influence for themselves through the Greek, Armenian and Kurdish autonomous regions, as opposed to having to confront

[54] *Izvestia,* April 23, 1919, as cited in Alptekin Müderrisoğlu, *Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları* (Ankara: Maliye Bakanlığı 50. Yıl Yayınları, 1974), p. 521.

[55] Jane Degras (Ed), *Soviet Documents On Foreign Policy,* Vol. I (1917-1924), (London: Oxford University Press 1951), pp. 164-167.

[56] This was the Turkish Communist Party founded by Mustafa Subhi and at the time was located in Baku.

[57] Müderrisoğlu, *op. cit.,* p. 524. Selek, *op. cit.,* pp. 426-427.

the Italians and the French directly by partitioning the country among the three. The outlook of the United States, on the other hand, was against the partitioning of Turkey. Admiral Bristol, also saw that this policy would lead to more bloodshed and proposed a mandate of one power over Turkey until such time (perhaps a generation) that the people could be educated in self-government, and then form an autonomous state. He believed that this approach would satisfy the Wilsonian principle of self-determination without further hostility. The Bolshevik approach and promises of aid to the Nationalists, symbolized both the relief of having found a potential ally against the Western powers and an effort to create a positive image in the Muslim world by fraternizing with a Muslim country.

These three different and opposing views were to give much leverage to Mustafa Kemal in negotiating both with the Westerners and the Bolsheviks . These views also helped define his concept of nationalism. The highly nationalistic orientation of Republican Turkey owed much to Western attitudes which were, on the whole, condescending. Later, Mustafa Kemal's eclectic political system was to borrow both from the West and socialism, and he redefined the systems to the extent that no one could mistake him (without going into polemics) for following a single model, thereby adhering to any specific foreign politics.

PART III

1920: AN EVENTFUL YEAR

Towards the Treaty of Sèvres

During 1920, the views of the Western powers towards the Nationalists changed, with the exception of the U.S. High Commissioner's outlook. Two of the most significant factors affecting this change in attitude were the widening splits between the Allies and the fear of Bolshevism, which became especially acute after the Bolshevik-Kemal rapprochement. That the Treaty of Sèvres made this solidarity effective was not an acknowledged fact in Britain. The French and the Italians, on the other hand, were overtly altering their policies.

According to a French author, Gaston Gaillard, in 1920, Mustafa Kemal's movement was a national movement rather than a nationalistic one, because it asserted itself at all echelons. In 1919, Marshal Abdullah Pasha, who was ordered to reach Mustafa Kemal in Trabzon and con-

vince him to give up his command, had not even stirred from Istanbul. Furthermore, the Anatolian governors and military commanders, who had been summoned to the Porte, had not arrived, either feigning illness or making some other excuse[58]. Hence, the Old Turks clandestinely supported the Young Turk.

In January 1920, the new Ottoman parliament met and ratified the National Pact, which spoke to the indivisibility of Turkey. This action, coupled with news of Nationalist victories against the French, in Maraş, sealed the fate of the Rıza Pasha cabinet.[59]. In March, following the formal occupation of Istanbul, the cabinet was dissolved and the British exiled most of the nationalist deputies to Malta. The British discontent with the Rıza Pasha government was inherent in Lord Curzon's statement to the House of Commons earlier in March:

> *Mustafa Kemal is the official governor of Erzurum and that, in itself, constitutes a link between him and Constantinople which leads one to think that any attempt to disown responsibitiy for what the Young Turk may be doing in Asia cannot successfully be made in Constantinople... In flagrant violation of the Armistice, there has been a constant interchange of arms and armed men between the capital and the Nationalists*[60].

After the Nationalist-oriented cabinet was dissolved, Sir Cecil Crowe wrote home from Paris that the concept of Christian hostages was a dangerous tool in Mustafa Kemal's hands, but the British had and would have many Turkish hostages-ex-CUP people and the nationalist deputies in Malta[61]. Admiral de Robeck was not in favor of blowing up forts in the Dardanelles or of actively suppressing the Nationalists as had been suggested by the Foreign Office as a reprisal against the Nationalists. He maintained that Mustafa Kemal would react to this with counter-reprisals against Christians in Anatolia and could very well cut off food supplies to Istanbul by holding up the Anatolian railways[62].

[58] Gaston Gaillard, *The Turks and Europe,* (London: Thomas Murky and Co., 1921), p. 87. (The Frenceh edition of the book is dated August, 1920).

[59] Davison, *op. cit.,* pp. 178-179.

[60] *The Times,* March 12, 1920.

[61] *British Documents, op. cit.,* p. 914.

[62] *Ibid.,* p. 977.

At this point, even Damad Ferid Pasha, who was no ardent supporter of Mustafa Kemal, had to be virtually forced into disavowing the Nationalists[63]. But, disavowed they were. On April 5, 1920, a **firman** from the Sultan announced to the people the ultimate disavowal of the Nationalists and was accompanied by a **fetwa** from the Sheikh-ul Islam who called it a holy duty to kill them[64]. Mustafa Kemal, having been quite aware of the fact that declaration of war had to be sanctionad by the Sheikh-ul Islam, had taken measures to win over some of the higher clergy in Anatolia. Claiming that the Sultan and the Sheikh-ul Islam in İstanbul were acting under foreign pressure, he had a counter-**fetwa** issued. The echo of this act in far-away America, as reflected in **The New York Times,** was that Mustafa Kemal had designated Sheikh-ul Islam the "Chief of Dervishes in Anatolia"[65]. This gentleman was to be the representative of the "church" in the Nationalist government. **The New York Times** concluded that the Nationalists were thus contemplating the creation of an entirely separate government, with a caliph and possibly a sultan of their own. **The Times,** on the other hand, was hopeful that when the Imperial **fetwa** was communicated to the Anatolian population, the Nationalists, whose influence was already on the wane, would lose altogether[66]..

In May, **The New York Times** published an interview of Paul Williams, the **Chicago Tribune** correspondent, with Mustafa Kemal. Kemal used the opportunity to communicate that his aim was to maintain the integrity of the Turkish territory as it stood under the Armistice. He stated that the Nationalists were depending on the aid of all of Islam because the Turks were the last of the Muslim races to remain free. The Nationalists had ample assurances from other Muslims for help. "His statement carried no threat, when answering the question of aligning with the Bolsheviks" Williams noted. Mustaf Kemal said "If the Allies insist on partitioning Turkey, and there is no outside help, we will willingly accept it (i.e., Bolshevik help)"[67].

[63] *Ibid.,* Vol. XIII, March 30, 1920.

[64] Selek, *op. cit.,* pp. 78-80.

[65] *The New York Times,* April 13, 1920.

[66] *The Times,* April 19, 1920.

[67] *The New York Times,* May, 4, 1920.

By the time this interview took place, Mustafa Kemal had sent a memorandum to Chicherin proposing the establishment of diplomatic relations. This gesture was motivated by the hope of obtaining financial aid from Russia because Mustafa Kemal was already convinced that the coming Peace Treaty might compel the Nationalists to fight. In June, Chicherin's reply was favorable[68].

> *The fear of Bolshevism, however, had a fortunate consequence later on, as it brought about in 1920 a complete change in British ideas concerning Turkey and Constantinople. The London Cabinet realised that the Turks were the first nation that the Bolshevist propaganda could reach, and to which the Moscow Government could most easily and effectually give its support against British policy in Asia Minor, which would make the situation in the East still more complicated. So, in order not to drive the Ottoman Government into open resistance, England first showed an inclination to share the view, held by France from the outset, that the Turks should be allowed to remain in Constantinople*[69].

Following a fervent campaign from religious quarters in the United States, President Woodrow Wilson sent a note to the Allies intimating that the Turks should not be allowed to remain in Istanbul[70].

In June, Admiral Bristol wrote to Washington,

> *During the afternoon Miss Annie T. Allen, of the Near East Relief called to explain her trip to Angora. Miss Allen was informed that thus Mustafa Kemal and his followers believed that America had joined the Allies against the Turks and are not neutral. It was even intimated that it would be best for all Americans to leave Turkey. This latter may be a bluff. They would not allow Miss Allen even to go to Konia, so it would appear that they wanted her to return to Brussa and to Constantinople so that she would report what she had heard... Miss Allen attended the meetings of the Nationalist Parliament and was struck with the orderly way in which they were conducted and the democratic way in which Moustafa Kemal presided over the meet-*

[68] *Soviet documents On Foreign Policy, op. cit.*, pp. 187-188.

[69] Gaillard, *op. cit.*, p. 97.

[70] *Ibid.*, pp. 100-102.

ings. Miss Allen dined with Moustafa Kemal and was struck with his democratic surroundings. His whole staff had dinner with him[71].

Domestic politics aside, there was no apparent change in the American official position towards the Nationalists.

The Allies Part Ways

In 1920, there were serious splits among the Allies. In April, **The New York Times** reported that the French and the Italians were critical of the Allied occupation of İstanbul[72]. In June, Admiral Bristol informed Washington that the French were negotiating with the Nationalists and a French mission had been to Ankara and had agreed to an armistice in Cilicia. The terms of the armistice included no provisions regarding the Armenians, because the Armenians were still Ottoman subjects[73].

As Anglo-Hellenic designs on Turkey unfolded, American and French officials reported certain schemes. Early in 1920, an agreement was signed to establish a Ponto-Armenian Federation. At the same time the Greeks had come to an understanding with the British for the establishment of an Anglo-Hellenic army, just in case the Armenians went over to an anti-British power. The British had no documentation of such plans, only the Greeks. The document for plans to land Greek troops in Transcaucasia was written by a M. Manousso, president of the Greek National Council in Armenia, and was brought to the Paris Conference[74]. In June, Lloyd George stated, in the House of Commons, that no obligations had been entered into by Great Britain to give assistance to the Greeks in their operations against the Nationalists[75].

At the same time, **The New York Times** reported that the French press resents the Hythe Conference actions of May 1920, reiterating partition, sanctioning war on the Turks, and handing over to Greece the task of settling affairs in the Near East. Robert Lambel of **La Liberté** was quoted as saying, "What will it cost us to support it? Is France, the secular protector of Islam, going to lose all her advantage and prestige and

[71] Bristol, "War Diary", *op. cit.*, 13 June, 1920.

[72] *The New York Times,* April 22, 1920.

[73] Bristol, "War Diary", *op. cit.*, 6 June, 1920.

[74] U.S. Records, *op. cit.*, January 1920.

[75] *The New York Times,* June 29, 1920.

her political tradition in supporting the most determined enemies of the crescent, and those, moreover, who have never ceased to covet Constantinople?"[76].

By late 1920, Admiral Bristol stated that propaganda had begun concerning the treatment of Christians in Pontus. Since even the Greeks admitted that they were not in a majority in this area, an accompanying document obtained from a French Naval Intelligence officer pointed to the imperialistic Greek aims. The French source maintained that the Greeks had sent officials, a year ago, to England to be instructed in colonial governing. All evidence pointed to a secret agreement between Greece and England, regarding the Near Eastern policy[77].

The Times attacked the Italian attitude towards the Nationalists as follows:

> *The activity of the Nationalist propagandists seem to have its effect in certain European, specially Italian, circles here. In these circles, the idea that peace can only be made with the Nationalists seems to be gaining ground. It is difficult not to see in this attitude proof that those financial influences which, before the war worked for the CUP, and are still in contact with Djavid Bey and other shining lights of this notoriously corrupt oligarchy, are now working for the restoration of CUP under Nationalist camuoflage*[78].

Yet, from the Nationalist viewpoint, it was still too soon to depend upon French and Italian action. There were yet French forces on the Black Sea coast, around Zonguldak, where coal resources were of much interest. **The Times** reported that the French force there was entrenching, due to rumors of a Nationalist atteck[79]. According to an American official in Athens, the British, the Greeks and the French had also agreed to a plan whereby the French would hold the European shore of Marmara, the British would retain the Asian shore, and part of the Greek army would march from İzmir to Marmara to cut off the Kemalist forces operating there[80]. This strategy succeeded, and by July, the commander of

[76] *The New York Times,* June 22, 1920.
[77] U.S. Records, *op. cit.,* November 1920.
[78] *The Times* June 10, 1920.
[79] *Ibid.,* June 26, 1920.
[80] U.S. Records, *op. cit.,* June 20, 1920.

Levent Sakaoğlu Arşivi

the Nationalist forces in Thrace, Cafer Tayyar Bey, was taken prisoner and his forces were defeated. A British source from Athens reported that the "Greek troops, at British request, started cleaning up the peninsula of Nicomedia (İzmit) of Kemalist hordes" [81].

However, the French attitude to the Anatolian Nationalists seemed to be different. In July, Admiral Bristol telegraphed Washington:

> *Effective French-Italian opposition to the attempted decisive operation by Greek forces against Anatolian Nationalists (is) daily more evident. Neither France nor Italy, for political and economic reasons, desire complete destruction of (the) Kemal movement*[82].

In August, with the signing of the Treaty of Sèvres,[83] propaganda about the Nationalist strength being on the decline was escalated in Europe. Admiral Bristol stated otherwise :

> *Mustafa Kemal's forces are not as demoralized as reports circulated in the European press, especially in the Greek and English press, would have people believe. They are recruiting and organizing to resist a further advance of the Greeks, if not to take offensive against the Greeks. The Mustafa Kemal government is better organized and in departments, so that if Mustafa Kemal was superceded, there is no doubt that the Nationalist movement would continue without him*[84].

Late in September, **The Times** reported that the Porte had asked for financial assistance from the Allies for the pacification of Anatolia against the adventurers who controlled the Nationalist forces :

> *(An) act of common justice and prudence of Allied governments could give the legal government of Turkey the necessary financial aid for this purpose. Failure of kemalist forces to resist Greek advance, despite anti-Greek propaganda suggest that they would be equally helpless against any organized attack*[85].

[81] *Ibid.*, July 23, 1920.

[82] *Ibid.*, July 30, 1920.

[83] *Diplomacy In the Near and Middle East,* op. cit., pp. 81-89.

[84] Bristol, "War Diary", *op. cit.*, August 1920.

[85] *The Times,* September 27, 1920.

After all, the Greeks had done their part and it would be unfair to demand further efforts from them when Turkish troops, if properly equipped, should be able to do the work.

An American scholar was to attribute the splits between the Allies to the fact that the division of Turkey had given France too small a share for them to make an engagement in a new war worthwhile. The Italians, on the other hand, were disappointed with the British for making concessions to Greece, at their expense. Hence, the Franco-Italian support of the Nationalists[86]. What this analysis did not take into account was European public opinion, and the dimensions of the Kemal-Bolshevik rapprochement.

Turkish Nationalist and Bolshevik Relations in 1920

As of yet, there is fragmentry information about the extent of socialist activity in Anatolia during 1919-1921. In May 1920, a Communist party was formed in Ankara under the auspices of Mustafa Kemal[87]. Contrary to some views, this was not a gesture to appease the Russians, for although they encouraged socialist activity, at no time did the Bolsheviks made aid contingent upon the Ankara government becoming socialist. Besides, Turkish socialism was not even favorably viewed in Russia because it put nationalism above socialism[88]. The Ankara Communist party had as its policy not federation, but alliance with Russia. When, in January 1921, Mustafa Subhi, leader of the Turkish Communist Party, located in Baku, was murdered in Trabzon along with some followers, the relations between Ankara and Moscow did not alter. Subhi was on his way to untie the two Turkish parties.

In Ankara, Mustafa Kemal was seriously studying socialism as a potential system for Turkey, but when confronted with communist elements

[86] Frank H. Simonds, "Greek vs Turk: A New Phase of the Eastern Question," *American Review of Reviews* 62 (Aug, 1920), pp. 159-168.

[87] Smith, *op. cit.*, pp. 169-170.

[88] Walter Laqueur, *Communism and Nationalism in the Middle East,* (New York: Frederick A. Praeger Publishers, 1956), p. 209. Also see "The Socialist Party in Turkey," Narodnyi kommissariat po inostrannym delam, *Biulleten* 92 (sep, 1921), p. 81. According to this article, Hilmi Bey (the Leader of the Turkish Socialist party) was an agent of England, the party was without principles and did not have any connection with scientific socialism, Moreover, it was accused of adhering to the revisionist German school of socialism.

beyond his control, he ended up rejecting it[89]. Another consideration in his mind might have been how to explain the adoption of a Russian system to the populace; the system of an age-old enemy - "Moskof."

Political reality aside, the Nationalist-Bolshevik rapprochement was taken very seriously in the West. In June, **The New York Times** quoted Cemal Pasha, the Minister of War, in regard to the attitude of Turkish leaders towards the possibility of establishing a communist form of government, as having said: "With us, it is not a question of Bolshevism or democracy, but of life or death"[90]. A decision in favor of a Soviet would not be opposed by Young Turks, the newspaper concluded.

In July 1920, Halil Pasha obtained gold, ammunitions and arms from the Bolsheviks[91]. This was followed by one million rubles of gold in October, with more to come[92].

There were also gestures of solidarity from the Bolsheviks. In August, the American mission in İstanbul intercepted a radio message sent to London from Moscow. It said, "Please send to (the) Russian and Azerbaidjan representative Litvinvov the following: Azerbaidjan Soviet government consents to exchange British prisoners taken in Baku for Turks' Kemalists arrested in Constantinople whose list will be sent in a few days"[93]. Whether this materialized or was even relayed to the British is not clear.

Nine days after the Treaty of Sèvres was signed, **The New York Times** reported that Mustafa Kemal frankly admitted cooperation between the Nationalists and the Bolsheviks.

> *He declared that bolshevism is not incompatible with Islam and expressed the belief that Turkey could not possibly suffer a worse fate than the destruction planned for her in the Peace Treaty.*[94].

[89] Selek, *op. cit.*, pp. 590-591. Also see Ivar Spector, *The Soviet Union and The Muslim World 1917-1956,* (Seattle, Washington: The University of Washington Press, 1956), pp. 34-44.

[90] *The New York Times,* June 17, 1920

[91] Halil Pasha, during this trip was to rescue the author's grandfather Fesa Bey (Evrensev), one of the first pilots of Turkey, and who had been a POW in Russia since 1915. Halil Pasha met him coincidentally as he was begging on the streets of Moscow, posing as a deaf-mute for he had refused to learn Russian all along.

[92] Müderrisoğlu, *op. cit.*, pp. 520-549.

[93] Bristol, "War Diary," *op. cit.*, August 22, 1920.

[94] *The New York Times,* August 19, 1920.

The polemical value of such a statement must have been obvious to the Americans because **The New York Times** correspondent in Athens stated that he had reservations about despatching the following message, relayed from İzmir:

> *The government of Ankara took an oath of fidelity to the Turkish Soviet... A proclamation has been issued by Mustafa Kemal announcing expropriation of the wealth of Christians and Muslims alike which will be utilized to further the cause of the Turkish Soviet regime*[95].

By December, another American view suggested,

> *Mustafa Kemal concluded an alliance with Lenine at Moscow which assures financial and military help in restoring pre-war Turkish territory, in return for which the Bolsheviki are to obtain facilities for their propaganda themselves to continue hostilities against the Allies*[96].

It is all the more interesting that even in December 1920, Lloyd George was still directing all his attention to the CUP legacy and avoiding Kemal's rapprochement with the Bolsheviks. He interpreted the ongoing Turco-Armenian border dispute within the context of Pan-Turkism. The day after the Gümrü Treaty was signed between Turkey and Armenia, returning Kars and Sarıkamış to Turkey, Lloyd George had stated that,

> *The Bolsheviks believed that Mustafa Kemal intended to capture Georgia, Azerbaijan and Batum, and they were consequently sending troops to Azerbaijan, and it seemed quite likely that war would break out between the Bolsheviks and the Nationalists... They (the Nationalists) meant to extend to the East; they wanted their own old homelands, for instance Turkestan, and they were not thinking of Smyrna and Thrace... Everything seemed to point to Mustafa Kemal's ambitions being in the Eastern direction. The Turks, as he had said, were thinking much more of Batum than they were of Smyrna... He sincerely trusted that at a time when the mind of the Turk was fully engaged elsewhere, the Allies would not ask him to turn back West. This, in his view, would be the greatest folly... For many years Great Britain*

[95] *The New York Times,* December 21, 1920.

[96] "The Turk on Top Again," *Outlook* 126 (Dec, 1920), pp. 670-671.

> *and France had spent millions (of) sterling in buttressing up the wretched Turkish Empire, and the Turks had then betrayed them shamefully in the last war. They had closed the Straits and they had shot down the French in thousands in Gallipoli*[97].

Llyod George was not only unable to forgive the Turks for their role in the War, but he was also unable to see that the Bolsheviks were not about to support Armenia for fear that in so doing they would compromise their new and highly-desired relationship with an "ally" in the South.

While the main provisions of the reaty of Sèvres were to remain intact, the Allies were willing to make few modifications to appease both Turkish governments. At a meeting prior to the London Conference, Lloyd George said to the European Prime Ministers :

> *Whenever the Turks had quarelled in the past with Russia they had been forced to turn for assistance to Western powers. Mustafa Kemal was an oriental, and must be treated as such. One of the great principles in dealing with Orientals was to let them make the first offer. He (Lloyd George) was all for concluding peace with Mustafa Kemal, but it would be fatal to proclaim this to the world as the object of the Allies. If this were done, Kemal's price would immediately rise and his terms would become impossible*[98].

Thus, 1920 ended with still very diverse perceptions of and approaches to the Nationalist movement, which by this time had been established as a Nationalist parliament and one whose legitimacy was beginning to be sanctioned by some foreigners.

PART VI

TOWARDS RECOGNITION

Nineteen-turenty-one began with the London Conference to which Bekir Sami Bey, the Foreign Minister of the Ankara government was officially invited, following some diplomatic maneuvering on Mustafa Kemal's part. This conference was instigated by the first victory over the Greeks

[97] *British Documents, op. cit.*, Vol. VIII, pp. 846.

[98] *Ibid.*, pp. 851-852.

on January 1921, at the battle of İnönü. **The Times** reported that since the Greek premier was ready to throw out the Turks from Anatolia, the Allies had a moral obligation to the Greeks for the military work they had done in the past[99].. Consequently, since the British had no intention of making major compromises the conference was unproductive. However, it made contact with the French and Italian prime ministers possible for Bekir Sami Bey.

Both Briand and Sforza promised support to the Nationalists. Mustafa Kemal, at this time, did not need to discourage them. Subsequently, **The Times** reported that Mustafa Kemal stated in **Hakimiyet-i Milliye** that they were friendly with Russia but communism was a social question and the social conditions of Turkey did not permit its application. Therefore, the socialist parties among the Nationalists had realized this fact and had ceased their activity[100]. Indeed, Mustafa Kemal had by then dissolved the short-lived official Turkish Communist party for reasons which had little to do with appeasing the West. The Nationalists were in a position of relative strength and Mustafa Kemal had no use for further factionalism in the Grand National Assembly. Furthermore, Bolshevik propaganda in Anatolia was outside of his control and the Nationalists could not afford to permit that. This action, however, did not deter the Treaty of Friendship from being signed between the Ankara goverment and the RSFSR on March 16, 1921[101].

In March, an American journal echoed the Greek interpretation of Mustafa Kemal's personality:

> *Unless all impressions of the Pasha's personality in the press of Athens do him grave injustice, he has these moods of violence in which he possesses himself of whatever takes his fancy, including young ladies.*

After describing his physical features, the article continued :

> *Mustafa Kemal Pasha accordingly, can not be a born Turk. There is something Saxon in his general physiognomy... Mustafa is affirmed by some of the Greeks to be in reality a Roumeliote of the pure Slav type, but others insist that there is Circassian blood in him...*

[99] *The Times,* February 22, 1921.

[100] *Ibid.,* February 21, 1921.

[101] *Soviet documents on Foreign Policy,* op. cit., pp. 237-242; *Diplomacy in the Near and Middle East, op. cit.,* pp. 95-96.

The melancholic moods of this "oriental genius" were attributed to his "galloping consumption."[102].

On the political side, in April, a telegram to Washington from the U.S. Embassy in Rome read :

> *Angora government telegrammed Kemalist legation (to) purchase 200 carloads of arms and munitions from Germany,. presumably shipped via Italy. Large Bolshevicized Kemalist army under Enver Pasha being massed at Erzerum for service in (the) Middle East against Britain*[103].

Later in April, the same source reported that Count Sforza and Cami Bey (Minister of Economics) had negotiated a secret and informal agreement for Italy to send 50.000.000 lire worth of ammunition in exchange for the ratification of Italo-Kemalist commercial treaty[104]. This agreement did not materialize because the Italians had asked for economic concessions which Mustafa Kemal was not about to give.

By June, **The New York Times** reported that the British were preparing to act in the Near East. All along the Greco-Turkish war, Britain had maintained its neutrality (?), but Kemal was hostile to the British. Not only had he executed an Indian Muslim (and a British subject at that), Mustafa Şakir, who had been a spy, but he had several mines in Anatolia belonging to British subjects closed. Moreover, he had closed Anatolian ports to British ships.[105]. **The New York Times** also reported that the planned Greek offensive disturbed the French. According to **The New York Times, Le Temps** had indicated :

> *The French government applied to the Turkish Nationalists a policy which England must understand, for she has applied the same to the Russian Bolsheviki. How many times Lloyd George said that the Russians would disarm and behave if the Allies stopped helping those fighting them? France has had the same policy towards the Turks and a policy better justified: for while the Turks are fighting only to establish their national claims, the Bolsheviki are fighting for a world re-*

[102] "Turkey's Latest Hero: Mustapha Kemal pasha," *Current Opinion* 70 (Mar, 1921), pp. 331-333.

[103] U.S. Records, *op. cit.*, April 21, 1921.

[104] *Ibid.*, April 30, 1921.

[105] *The New York Times*, June 10. 1921.

volution. Britain only cares about the Straits strategy, the key to middle Russia; economically the key to the great oil fields of the Caucasus. France will not send troops to (aid) the ex-Kaiser's brother-in-law (Constantine) whom she dethroned. [106].

This was followed by a **Times** editorial calling for Allied unity, claiming that the Kemalists were counting on playing England and France against each other. France was not to alienate England out of regard for Kemal and his Bolshevik supporters [107].

In late June, Admiral Bristol informed Washington that the British, French and Italian governments had sent a note to Greek government suggesting that they consent to the Allies arranging peace with the Turkish nationalists [108]. The Greeks, however, were not in an agreeable mood. Another American official telegraphed from Izmir :

Arrival of Constantine in Smyrna not of such popular rejoicing as reported in Greek papers. British, French and two Italian (?) left harbor before entrance to avoid saluting [109].

In September, when some favorable sentiments towards a peace with Ankara appeared in the European press, the Bolsheviks accused Mustafa Kemal of "being in bed with Lloyd George and Briand" [110].

On October 13, 1921, the Treaty of Kars between the Armenian, Azerbaidjani and Georgian SSR's was signed by the Nationalists, thereby securing the eastern border [111]. This was followed by the signing of the Treaty of Ankara with the French on October 20, 1921, determining the southeast border [112]. Thus, forces were consolidated against the Greeks in the west at the close of 1921 , marking the end of "alliance" for the West.

From the focus of this paper, that is, of British, U.S., and Russian views towards the Nationalist movement, the following contrasts emerge :

[106] *Ibid.*, June 11, 1921.

[107] *The Times*, June 13, 1921.

[108] U.S. Records, *op. cit.*, June 20, 1921.

[109] *Ibid.*, June 21, 1921.

[110] "Angora i antanta," *Biulleten, op. cit.*, 92 (20 sep, 1921), pp. 87-88.

[111] *Soviet Documents On Foreign Policy, op. cit.*, pp. 250-256.

[112] *Diplomacy in the Near and Middle East, op. cit.*, p. 97-100.

The outlook for the British politicians, military officers, particularly as reflected or blatantly stated in **The Times,** was consistent at nearly all times. The only report which came close to correctly evaluating the true nature of the Nationalists was that of the British Military Attaché, Lt. Colonel Ian Smith, in 1919 (See footnote 10). His recommendation to take the Nationalist movement seriously and to stop trying to suppress it, lest that create an anti-British feeling, appeared realistic. Yet, his suggestions were not taken into consideration. The difference of his opinion from those of the other British officials may be explained by virtue of his lower rank; his rank removed him from policy-making circles. Officers of the High Commission seem to have waited for the British government to make decisions and then acted to carry out those orders. Their attitude was almost dogmatic in the sense of their unwillingness to acknowledge or even listen to the opposing view.

In contrast to almost all British officials, the U.S. High Commissioner, Mark Bristol, was the one who correctly advised his government and seemed to have risen above mere political intrigue. Of course, American and British interests in Turkey were quite different in nature, but this, by itself, does not account for the differences of opinion. Admiral Bristol, being a military man, understood the Nationalists for what they were. His reports give credibility to the motives of the Nationalists and at no time was his language polemical. In **The New York Times,** there had been references to Mustafa Kemal as a CUP-man, a Young Turk, a rebel leader, and at times it was suggested that he was a potential sultan-caliph. But the tone of the paper was even-handed when compared with **The Times** of London. Between 1919 and 1921, almost everyone was confused about the political credo of the Nationalists, and with good reason. The Nationalists did not hasten to adopt a political system. This ambivalence was partly due to not wanting to alienate any faction and partly due to being in the process of searching for political identity.

Russian views, on one hand, adhered to the party line, and, on the other, to political reality. Even when criticism was directed at Mustafa Kemal for his rapprochement with the West, treaties were concluded nonetheless.

The French and Italian attitude and their national interests were the main cause of cleavage between the Allies.

The Kemalists were singlemindedly after independence which immunized them against adopting someoneelse's political philosophy.In the end it was Mustafa Kemal who benefitted from the contradictory interests of the Allies. The adverse propaganda on Mustafa Kemal made by certain informants and correspondents only helped the Allies to underestimate him during 1919-1921. By the time Mustafa Kemal was taken seriously, Turkey was on its way to independence.

BIBLIOGRAPHY

Unpubliched Documents:

BRISTOL, MARK LAMBERT : "War Diary." The Library of Congress, Washington, D.C., Manuscript Division.

———, "Correspodence." *Ibid.*

U.S. DEPARTMENT OF STATE : Records Relating to Internal Affairs of Turkey (1910-1929). Military Affairs and the Army 867.20-867.21. the National Archives, Washington, D.C.

Published Documents:

DEGRAS, JANE, ED. *The Communist International 1919-1943.* Vol. I (1919-1922). London: Frank Cass and Co., Ltd. 1971.

———, ed. *Soviet Documents on Foreign Policy.* Vol. I (1917-1924). London: Oxford University Press, 1951.

HUREWITZ, JACOB C. ED. *Diplomacy in the Near and Middle East.* vol. II (1914-1956) Princeton: D. Van Nostrand, 1956.

WOODWARD, E.L. and BUTLER, R. EDS. *Documents on British Foreign Policy. (1919-1939).* Series I. vols. IV, VIII, XIII. London: Oxford University Press, 1952-

Newspapers :

The New York Times. May 1919-December 1921.

The Times (London). May 1919-December 1921.

Books and Articles

AHMAD, MIRZA MAHMUD. "The Future of Turkey," *Muslim World* 10 (1920): 274-281.

"Angora i antanta," Narodnyi komissariat po inostrannym delam. *Biulletten* 92 (20 sep, 1921): 87-88.

"Angorskie natsionalisty," *Ibid.* 80 (20 iun, 1921): 79.

ATATÜRK, MUSTAFA KEMAL: *Speech Delivered by Mustafa Kemal Atatürk, 1927.* Ankara : Başbakanlık Basımevi, 1981.

ATAY, FALİH RIFKI : *Çankaya.* İstanbul: Doğan Kardeş Basımevi, 1969.

AYDEMİR, ŞEVKET SÜREYYA : *Tek Adam.* 2 Vols. İstanbul: Yükselen Matbaası, 1966.

_____: *Enver paşa: Makedonya'dan Ortaasya'ya.* 3 Vols. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1978.

CHAMBERS, W. N. "An Open Minded Turk on the Future of his Race," *Muslim World* 2 (1921): 234-266.

DUMONT, PAUL : "L'Axe Moscou-Ankara: Les relations turco-soviétiques de 1919 à 1922," *Cahiers du Monde Russe et Soviétique* 18:3 (July-Sep 1977): 165-193.

DAVISON, RODERIC H. "Turkish Diplomacy from Mudros to Lausanne," *The Diplomats.* Edited by G. Craig and F. Gilbert. Princeton: Princeton University Press, 1953, pp. 172-209.

"Delegatsiia Kemal-Pasha," *Biulleten* 67 (5 mart, 1921): 42-43.

EROL, MİNE : *Birinci Dünya Savaşı Arifesinde Amerika'nın Türkiye'ye Karşı Tutumu.* Ankara: Bilgi Basımevi, 1976.

EVANS, LAURENCE : *United States and the Partition of Turkey, 1914-1924.* Baltimore: The Johns Hopkins Press, 1965.

GAILLARD, GASTON : *The Turks and Europe.* London: Thomas Murky and Co., 1921.

GUMPEL, WERNER : "Atatürk'ün Devletçiliği, Alternatifleri ve Geleceği," *Atatürk ve Cumhuriyet dönemi Türkiyesi.* Edited by Osman Okyar. Ankara : Türkiye Ticaret ve Sanayi Odaları ve Ticaret Borsaları Birliği, 1981, pp. 198-222.

HOWARD, HARRY N. *Turkey, the Straits and U.S. Policy.* Baltimore: The Johns Hopkins Press, 1974.

IKBAL, ALİ S. *Kamal : Maker of Modern Turkey.* London: Herbert Joseph Publishers, 1934.

KAZEMZADEH, FİRUZ : *The Struggle for Transcaucasia (1917-1921).* Birmingham: Templar Press, 1951.

KENNAN, GEORGE F. : *Russia and the West under Lenin and Stalin.* New York: Mentor Books, 1960.

KAZIM, ÖMER : *L'aventure : elle est un danger: pour l'Orient, pour l'Europe, pour la paix.* Paris: l'Édition Universelle, 1921.

———— : *Angora et Berlin : Le complot germano-kémaliste contre le Traité de Versailles.* Paris : l'Édition Universelle, 192.

LAQUEUR, WALTER Z. *Communism and Nationalism in the Middle East.* New York: Frederick A. Praeger. Inc., 1956.

MÜDERRİSOĞLU, ALPTEKİN : *Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları.* Ankara : Maliye Bakanlığı 50. Yıl Yayınları, 1974.

ÖZTOPRAK, İZZET : *Kurtuluş Savaşında Türk Basını, Mayıs 1919-Temmuz 1921.* Ankara: İş Bankası Kültür Yayınları, 1981.

PRICE, CLAIRE : "Mustafa Kemal and the Greek War," *Current History* 14 (Aug 1921): 754-761.

ROBINSON, RICHARD D. : *The First Turkish Republic.* Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1963.

SELEK, SABAHATTİN : *Anadolu İhtilâli.* İstanbul : Doyuran matbaası, 1981.

SIMONDS, FRANK H. "Greek vs Turk; A New Phase of the Eastern Question," *American Review of Reviews* 62 (Aug, 1920): 159-168.

SMITH, ELAINE D. *Turkey: Origins of the Kemalist Movement 1919-1923.* Washington, D.C.: Judd and Detweiler Inc., 1969.

"The Socialist Party in Turkey," *Biulleten* 92 (Sep, 1921): 81.

SPECTOR, IVAR. *The Soviet Union and the Muslim World, 1917-1956.* Seattle: The University of Washington Press, 1956.

TRASK, ROGER R. *The United States Response to Turkish Nationalism and Reform 1914-1939.* Minneapolis: The University of Minnesota Press, 1971.

"The Turk On Top Again," *Outlook* 1926 (Dec 1920): 670-671.

"Turkey's Latest hero," *Current Opinion* 70 (Mar 1921): 331-333.

İKİNCİ İNÖNÜ ZAFERİNİN SONUÇLARI

Ord. Prof. Dr. SADİ IRMAK

Millî Mücadele, özellikle onun başlangıç bölümünü meydana getiren İnönü Savaşları, denk olmayan güçler arasında geçmiştir. Fiilî olarak gerçi karşımızda Yunan ordusu bulunuyordu. Fakat bu orduyu, hemen bütün Avrupa destekliyordu. Çünkü her birinin Türk topraklarından koparacakları bir bölümde pay iddiaları vardı. Bu sebeple Yunan ordusunu destekliyorlardı. Biz ise Birinci Cihan Harbinden yenik ve perişan çıkmıştık. Ve artık elimizde kalan son vatan parçalarını savunmaya kararlıydık. Böylece ordularımız, canlarını dişlerine takmış olarak çarpışıyorlardı. Yunanlılar ise parlak bir vehmin akıntısına kapılmışlardı. Bu vehim Megalo-idea ülküsü idi. Yani eski Yunanlıların bir süre sahip oldukları toprakları geri alma iddiası. Böylece ölmüş bir dönemi geriye getirmek istiyorlardı. Bu onların en büyük zaafı idi. Çünkü hayallere kapılmak, insanlara da, milletlere de pahalıya mal olurdu.

Böyle kat kat üstün bir kuvvet karşısında Atatürk mahdut Türk kuvvetlerinin stratejisini şöyle tespit etmişti. Bu strateji üç basamakta gerçekleşecekti. Birinci basamakta zayıf ve dağınık güçlerimizle düşman oyalanacak, ikinci basamakta düşman ustalıklı bir manevrayla üstlerinden uzaklaştırılacak, Anadolu topraklarının içine çekilecek ve böylece zayıf düşürülecekti. Nihayet üçüncü safhada toplanan ve güçlenen millî ordu, kesin saldırışa geçerek vatanı düşmandan temizleyecekti. Görünüşte parlak olmayan bu strateji aklın emrettiği bir yoldur. Çünkü bazılarının istedikleri gibi o gün nihaî saldırıya geçseydik çok üstün düşman kuvvetleri karşısında bozguna uğramamız kesindi. Bu stratejinin uygulanması İnönü Harpleriyle gerçekleştirildi. Atatürk'ün direktifiyle Batı Cephesi Komutanı İsmet İnönü plânı tam bir başarıyla ve eksiksiz uygulamıştır. Bunun için ilk etapta düşmanı üs kurduğu Bursa'dan, İnönü'ye çekmek gerekiyordu. Görünüşte bu bir yenilgi izlenimini verir. Yunanlıları da yeni ümitlere ve hayallere kaptırır. İstenen de buydu. Nitekim düşman bu askerî hilelere kapılmıştır. Ve ordusunun önemli bir bölümünü İnönü mevzilerine getirmiştir. Böylece bu mevzi İnönü Harplerinin cereyan yeri olmuştur.

Bu harplerin özellikle İkinci İnönü Harbi'nin, askerî ayrıntılarını bir yana bırakıp 31 Mart 1921 günü cereyan eden tarihî bir olayı anlatmalıyım.

O olayı, o gün Çankaya'da bulunan dönemin Millî Eğitim Bakanı Hamdullah Suphi'den dinlemiştim. Tarihî önemi dolayısıyla bu anıyı anlatmalıyım:

— 31 Mart 1921 günü akşama doğru Çankaya köşkünde Mustafa Kemal'in yanında Rauf bey, Hamdullah Suphi Tanrıöver ve Halide Edip bulunduğu sırada bir yaver kapıya vurarak içeri girer, yüzünde derin bir kederin izleri var. Elindeki bir telgrafı Mustafa Kemal'e uzatır. Bu telgraf Batı Cephesi Komutanı İsmet'ten gelmektedir. Özeti şudur: "Üstün düşman kuvvetlerinin saldırısı karşısında orduya geri çekilme emri verdim." Mustafa Kemal her zaman olduğu gibi soğukkanlılığını koruyarak telgrafı Hamdullah Suphi'ye uzatır. Hamdullah, telgrafı okuduktan sonra Atatürk'e dönerek,

— Hayır, Paşam bunda bir yanlışlık var. Biz şu anda Yunan ordusu karşısında mağlûp değil, galibiz.

Atatürk biraz hayretle;

— Nereden biliyorsun, telgraf böyle demiyor deyince,

— Hamdullah: Benim bir ölçüm var Paşam, birçok şeyler benim içime doğar. Şu anda içimde yüzbin ışığın pırıl pırıl yandığını hissediyorum. Bu yanılmaz bir işarettir. Göreceksiniz ordumuz mağlûp değil, galiptir. Ve yakında galibiyet haberi gelecektir.

En güç koşullarda metanetini ve soğukkanlılığını kaybetmeyen, hatta mizaha başvurabilen Mustafa Kemal, yanındakilere dönerek bu gibilere ne denir diyor. Halide Hanım, efendim bunlara İllümine derler. Dediğinde mizahı elden bırakmayan Mustafa Kemal, şuna meczup desene diyor. Fakat sofrada atmosfer ağır ve endişeli, sabaha kadar kimse uyumayı düşünmüyor, neşeden eser yok. Ağır endişeli bir hava içinde saatler geçiyor. Nihayet şafak söküyor. Derken, aynı yaver bu defa kapıyı kırarcasına içeriye dalıyor. Yüzü pespembe, gözleri ışıl ışıl belli ki sevindirici bir haber var. Elindeki telgrafı Mustafa Kemal'e uzatıyor. Bu tarihe geçmiş o meşhur telgraf:

"Düşman binlerce ölü bırakarak harp sahasını silâhlarımıza teslim etmiştir." Tabiî herkeste sevinç, çoşkunluk ve gözyaşı. İşte İkinci İnönü Zaferinin, Ankara'da algılanışı böyle.

Şimdi bu zaferin sonuçlarına bir göz atalım.

İkinci İnönü Zaferiyle Atatürk stratejisinin birinci bölümü tamamlanmış, ikinci bölümüne geçilmiştir. Yani düşmanı oyalamak dönemi bitmiş, artık savunma dönemine girilmiştir.

Zaferleri, zafer için değil üstün idealler için bir vasıta olarak kabul eden Atatürk, bu zaferin sonuçlarını çok büyük bir ustalıkla değerlendirmiştir. Bu sonuçları şöyle sıralayabiliriz:

1 — Millî Mücadele başlarken ordumuz dağıtılmış olduğu için ister istemez, ilk ve yarı askerî teşkilât halkın bağrından çıkan güçlerdir. Bunlar yer yer bir ünlü efenin etrafında toplanan gruplardır. Bunların yapabileceği şey sadece telgraf hatlarını kesmek, düşmanın iletişim yollarını engellemek gibi lüzumlu, fakat kesin netice vermeyecek hareketlerdir. Mecliste bu yerli kuvvetlerin hayranları vardır. Onlara göre kesin bir seferberlik ilânı zor, hatta olanaksızdır ve zaten buna lüzum da yoktur. Çünkü bu efe gruplarından, meselâ, Çerkez Ethem pek âlâ, yer yer Yunanlılara darbe indirmektedir. Böylece çok müşkül görünen seferberlik ilânına karşı Meclis oldukça kuvvetli bir direnme bulunmaktadır. Atatürk ise bir asker olduğu için muntazam bir ordunun çetelerle asla yenilemeyeceğini ve ancak muntazam ordu kurmakla amaca ulaşılabileceğini bilmektedir. İkinci İnönü Zaferi, Atatürk'ün Meclisteki itibarını kat kat artırmıştır. Böylece muntazam ordu kurma azmi güçlenmiştir. Meclis içinde başka sebeplerden de muhalefet grupları bulunmaktadır. Bunların hepsinde İnönü Zaferinden sonra, Atatürk'ü her bakımdan desteklemek ve ona inanmak gerektiği kanaatı yerleşmiştir. Bu nokta belki de İkinci İnönü Zaferinin en önemli ve en iyi değerlendirilmiş sonucudur. Bu zaferin yurtdışındaki yankıları da son derece önemli olabilir. O günlerde Fransız Delegesi Franklen Buyon, Ankara'da bulunuyor. Fakat henüz Mustafa Kemal'le temasa geçmiyor. Bu zafer üzerine Mustafa Kemal'e başvuruyor. Ve randevu istiyor. Fransız Delege, Ankara Hükûmeti'nin, Fransız telkinlerine önem vermesini istiyor. Ve bu meyanda Fransızların işgal ettiği Güney bölgemizde, kıtalarının rahat bırakılmasını ve ihtiyaçlarının karşılanmasını talep ediyor. Mustafa Kemal bunun karşısında kendisini Millî Mücadele'ye itmiş olan sebepleri anlatıyor ve vatanı kurtarmak ve kayıtsız şartsız müstakil ve millet egemenliğine dayanan yeni bir Türk devleti kurmak misyonunu üstlendiğini anlatıyor. Ve bundan hiçbir tavizat vermesinin mümkün olmadığını kesinlikle bildiriyor. Fransız delegesi işin ciddiyetini anlıyor. Nitekim, kısa bir süre sonra Fransızlar mahallî mücahitlerin direnişi karşısında işgal ettikleri Maraş, Antep ve Urfa bölgelerinden kuvvetlerini çekmek zorunluluğunu duyuyorlar.

İkinci İnönü Zaferinin önemli bir sonucu da, Ruslarla olan ilişkilerimizde görülüyor. Ruslar o tarihlerde Kars, Batum, Ardahan üzerinde hak iddia ediyorlar. Bizi bu oldu bittiyi kabule zorluyorlardı. İnönü Zaferi bu

iddianın komşularımıza pahalıya mal olacağı kanaatını doğurmuştu ve böylece kısa bir süre sonra Ankara antlaşmasıyla ihtilâflı bölge nihaî olarak bize katılmıştır. Mustafa Kemal o dönemde, Ruslarla olan temasımızın zeminini büyük bir siyasî maharetle idare etmiştir. Görünüşte, Ruslar da bizim gibi emperyalizme karşı savaştıklarını iddia etmektedirler. Ve kendileri de Denik'in ordularıyla yani emperyalist kuvvetlerle mücadele halindedir. Atatürk bu durumu çok büyük bir maharetle kullanmış ve o dönemde çok muhtaç olduğumuz bir kısım silâhları Rusya'dan almıştır. Oysa bizim ve Rusların anti-emperyalist görüşleri tamamen farklıdır. Biz her türlü emperyalizme karşı samimî bir savaş veriyorduk. Nitekim bu savaş birçok mazlum milletlere örnek olmuş ve cesaret vermiştir. Halbuki Ruslar, anti-emperyalizm savaşı ilân ederlerken kendileri de birçok milletleri esaretleri altına almak için çaba sarf ediyorlardı.

İkinci İnönü Zaferinin en önemli sonuçlarından birisi de Ankara'da yeni kurulmuş olan Türk devletinin artık bu milletin kaderini yönetmeye yetkili tek kuvvet oluşunun içte ve dışta anlaşılır oluşudur. Padişah ve halifenin bulunduğu İstanbul'da bir ikinci hükûmet bulunuyor ve memleket kaderine hakim olma iddiasını güdüyor. Bu ikilik şüphe yok Millî Mücadele'ye çok zarar veriyordu. Ayrıca dinin temsilcisi sayılan halifelik ve şeyhülislâmlık makamının İstanbul'da bulunuşu, Istanbul Hükûmeti tarafından sömürü konusu yapılıyordu. Zaman zaman dinî fetvalarla Anadolu Hükûmeti aleyhine hareketlere girişiliyordu. İnönü Zaferi bunlara karşı da milletimizin gözünü açmış ve Ankaradaki yeni hükûmetin tek yetkili millet temsilcisi olduğunu yaymıştır. Nihayet bu zafer bir kısım ordu disiplinine girmek istemeyen silâhlı çetelerin de son direnişlerini kırmıştır. Bu meyanda bir ara önemlice bir kuvvet toplamış olan Çerkez Ethem direnişi de sona ermiştir. Bu sebeple ordu-millet bütünlüğü nihaî olarak sağlanmıştı. Böylece Atatürk'ün Millî Mücadele'ye başlarken ileri sürdüğü ve bazılarınca bir ütopi olarak kabul edilen büyük plânı gerçekleşme yoluna girmiştir. Millî Mücadele'ye başlarken Mustafa Kemal'in "Bugün olmayan silâhlarımız bir gün olacaktır. Bugün olmayan paramız bir gün bulunacaktır. Ve nihayet millî fikri bütünlüğü sağlanacaktır. Ve bütün bunları bu millet bağrından çıkaracaktır" sözü bir ümit olmaktan çıkmış, içte ve dışta herkesin kabul ettiği bir gerçek olmuştur.

MUSTAFA KEMAL BÜYÜK TAARRUZ GÜNÜNÜ BÜTÜN DÜNYADAN NASIL GİZLİ TUTTU?

SADİ BORAK

FETHİ (OKYAR) BEY'İN LONDRA'YA GÖNDERİLİŞİYLE İLGİLİ OLARAK NELER DEDİLER?

26 Ağustos taarruzunun başarıya ulaşması, tasarlanan ve uygulanan bütün taktik ve stratejik hazırlıklara paralel olarak, Büyük Taarruz'un bütün dünyadan kesinlikle gizli tutulmasına da bağlıydı. Çünkü ani bir saldırı ile Yunan ordusunun çökertilmesi, yani, Yunan'ın Anadolu topraklarından sökülüp atılması, aynı zamanda İngiltere'nin dünyadaki prestijine de büyük bir darbe teşkil ederdi. Ayrıca, Türkiye'nin zengin kaynakları ve stratejik durumu İngiltere için Yunan zaferini kaçınılmaz kılıyordu.

Bütün bu nedenlerle taarruz hamlesini sınırlı birkaç kişi dışında dünyadan, özellikle İngiltere'den gizli tutmak taarruzun başarısı için kaçınılmaz bir zorunluk haline gelmişti. Öyle ki taarruz gününe kadar İngiltere'yi kuşkulandırmamak için barış dilenciliği yapmakla görevlendirilen Fethi (Okyar) Bey'in bu görevinden Garp Cephesi Komutanı İsmet (İnönü) Paşa bile önceden haberdar olamamıştır.

Aradan uzun yıllar geçtiği halde pekçok araştırmacı ve yazar, Fethi Bey'in bu özel görevinin gerçek sebebini öğrenememişler, onun, Mustafa Kemal Paşa tarafından bazı ödünler vererek barış şartları aramak için görevlendirildiğini sanmışlardır. Oysa, Atatürk'ün "Misak-ı Millî" den ödün vermesi düşünülemezdi. Müttefiklerin barış konusunda alacakları tavır ve ileri sürecekleri şartlar biliniyordu. Bu, Paris Barış Konferansı'nın 26 Mart oturumunda sunulan barış taslağı ile gün yüzüne çıkmıştı. Buna göre İzmir'in bize bırakılmasına karşılık Edirne Yunanistan'a terk edilecek, Sevr Antlaşması'nın Boğazlar'da ve ekonomik alanda Müttefiklere sağladığı yararlar da geçerliliğini koruyacaktı.

Bunlar bilindiğine göre Atatürk'ün böyle bir barış taarruzuna geçmesi elbette mümkün olamazdı.

Fethi Bey'in Gizli Görevi Basına Nasıl Yansıdı? :

Fethi Bey Batıya doğru yola çıktığı zaman Garp Cephesi Komutanı İsmet (İnönü) Paşa bu seyahatin amacını ve Fethi Bey'in gizli görevini

henüz bilmemektedir. Bunu, Başkumandanlığa yazdığı 1/659 No, 7 Temmuz 1922 tarihli acele ve zata mahsus olan otantik belgeden öğrenmiş bulunuyoruz. (Belgenin metnine "Belgeler" bölümünde yer verilmiştir).

Jaeschke'ye Göre : ... Bu mesele (Fethi Bey meselesi) henüz Türkiye'nin dosyaları neşredilmemiş olduğu için öyle esrar dolu bir karanlığa boğulmuştur ki bundan efsaneler doğmuştur..."

(Kurtuluş Savaşı ile İle İlgili İngiliz Belgeleri, Gotthard Jaeschke. s. 231.)

Karanlık Bir Meselesi:

"... İçişleri Bakanı Fethi Bey'in Avrupa'ya gidişini, bu hususdaki belgeler henüz yayımlanmamış olduğuna göre aydınlatmak mümkün olamamaktadır..."

(Dr. Selahattin Tansel, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, s. 157, dip notu)

Bu gizli görev için herhangi resmî belge yoktur. Sözlü olarak verilmiş bir görevdir. Tek belge, İsmet Paşa'nın sorusuna cevap olarak Mustafa Kemal Paşa'nın verdiği cevaptır. Bir de Fethi ve Fuat Umay'ın anılarıdır. Resmî belge olarak herhangi yapıta yansımamıştır.

Halide Edip'e Göre : Haziranın sonunda uzun bir izin alarak Ankara'ya gittim. Mustafa Kemal bu aralık cepheyi teftiş ediyordu. Ordu taarruza hazırdı. Fakat Türk-Yunan ilişkilerini kansız olarak halletmek mümkün olup olmadığını son defa anlamak için Dahiliye Vekili Fethi Bey'i İtilaf Devletleri Başşehrine göndermişti."

(Türk'ün Ateşle İmtihanı, s. 233)

"Ağustos ayının diğer bir olayı Ankara hükûmetinin Dahiliye Vekili Fethi Bey'in Londra ziyaretidir. Fethi Bey son bir barış teşebbüsü için İngiltere'ye gitmişti. Fakat Lloyd George ve Lord Curzon tarafından kabul edilmedi. (...) Acaba Türkler taarruzla düşmanı kovabilecekler miydi? İşte bu, diplomatlara olduğu kadar kamuoyuna da imkânsız gibi görünüyordu."

(Doç. Dr. Yahya Akyüz, Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu, s. 205)

"...Fethi Bey'i Roma-Paris-Londra'ya gönderdi. Fethi Bey buralarda Yunanistan'ın Anadolu'dan çekilmelerini şart koşan bir barış tasarısı üzerinde görüşmeler yapacaktı..."

(Kinross, s. 471)

"Barışçı bir çözüm yolu bulunup bulunmadığını anlamak, Müttefiklerin politik düşüncelerini saptamak için temmuz ayı başında Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal ve arkasından Fethi (Okyar) Bey'in yaptıkları Avrupa yolculukları ümitli bir sonuç vermemişti. İngiliz yöneticileri bu nabız yoklamalarını Ankara hükûmetinin zayıflığına yoruyordu. ..."

(Başkomutan Meydan Muharebesi, İbrahim Artuç, s. 43)

General Celal Erikan'a Göre : "İçişleri Bakanı ve eski Başbakan Fethi (Okyar), Avrupa başkentlerine barış yoklaması için gittiğinde Londra'da protokol gereğince bile iyi bir kabul görmedi. Mustafa Kemal'in dediğince "güç ve yetenekten yoksun olanlara yüz verilmez" olduğu anlaşılıyor, siyasanın askerî bir başarıya dayanması gerekiyordu. Söz, yine silâha kalmıştı.

(Komutan Atatürk, Celal Erikan, s. 747)

Bir Doğru Teşhis: Orgeneral (E) Suat Aktulga: "... Siyasî olarak da Mustafa Kemal Paşa, Avrupa devletlerinin, Türklerin bir taarruz yapacak güç ve kuvvette olmadıkları kanatine varmalarını sağlamak için bu devletler nezdinde barış taarruzuna girişmiştir. Fethi Okyar'ı evvela İtalya'ya, sonra Paris'e ve daha sonra da Londra'ya göndererek bu devletler nezdinde yardımlarda bulunmaları isteğinde bulunmuştur."

(Atatürk ve Bugünün Türk Gençliği, Mustafa Kemal Derneği Yayını, 35. sayfadaki Komutan ve Lider Atatürk makalesi.)

Sadece yukarıya aldığımız yapıtlar değil, Büyük Taarruz'u konu alan tüm yapıtlar —Sayın General Suat Aktulga dışında— Fethi Okyar'ın Avrupa'ya gönderilişinin gerçek nedenini anlayamamışlardır. Bunun nedeni de bu konuda herhangi belgenin yayımlanmamış olması ve Atatürk'ün de demeçlerinde Fethi Bey'in bu görevini savaşa kansız son verme girişimi olarak göstermiş olmasıdır. Atatürk'ün akrabası ve Ankara Kumandanı Fuat (Umay) Bey'in bu konuda Hayat mecmuasında yapmış olduğu açık-

lamayı da görmemiş olmaları bu görevin gerçek hedefinin uzun süre gizli kalmasında etken olmuştur.

Fuat (Umay) Bey'in, hem Atatürk'ün akrabası bulunması, hem de Ankara Kumandanı olması, görevi bakımından da bu sırrı ilk öğrenen, ya da öğrenenler arasında bulunmasını doğal karşılamak lâzımdır. Umay, anılarında Atatürk'le ilgili çeşitli konulara değinmiş, bu arada Fethi Bey'in Avrupa seyahatini de bahis konusu etmiştir.

Anıların konumuzla ilgili bölümünü aşağıya alıyorum:

"... Bu arada şunu da arz edeyim: Vekiller Heyeti taarruza karar verdiği zaman Fevzi Paşa da toplantıda bulunmuş ve bazı dilekler ileri sürmüştü:

İstanbulla muhaberat bir müddet için kesilecek, harp tebliğlerindeki şifre kullanılacak, düşmanı yanlış düşüncelere götürmeyi hedef tutan bilgiler verilecek, Devlet Reisi, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi ve Başvekil taraflarından ara ile —tabii hepsi mürettep— çay ziyafetleri verilecek, bunlar gazetelerle ilân edilecek. Bu arada Londra'ya bir heyet gönderilerek haber alınan Yunan taaruzunun önüne geçilmesine delalet edilmesi istenecek.

Fethi Bey'in reisliğinde bir heyet Londra'ya gönderildi. Fakat Entelligence Service'in verdiği: "Türkler için için taarruza hazırlanıyorlar" şeklindeki raporuna değil de Afyon'da bulunan İngiliz mümessilinin 'Yunan hatlarının son derece kuvvetli olduğuna dair' verdiği rapora inanmış olacaklar ki mağrur Llyod George heyetimizi kabul bile etmemişti..."

Hayat mecmuası

Fethi Bey gizli görevini anlatıyor:

... "Hadisenin bugüne kadar açıklanmamış bir de perde arkası vardır. Bâkir hakikati Fethi Bey'den dinleyelim:

Ağustos başında Gazi bana şunları söyledi: '—Taarruza karar verdim. Hazırlıkları tam gizlilik içinde yürüteceğim. Asıl endişem, düşmanların kuşkulanması. Yusuf Kemal Bey Paris'te resmî temaslar yaparken senden, Londra'da İngilizlere, sulhu bugünkü şartlarla aradığımız yolunda kanaat verecek temaslar yapmanı, nihayet eylül ayının ortalarına kadar zaman kazanmanı istiyorum. İcap ederse Roma'ya, Paris'e geçerek Londra'nın kuşkulanmamasını temin edeceksin. Gayem şu: Millî Misak eserleri üze-

rinde bir sulhun, bugünkü şartlar içinde mümkün olup olmadığını memlekete ve cihana ispat etmek... Bu mümkün olabilse kan dökmeden ve zaman kaybetmeden gayemize erişmiş oluruz. Fakat, karşımızdakilerin bizi oyaladıklarını, yorup bıktırmak istediklerini, imkânlarımız mahdut olduğundan ye'se kapılıp mümkün mertebe Sevr'e yakın şartlarla sulh masasına oturmaya zorlamak peşinde olduklarını biliyorsun. Ama, bunu sadece bizlerin bilmesi kâfi gelmiyor. Hasretini çektiğimiz sulh ve huzur ancak Yunan ordusunun mahvolmasıyla mümkün. Eylül ayının ortasına kadar bilhassa bir İngiliz müdahalesinden emin olmam şart. Bunu temin edebilecek misin?'

Hiç de huzurlu olmayan hayat şartları içinde daima canlı ve hareketli olan yüzü anlatılması imkânsız bir ulviyet hâlesi gibi idi. Türk milletinin kaderini değiştirecek zafer mucizesini ancak O'nun başarabileceği inancı içinde teminat verdim:

— Elimden geleni yapacağım. İstediğin eylül ayı ortasına kadar İngiltere'nin fiilî bir müdahalesine mâni olmak için her çareye başvuracağım, endişe etme.

Yolculuğuma dair Yusuf Kemal Bey'e yeni talimat verilecekti. Şifrelere kadar ayrıntılar üzerinde durarak sabahladık ve ben, önce İtalya Başvekili Kont Sforza ile görüşmek üzere Antalya üzerinden deniz yoluyla ertesi gün uğurlamasız Roma'ya doğru Ankara'dan ayrıldım."

(Üç Devirde Bir Adam: Fethi Okyar, yayına hazırlayan Cemal Kutay, s. 300-301)

Ve böylece 66 yıldır Jaeschke'nin deyimiyle esrar dolu karanlığa boğulmuş olan Fethi Okyar'ın Londra temaslarının gerçek mahiyeti de aydınlığa kavuşmuş oluyor. Mustafa Kemal'in savaş taktiği de başarıya ulaşıyor. İngilizleri Fethi Bey'in tekliflerine karşı ilgisiz kılan nedenler de vardır. Bunlara değinmeden önce Fethi Bey'in Londra temaslarına da yer verelim:

Fethi Bey Londra'da Nasıl Karşılandı? Nasıl Horlandı?:

Fethi Bey'in Londra'daki temasları sonuç vermedi, başarısızlıkla noktalandı. Böylece de Londra değinmelerinin fiyasko ile neticelenmesi, beklenen meyvalarını verdi. Bu, Ankara'nın, daha doğrusu Atatürk'ün tarihsel başarılarından biri olarak tarihe geçti. Hele, Büyük Zaferin Londra hükûmetini birbirine düşürmesi ve Lloyd George'un tepe taklak olması Mustafa Kemal için keyifli bir sonuç oldu.

Fethi Bey'in, her çaldığı kapının yüzüne kapanmasından yılmadan, usanmadan 'ille de görüşmek istiyorum' diye direnmesi, İngiliz politikacılarında 'Türklerin çok zor durumda olduğu' izlenimini uyandırmıştır. Bu temasların seyrine kısaca bakalım:

Gizlilik taktiğinin ilk adımı Fethi Bey'in Meclis'ten sağlık nedeniyle 3 Temmuz 1922'de istediği mezuniyet talebiyle başladı. Diyordu ki dilekçesinde:

"Mâzeret-i sıhhiyeme binaen beray-i tedavi Avrupa'ya azimet ihtiyacında bulunduğumdan iki ay müddetle terhisim hususunda heyet-i celilenin lûtfunu istihsale vesatet-i aliyelerini arz ve istirham eylerim efendim."

Entelligence Service ajanlarının Millet Meclisi içine kadar sızdıkları, hatta gizli oturum tutanaklarının bile İngiltere Devlet Arşivi'ne aktarıldığı düşünülürse* gizliliğin korunmasındaki olağanüstü başarının değeri daha iyi anlaşılır.

Fethi Bey'in seyahatinin ilk durağı İtalya, daha sonra Fransa. Fransa'da Poincaré ile görüşür. Daha sonra 3 Ağustos'ta Londra'ya geçer. Oyunun asıl merkezi Londra'dır. İtalya ve Paris ziyaretleri birer şaşırtmadır. Yani, Türkiye'nin içinde bulunduğu zor duruma barış yoluyla bir çözüm sağlayabilmek için bu iki devletten İngiltere nezdinde aracılık talebinde bulunduğu izlenimini yaratmak, böylece —eğer varsa— İngiltere'nin kuşkusunu dağıtmak amacı güdülmüştür.

Fethi Bey 3 Ağustos'ta Londra'ya gelir gelmez hemen temaslara başlamıştır. Fethi Bey'in hangi tekliflerle geldiği Başbakan Lloyd George ve Dışişleri Bakanı Lord Curzon tarafından çok iyi bilindiği için her iki bakan 'çok meşgul' pozisyonuna girmişlerdir. Çünkü Fethi Bey'in getirdiği tekliflerle barış masasına oturmaya hiç niyetleri yoktur. İngiltere ancak kendi empoze edeceği şartlarla barış masasına oturabilir. O da Sevr Antlaşması'nda yapacakları bazı ufak tefek değişikliklerdir. Ancak, onlar kaçacak, Fethi Bey kovalayacaktır.

Fethi Bey'in etrafını önce gazeteciler sarar. Evvela Times muhabirinin sorularını yanıtlar:

"Seyahatim tamamen gayri resmîdir... Bilhassa Trakya ve Çanakkale için tekliflerle geldim. ...Ümit ederim ki Türkiye ile Büyük Britanya ara-

*Dr. Salahi Sonyel, Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngilizlerin Eline Geçen T.B.M.M Gizli Tutanakları, ayrı basım.

sında yeni bir uzlaşma ve iyi bir anlaşma siyaseti husule gelebilecektir. İngiltere'nin bize karşı iyi niyetini takdir etmekteyiz..."

Fethi Bey daha sonra Kurtuluş Savaşı'nın amacı ve Türk halkının İngilizlere karşı düşman olmadığı hakkında teminat verecektir.

Daha sonra Times muhabirinin sorularını da aynı içerik dahilinde cevaplamıştır. Bu mülâkatta fazla olarak Bolşeviklik sorunu görüşülmüş, Fethi Bey de 'Bolşeviklere boyun eğmediklerini, sadece kendi öz varlıkları için mücadele ettiklerini' kesin ifadelerle belirtmiştir.

Fethi Bey, Ağustos'un 4'ünde Foreign Office' de kıdemsiz ve yetkisiz bir memur tarafından kabul edildi. Bu, Başbakanlık da yapmış bir Bakanı —ziyareti gayri resmî de olsa— hafife almaktı. Fakat amaç uğruna her şeye katlanılacaktı. Bu kıdemsiz ve yetkisiz küçük memur Fethi Bey'e "Lord Balfour'un bir şanssızlık eseri (!) olarak az önce İsviçre'ye gittiğini, Lord Curzon'un ise şehirde bulunmadığını, eylül sonundan önce gelemeyeceğini" ellerini oğuşturarak anlatmaya çalışır. Zaten istenilen de bu: Oyalanmak, Büyük Taarruz'a kadar vakit kazanmak, Fethi Bey üzülmüş gibi davranıyor. Kıdemsiz kâtip 'tekrar uğramasını' öneriyor.

Aynı gün Lloyd George Avam Kamarası'nda müthiş bir nutuk çekiyor ve Türkleri aşağılayarak Yunanlılara 'harbe devam' komutunu veriyor. Dış görünüşe göre aleyhte gibi görünen olaylar aslında tam Mustafa Kemal'in istediği yönden gelişmektedir. Zaten İngiltere'nin tutumu bilinmektedir. Yunanistan'daki elçilerinin de Lord Curzon'a yolladığı raporda belirttiği gibi:

"...Yunanistan'ın yenilgisi Müttefikler için pek vahim olacaktır... İngiliz çıkarları için bize düşman bir Türkiye yerine dost bir ülkenin (yani Yunanistan'ın) harbi kazanmasının ne derece arzuya değer olduğunu Lord Hazretlerine bir kere daha ısrarla arza cesaret ederim. Buna o kadar kuvvetle inanıyorum ki Kemalist kuvvetlerin yeni Yunan cephesini ciddî olarak tehdit etmeleri belirir belirmez İngiltere hükûmetinin Yunanlılara maddî manevî yardımda bulunmasını ve onların ezilmelerine meydan vermemesini isteyecek kadar ileri gideceğim..." (F. Office kaynağına dayanarak Sakarya'dan İzmir'e, s. 268).

İngiltere bu gerçeğin zaten bilincinde olduğu için Yunan ordusunu maddî manevî desteği ile beslemektedir. Yardımlarının sonucunu görmek için de Yunan ordusunun uzman subaylarıyla baştan doruğa denetleterek

raporlar düzenlettirmiştir. Rapor metinlerinden bir iki örneği aşağıda sunuyoruz:

"... Yunan ordusu pek müessir bir savaş makinesidir. Mart ayında İnönü'deki başarısızlık Yunanlılar için büyük bir ders olmuştur. Her şey yeni baştan düzene konulmuştur. Askerlerin giyim-kuşamları pek iyidir. Ulaştırma ve muhabere ıslah edilmiştir. Disiplin ve moral fevkalâdedir. Yunan askerlerinin Anadolu'daki mücadeleyi kesin olarak kazanacağına inanıyorum..." Albay Naire.

General Marden'in Raporu:

İngilizler, Naire'nin raporu ile yetinmemiş, Yunan ordusunun taarruz gününü denetlemesi ve bir rapor vermesi için Tümgeneral Marden'i görevlendirmiştir. General, Yunan ordusunu sıkı bir denetimden geçirmiştir. İzlenimleri çok iyidir: Yunan'ın cephanesi çok boldur; tüm savaş araç ve gereçleri Türklere göre en az 1'e 2 oranındadır...

Uzun rapordan çıkarılan sonuca göre, Yunan ordusu büyük bir zafer kazanacak mükemmeliyettedir. Nitekim, 10 Temmuz'da başlayan Eskişehir-Kütahya harbini kazanarak efendilerinin yüzünü kara çıkarmamışlardır. Kuvvet dengesi yarı yarıya Türklerin aleyhinde olan bu muharebeler sonunda Türk ordusu Sakarya'nın gerisine çekilmiştir.

Raporların kesin dili, Kütahya-Eskişehir muharebelerinin kazanılmış olması, Yunan ordusunun Türk ordusuna karşı her zaman üstün durumda olduğu, hatta bir imha muharebesini kesinlikle kazanabileceği hakkında kanaatleri perçinlemiştir.

Fethi Bey'in günlerce Bakan kapılarında randevu dilencisi derecesine düşürülmesinin ve alabildiğine hafife alınmasının etkenlerinden başlıcası bu güven duygusudur. Bir de İngiliz askerî uzmanlarının "Yunan müstahkem mevkilerini Türkler üç ayda aşabilirse üç günde aştık diye öğünebilirler" palavrası İngiliz politikacılarını büsbütün rehavete itmiştir. Ama, İngiliz askerî makamları politikacılar kadar iyimser değildir. Özellikle İngiliz Genelkurmayı bir Yunan başarısına karşı daima kuşkuludur.

İşte tarihte belki de eşi görülmemiş bir gizlilik içinde yürütülen taarruz hazırlığı evresi sona erer ve 26 Ağustos'un alaca karanlığında, yine tarihte benzeri görülmemiş bir hızla beş gün içinde askerî uzmanların, 'Türk ordusunu imha edebilecek bir güçte' olduğunu raporlarla belirttiği, 200 bin kişilik Yunan ordusu beş gün içinde dağılıp çözülüverdi. Türk İç-

işleri Bakanı Fethi Bey'i günlerce kapısında bekleten Lloyd George, büyük bir telâş içinde Mustafa Kemal Paşa'dan ateş kesmesi için İstanbul İşgal Kuvvetleri aracılığı ile ricada bulunmak zorunda kaldı.

İngiliz kabinesi de karışmıştı. Başbakan ve Dışişleri Bakanı'ndan, Fethi Bey'in dinlememiş olmasının hesabını soruyorlardı. Ve Başbakan Avam Kamarası'nda kekeliyerek kendini savunmaya çalışırken, savunma gücünü tamamen kaybetmiş olan Yunan ordusunun kılıç artıkları savaş meydanında 18 bin ölü, 16 bin yaralı ve 35 bin tutsak bırakarak İzmir'e doğru kaçıyordu. Büyük Mustafa Kemal'in stratejisi başarıya ulaşmıştı.

Ve Mustafa Kemal Atatürk, ülkesini dünya devletleri arasında lâyık olduğu yere getirmek, çağdaş uygarlık düzeyine yüceltmek için yeni stratejilere hazırlanıyordu.

CUMHURİYETİN KURULUŞU VE İLK ONBEŞ YILINDA PTT İŞLETMESİ

REŞAT ALŞAN

GİRİŞ

Haberleşme, insanlığın var oluşu ile birlikte ihtiyaç duyulan bir hizmettir. Tarihin ilk çağlarından itibaren, toplum halinde yaşamanın bir sonucu olarak insanlar birbirleriyle haberleşme ihtiyacını duymuşlar ve çeşitli araç ve gereçlerle bu ihtiyaçlarını gidermişlerdir. Dünyada ilk posta hizmeti Orta Asya Türklerinin göçleri esnasında göçün düzenli bir şekilde yapılabilmesi için geliştirilmiştir. Daha sonra kurulan bütün Türk Devletleri posta hizmetine gereken önemi vermişler ve devletin haberleşmesi son derece düzenli bir şekilde yapılarak devlet idaresinde sağlıklı yönetimler gerçekleştirilmiştir.

Ülkemiz Posta Hizmetlerinin Tarihçesi

Osmanlılarda, II. Sultan Mahmut devrine kadar posta sadece devletin haberleşmesinde kullanılmıştır. Bu dönemde posta haberleşmesi Sai, Ulak, Tatar, Çapar, Berid adı verilen görevlilerce sağlanıyordu. Posta hizmetinin halkın ihtiyaçları içinde kullanılması fikri ilk defa Sultan II. Mahmut tarafından düşünülmüş daha sonra muntazam bir posta teşkilâtı kurulması imkânı 1839'da ilân edilen Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile sağlanmıştır.

Yeni teşkilâtlanmada ilk postahane 1840 yılında Postahane-i Amire adı ile İstanbul'da açılmış daha sonra vilâyet merkezlerinden başlamak üzere postahaneler yaygınlaştırılmıştır. Başlangıçta mektup, gazete gibi haberleşme maddelerinin kabulü ile başlayan posta hizmetine, kısa sürede para ve hafif eşya kabulü de katılmıştır.

Ücret alımında pul kullanımına, 1863 yılında bastırılan ilk posta pulları ile geçilmiştir.

Ülkemiz 1874 yılında Bern'de toplanan Uluslararası Posta Kongresi'nde temsil edilmiş, 1878 yılında Dünya Posta Birliği (UPU) adını alacak olan Uluslararası Telekomünikasyon Birliği'nin kurucularından olmuştur.

Ülkemizde değerli mektup ve paket kabulüne yurtiçi olarak 900, yurtdışı olarak 1901 yılında başlanılmıştır.

Ülkemiz Telgraf Hizmetlerinin Tarihçesi

Yakınçağda sanayideki gelişmelerin sonucu olarak hızlı haberleşme ihtiyacı artmıştır. Bu ihtiyaç XIX. yüzyılın ilk yarısında, elektrotekniğin ilk uygulamalarından biri olarak bulunan telgrafla yeterli bir şekilde karşılanmaya başlamıştır. Haberleşmede devrim yaratacak buluş Amerikalı S. Morse tarafından 1837 yılında ortaya atılmıştır. Kısa ve uzun süreli elektrik akımı darbelerine karşı kodlanmış bir alfabenin kullanıldığı, alışta elektro mıknatıslı bir yazıcısı bulunan, tek iletkenli ve toprak dönüşlü bir devrenin yeterli olduğu bu telgraf sistemi başlangıçta pek ilgi görmemiş ise de 1845 yılı başında Amerika'da ilk hattın işletmeye açılmasından sonra birkaç yılda bütün ülkelere yayılacak ölçüde başarı kazanmıştır. 1866 yılında Atlantik Okyanusu denizaltı kablosu tesis edilerek ilk kıtalararası telgraf haberleşmesi gerçekleştirilmiştir.

Ülkemizde ise ilk telgraf denemesi 1847 yılında sarayda yapılmıştır. Bu denemeden sonra Padişah S.Morse'a madalya göndermiş, Morse'a madalya veren ilk devlet başkanı olmuştur. İlk telgraf hatlarının kurulması ise 1854 Kırım Savaşı'na rastlar. Bu savaş sırasında müttefiklerimiz İstanbul-Varna arasına bir deniz kablosu döşemişler, Varna-Şumnu arasına bir havai hat kurmuşlar, bu hattı Rusçuk-Bükreş yoluyla Avusturya-Macaristan Devleti sınırına kadar uzatarak, Avrupa şebekesiyle bağlantı sağlamışlardır. Bu hatların mülkiyeti savaştan sonra Osmanlı Devleti'ne bırakılmıştır.

İstanbul-Edirne telgraf hattı 1855 yılında, İstanbul-Ankara telgraf hattı 1860 yılında işletmeye açılmış, 1861 yılında ise bu hat Kerkük'e kadar uzatılmıştır.

Ülkemiz 1865 yılında Uluslararası Telekomünikasyon Birliği kurucu üyesi olmuştur.

İlk telsiz telgraf 1906 yılında Trablusgarp'ta, 1917 yılında İstanbul'da hizmete verilmiştir.

Ülkemizde Telefon Hizmetlerinin Tarihçesi

İlk telefon hattı telefonun Graham Bell tarafından icadından 5 yıl sonra 1881 yılında İstanbul'da kurulmuştur. Posta ve Telgraf Nezareti ile Yeni Cami Postahanesi arasında kurulan bu ilk bağlantıdan sonra çeşitli kuruluşların bazı birimleri arasında ikili telefon bağlantıları kurulmasına devam edilmiştir.

İlk telefon santralı 1909 yılında İstanbul'da Büyük Postahane binasında 50 hatlık ve manyetolu olarak kurulmuştur.

1911 yılında yabancı bir şirkete verilen telefon tesisleri kurma imtiyazı sonucunda 1914 yılında İstanbul'da üç yerde telefon santralı işletmeye açılmıştır.

Cumhuriyet Döneminde PTT İşletmesi

Osmanlı Devleti zamanında gerek telefon işletmesi gerekse posta işletmesi imtiyazları yabancı devlet ya da şirketlere verilmekteydi. Cumhuriyetimizin kuruluşunu takiben devleti milyonlarca lira zarara sokan bu imtiyazlar kaldırıldı. Ülkenin her yerinde ve her sektörde olduğu gibi haberleşme alanında da millî politika uygulanmaya başlanıldı.

1923-1938 yılları arasında PTT İşletmesi; Teşkilât, Personel, İşletme Hizmetleri, Malî Konular ve Mevzuat başlıkları altında aşağıda açıklanmıştır.

Teşkilât

Osmanlı Devleti döneminde zaman zaman Bakanlık zaman zaman da Genel Müdürlük şeklinde yürütülen Posta Telgraf ve Telefon İşletmesi Cumhuriyetimizin ilk yıllarında Dahiliye Vekaleti'ne (İçişleri Bakanlığı) bağlı olarak görev yapmıştır.

1926 yılında PTT Genel Müdürlüğü'nün merkez teşkilâtı şöyledir:

İçişleri Bakanlığı'na bağlı Genel Müdür ve bir Genel Müdür Yardımcısı vardır.

Merkez teşkilâtı ise;

— Telgraf İşleri Müdürlüğü
— Fen Müdürlüğü (fen müfettişleri bu yerde görevlidir)
— Posta İşleri Müdürlüğü
— Zat İşleri Müdürlüğü
— Tetkik ve Hesap Müdürlüğü
— Mebani (Yapı) ve Levazım Müdürlüğü (fabrika müdürlüğü ve müze memurluğu bu müdürlüğe bağlıdır)
— Hukuk Müşavirliği
— Heyet-i Teftişiye Riyaseti (muamelât müfettişleri buraya bağlıdır)
— Posta ve Telgraf İhtisas Mektebi

Bu yıllarda Türkiye Cumhuriyeti onüç bölgeye ayrılmış ve bu bölgeler doğrudan Genel Müdürlüğe bağlı birer Başmüdürlük tarafından yürütülmektedir. Bu Başmüdürlükler Ankara, Adana, Bursa, Diyarbakır, Edirne, Erzurum, İstanbul, İzmir, Kastamonu, Konya, Sivas, Trabzon ve Van'dır.

1931 yılında Edirne Bölge Maşmüdürlüğü lağvedilerek Başmüdürlük adedi 12'ye düşmüş ve bu bölge teşkilâtı İstanbul'a bağlanmıştır.

1933 senesinde Genel Müdürlük Dahiliye Vekaleti'nden alınarak Nafıa Vekaleti'ne (Bayındırlık Bakanlığı) bağlanmıştır. Yine Genel Müdüre bağlı bir Genel Müdür Yardımcısı vardır. Ancak bu defa Teftiş Heyeti Başkanlığı kaldırılmış olup Genel Müdür Yardımcısı aynı zamanda Teftiş Heyeti Başkanlığı görevini de yürütmektedir. Yine bu yılda Genel Müdürlük merkez teşkilâtında bazı değişiklikler olmuş, Ankara Otomatik Telefon Müdürlüğü kurularak Genel Müdürlük merkez teşkilâtı içinde mütalâa edilmiştir. Muamelât Müdürlüğü ile Evrak ve İstatistik Müdürlüğü 1931 yılında yeni kurulan merkez birimleridir. Bu yeni duruma göre Genel Müdürlük merkez teşkilâtı;

— Posta İşleri Müdürlüğü
— Telgraf İşleri Müdürlüğü
— Fen Müşavere Heyeti Reisliği
— Muamelât Müdürlüğü (mektep ve daire müdürlükleri bu üniteye bağlıdır)
— Binalar ve Levazım Müdürlüğü (fabrika müdürlüğü bu şubeye bağlıdır)
— Hukuk Müşavirliği
— Evrak ve İstatistik Müdürlüğü
— Ankara Otomatik Telefon Müdürlüğü'nden teşekkül etmektedir.

1934 yılında Teftiş Heyeti Genel Müdür Yardımcısından ayrılarak reislik haline getirilmiş, Edirne Başmüdürlüğü yeniden kurularak 13 Başmüdürlük olmuştur.

1937 yılına kadar organizasyonda bir değişiklik olmamıştır. Bu yıl içinde merkez teşkilâtında müdürlük olan bazı birimler reisliğe dönüştürülmüş ve İhtisas Şubeleri Reisliği, Telefon İşleri Reisliği, Umum Müdürlük Kalemi Müdürlüğü merkez teşkilâtının yeni birimlerini oluşturmuştur. Ankara Otomatik Telefon Müdürlüğü merkez teşkilâtından ayrılarak, 1937 senesinde kurulan İstanbul Telefon Müdürlüğü ile birlikte Genel Müdürlüğe bağlı birer müstakil ünite haline döntüştürülmüşlerdir. Yeni organizasyona göre merkez teşkilâtı şu birimlerden oluşmuştur:

— İhtisas Şubeleri Reisliği
— Yüksek Fen Heyeti Reisliği

— Teftiş Heyeti Reisliği
— Umum Müdürlük Kalemi Müdürlüğü
— Posta İşleri Reisliği
— Telgraf İşleri Reisliği
— Telefon İşleri Reisliği
— Muamelât Müdürlüğü (mektep müdürlüğü bu şubeye bağlıdır)
— Levazım Müdürlüğü (fabrika müdürlüğü bu şubeye bağlıdır)
— Hesap İşleri Müdürlüğü
— Evrak ve İstatistik Müdürlüğü
— Hukuk Müşavirliği

1937 yılında en önemli organizasyon değişkliği taşra teşkilâtında yapılmıştır. Başmüdürlükler lağvedilerek doğrudan Genel Müdürlüğe bağlı Vilâyet Müdürlükleri kurulmuştur. Bunlar alfabetik sıraya göre; Afyon, Ağrı, Amasya, Ankara, Antalya, Aydın, Balıkesir, Bilecik, Bingöl, Bitlis, Bolu, Burdur, Bursa, Çanakkale, Çankırı, Çoruh, Çorum, Denizli, Diyarbakır, Edirne, Elazığ, Erzincan, Erzurum, Eskişehir, Gaziantep, Giresun, Gümüşhane, Hakkari, İçel, Isparta, İstanbul, İzmir, Kars, Kastamonu, Kayseri, Kırklareli, Kırşehir, Kocaeli, Konya, Kütahya, Malatya, Manisa, Maraş, Mardin, Muğla, Muş, Niğde, Ordu, Rize, Samsun, Seyhan, Siirt, Sinop, Sivas, Tekirdağ, Tokat, Trabzon, Tunceli, Urfa, Van, Yozgat ve Zonguldak'tır.

1938 yılında ise bu organizasyon yapısında yapılan tek değişiklik İzmir Telefon Başmüdürlüğü'nün kurulmuş olmasıdır.

Posta ve Telgraf Merkez ve Şubeleri

1923 yılında 601 merkez ve 87 şube olmak üzere, PTT'nin toplam iş yeri sayısı 688, 1924 yılında 603 merkez 104 şube olmak üzere 707, 1925 yılında 636 merkez 179 şube olmak üzere 815 adet olup iş yeri sayısı 1926 yılında bir miktar azalarak 788 adede düşmüştür. 1927 senesinde ise toplam merkez ve şube sayısı 802 adettir. Bu miktarın 609 adedi merkez olup, merkezlerin 466 adedi yalnız Türkçe, 143 adedi ise hem Türkçe hem de Fransızca muhabere yapma imkânına sahiptir. 1927 senesinde mevcut 609 merkezin 204 adedi 24 saat işletmeye açıktır.

1928 senesinde merkez ve şube adedi 818 dir. Bunun 658 adedi merkez, 160 adedi ise şube, merkezlerden 490 adedi Türkçe muhabere 135 adedi ise Türkçe ve Fransızca muhabere yapabiliyor. Ayrıca aynı yılda 279 merkez 24 saat işletmeye açık faaliyet icra ediyor.

O tarihlerdeki şubeler ise üç ayrı faaliyet göstermekteler. Bunlar;

— Kadrolu memur ile adi ve taahhütlü mektup kabul eden şubeler,

— Beyiye (komisyon) ile adi ve taahhütlü mektup kabul eden şubeler,

— Beyiye (komisyon) ile yalnız adi mektup kabul eden şubeler.

1929 senesine gelindiğinde merkez ve şube adedinin bir önceki yıla nazaran 8 adetlik bir azalma göstererek 810'a düştüğünü görüyoruz.

O yıllardaki nüfusumuz ise 1.040.669 adedi Avrupa'da 12.607.601 adedi Asya'da olmak üzere 13.648.270 adet, 1929 yılı rakamlarına göre beher PTT iş yerine düşen nüfus miktarı 16649 kişi.

1930 yılında PTT işyeri sayısı 806, 1931 yılında 804 adet.

1931 yılı itibariyle 804 işyerinden 627 adedi merkez 177 adedi ise şubedir. 627 merkezin 613'ünde posta ve telgraf işleri birlikte yürütülüyor, 163 adedi ise Türkçe ve yabancı dilde muhabere yapma imkânına sahip.

1932 senesinde nüfusumuz 15.404.824 adede, PTT iş yeri sayımız ise 829 adede ulaşıyor. Buna göre beher PTT iş yerine düşen kişi adedi 18582.

1933 yılında PTT iş yeri sayısı 845 bunun 621 adedi merkez ve merkezlerden 356 adedi milletlerarası telgraf muhaberesine açık. 1933 senesinde dikkat çeken bir durum da beyiye ile çalışıp da taahhütlü mektup olan şube bulunmuyor.

1934 yılında iş yeri sayısı 852, ülke nüfusu ise 16.200.694. Her iş yerine isabet eden nüfus 19.014, 1934 yılında Alaşehir, Aydın, Çorum, Görele, Keçiborlu, Kırkağaç, Tirebolu ve Uluborlu merkezlerinin milletlerarası telgraf muhaberesine açıldığı görülüyor.

1935 senesinde iş yeri sayısı 888 adede yükselmiş. Bunun 642 adedi merkez 246 adedi ise şubedir. Bu sene içinde Kozak, Uşak Şeker Fabrikası, Boyalık merkezleri kapatılmış. Kirazlı, Çat, Filyos, Süloğlu, Karahallı merkezleri ise işletmeye açılmıştır. Ayrıca Aksaray (Konya), Akseki, Beyşehir, Bor, Dinar, Elmalı, Ermenak, Finike, Korkuteli, Manavgat, Nevşehir, Pazar, Sandıklı, Şıtak, Zeytindağ merkezleri ise milletlerarası muhabereye açılmış.

1936 senesinde iş yeri sayısı 897, 1937 senesinde 959, 1938 senesinde ise 1031 adede ulaşmıştır.

Personel Durumu

Cumhuriyetimizin ilk yılı olan 1923'de PTT'nin toplam personel kadrosu 5760, 1924 yılında 5884, 1925 yılında 6051, 1926 yılında 6252'dir O yıllarda bu kadroların % 95 inin dolu olduğunu görmekteyiz.

1926 yılında Genel Müdürlük merkez teşkilâtında postada 65, telgrafta 115, telefonda 11, hat memurluğunda 22, tevzi memurluğunda 38 olmak üzere toplam 251 memur bulunmaktaydı. Ayrıca Ankara'da işletme hizmetlerinde toplam 509 memur görev yapmaktaydı. 1926 yılında 6252 kadronun 5990 adedi fiilidir, çalışan personelin 759 adedi merkez teşkilâtında, 5231 adedi ise taşra teşkilâtında görev yapmaktadır.

1927 yılında maaşlı memur sistemi yanında ilk defa ücretli memur ve müstahdem sınıfında personel çalıştırılmaya başlanılmış ve bu sınıf personel telsiz telgraf hizmetinde görevlendirilmişlerdir. 1927 yılında ücretli sistemi ile 25 adedi merkezde 22 adedi taşrada olmak üzere 47 personel istihdam edilmiştir.

1927 yılında kadro adedi 6377, 1928 yılında 6302, 1929 yılında 6647, 1930 yılında 6128, 1931 yılında 5980'dir.

Maaşlı memur kadro unvanları ise merkez ve taşra teşkilâtı olarak şöyledir.

Merkez teşkilâtı; Umum Müdür, Umum Müdür Muavini, Müdürler, Müdür Muavini, Mümeyyiz, Tetkik Memuru, Katip, Hukuk Müşavirliği, Avukat, Muamelât Müfettişleri, Fen Müfettişleri, Kablo Fen Memuru, Ayniyat Muhasibi, Müze ve İdare Memuru, Ambar Memuru, Mebani ve Sevk Memuru, Fabrika Müdürü, Fabrika Mühendisi, Hesap Memuru, Sevk Memuru.

Taşra Teşkilâtı; Başmüdür, Başmüdür Muavini, Mesul Muhasip, Başkatip, Veznedar, Ayniyat Muhasibi, Muhasip, Katip, Müdür, Murakıp ve Muhakkik, Serseyyar, Başmemur, Telefon Makinisti, Telefon Tahsil Memuru, Telefon Veznedarı, Memur, Hat Başmemuru, Tevzi Başmemuru, Hat Memuru, Tevzi Memuru, Mühendis Muavini, Ambar Memuru, Fen Memuru, Muhabere Memuru, Nöbetçi Şefi, Ser Makinist.

Barem Harici Ücretli Memur ve Müstahdem Kadro Unvanları: Telsiz Telefon Komiserliği, İstanbul Telli Telefon Komiserliği, İzmir Telli Telefon Komiserliği, Tabip, Avukat, Mütercim, Rölovaj Memurları, Daktilograf, Hük Makinisti, Makinist, Şoför Makinist, Şoför, Şoför Yamağı, Mo-

torcu, Motor Kaptanı, Gemici, Kayıkcı, Silici, Ustabaşı, Sandıkçı, Kutu Tamircisi, Kaloriferci ve Meremetçi, Motorsikletli Müvezzi, Bekçi, Hademe, Hamalbaşı, Hamal, Atelye Şefi, Dizelbaş Makinisti, Başelektrikçi, Dizel Makinisti, Dizel Makinist Muavini, Nöbetçi Elektrikçi Şefi Muavini, Elektrikçi Makinist, Şoför, Anten ve Hat Memuru, Yağcı, Elektrikçi Makinist ve Hademe.

O yıllarda telekomünikasyon hizmetinde görevli hat bakıcıları ile posta hizmetinde görevli dağıtıcıların durumu hakkında bilgi vermek amacıyla, 1934 yılında Başmüdürlüklerde görevli hat bakıcıları ile dağıtıcıların durumu aşağıda gösterilmiştir.

Başmüdürlükler	(YIL 1934) Hat Bakıcıları	Müvezziler (Dağıtıcılar)
Ankara	121	143
Bursa	65	71
Diyarbakır	107	67
Erzurum	66	39
İstanbul	61	372
İzmir	109	179
Kastamonu	69	45
Konya	93	65
Seyhan	58	59
Sivas	65	39
Trabzon	58	51
Van	54	21
Edirne	37	56

PTT'nin 1923 yılında 5760 olan kadrosu 15 yıl içinde % 22 oranında artarak 1938 yılında 7054 adede ulaşmıştır.

CUMHURİYETİN KURULUŞU VE İLK ON BEŞ YILINDA POSTA-TELGRAF-TELEFON İŞLETMESİ

Posta

İstiklâl Harbi acı tesirini maalesef posta işlerinde de göstermekten geri kalmamıştır. Bir misal vermek gerekirse, başka bir yere sarf edilmesi kanunen mümkün olmayan havale paraları çeşitli zarurî ihtiyaçlara sarf olunarak bu önemli hizmetin devamı imkânı ortadan kalkmıştır. Posta müta-

hitlerinin aylık ücretleri uzun süre ödenememiş ve bu sebeplede posta nakliyatı intizamını kaybetmiştir. Yeni açılan posta nakliye ihalelerine de iştirak eden olmamıştır. PTT İdaresi bu yüzden büyük zorluk içindeydi. Talepler ve şikâyetler birbirini takip ediyor, ancak çare de bulunamıyordu. Çünkü PTT'nin gelirleri memurlarının maaşını dahi karşılayamıyordu. O yıllarda personel maaşları son derecede az olmasına rağmen, bazı yerlerde dört, bazı yerlerde ise sekiz aylık memur maaşı ödenememişti. Bu sebeple de PTT İdaresi'nin durumu zannedildiğinden daha da vahimdi ve mutlaka yeni bir düzenlemeye muhtaçtı. O yıllardaki PTT Genel Müdürü Sabri Bey'in hiç şüphe yok ki hayatının en mutlu anı 1920 yılının aralık ayında PTT idaresi'nin durumunu bütün acılığı ve çıplaklığı ile Büyük Millet Meclisi huzurunda açıklama fırsatını bulduğu gündür.

Çünkü o gün Büyük Millet Meclisi ve Hükûmeti, posta ve telgraf memurlarının yüksek gayretlerini, Millî Türk İnkılâbına karşı bağlılık ve hamiyetlerini ve yüksek feragatlarını takdir ederek malî ve ekonomik sakıntılara rağmen posta telgraf memurlarının maaşlarını sekiz yüz kuruşa, müdürlerin maaşlarını da bin kuruşa çıkarmıştır. Ayrıca tüm memurların birikmiş maaş alacaklarının tamamını birden ödemek lütfunda bulunmuştur. Posta nakliyatı meselesi ise, askerî idarenin, posta nakliyatını yüklenen mütahitlerin, mutemetlerin ve sürücülerinin yaptıkları fiili hizmetin askerlik hizmeti süresinden sağlıyacağı yolunda aldığı bir kararla çözümlenmiş oldu. Ulu Önder Atatürk'ün yakın ilgisi ve hükûmetin destek ve yardımları sayesinde PTT İdaresi kendisini kısa sürede toparlamış ve işleri intizama sokmuştur ve bunun neticesi olarak kısa sürede havale işlemleri de dahil olmak üzere posta hizmetleri bütün merkezlerde muntazam olarak yapılmaya başlanılmıştır. 1921 senesinde yeni birçok posta hatları tesis olunmuş ve ordunun ihtiyaçları da göz önünde bulundurularak tüm cephelere muntazam posta hizmetleri götürülmüştür.

Adet itibariyle son derecede yetersiz olan posta memurları, Millî Mücadele yıllarında yüklendikleri çok önemli görevlerinin bilinci ile gece gündüz demeden fedakârane çalışarak kendilerine verilen bütün görevleri yerine getirmişler ve telgrafçı arkadaşlarından geri kalmamışlardır. O tarihlerde geceleri de iş yerinde kalan uykusuz bir şekilde yüksek mesai sarfeden amir ve müdürler maiyetlerine örnek teşkil etmişlerdir.

Bu arada Sahra Postasına da değinmek istiyoruz. Bu hizmet, Sahra Postaları Umum Müdürlüğü tarafından temsil ediliyordu ve İstiklâl Harbi'nin devamınca Genel Kurmay Başkanlığı'na bağlıydı. Sahra postaları-

nın görev süresince bu teşekkülün Umum Müdürlüğü Naci Bey tarafından yürütülmüştür. Bu kişi dürüst ve bilgili çalışmaları sayesinde askerî muhitin sevgisini kazanmış, yapmış olduğu teklifler Genel Kurmay tarafından kabul görmüş Sahra posta hizmeti de süratle inkişaf ederek savaş süresince başarılı hizmetler vermiştir.

Posta ve telgrafçıların İstiklâl Harbi müddetince yüksek disiplin ve mükemmel bir ahlâk ve dürüstlükle hizmet verdiklerine bir örnek olması bakımından bu dönem içinde hiçbir PTT merkezinde hırsızlık ve zimmet olmadığını gösterebiliriz. Yine posta ve telgrafçıların vatana karşı fedakârane çalışmalarına bir örnek olması bakımından sadece Ankara'da görevli 75 memurdan 24 adedine verem teşhisi konulduğunu bilmekteyiz.

Savaş süresince Umum Müdürlük görevini yürüten Sabri Bey, savaştan sonra da bir müddet bu göreve devam etmiştir. Kendisi icraatı esnasında çok sert ve şiddetli hareket eder görüntüsü taşımakta ise de bir iki istisna dışında mesai arkadaşlarının hiçbirisini ağır bir şekilde cezalandırmamıştır. Ona göre, amirlerin otoritesi, bilgi, icraat ve prensipleri ile teessüs eder. Sabri Bey'in İstiklâl Harbi esnasındaki başarılı hizmetlerine bir örnek teşkil etmesi bakımından Sakarya Meydan Muharebesi'ni müteakip Garp Cephesi Kumandanı İsmet İnönü tarafından Genel Müdür Sabri Bey'e yazılmış telgrafı aynen sunuyoruz.

"Posta ve Telgraf Müdürü Umumisi
Sabri Beyenfendi Hazretlerine,

Muharebe umurunun hüsnü tanzimi ile memur ve malzemenin ikmal ve itmamı hususunda her veçhile ibzal buyurulmuş olan muaveneti alilerine hassaten teşekkür ederim."

24 Ağustos 1337

Garp Cephesi K.
İSMET

Savaştan sonra Cumhuriyetimizin kurulması ile birlikte yurdun ekonomik ve sosyal gelişmesini sağlamak amacıyla girişilen yoğun faaliyetler etkisini PTT İşletmesinde de göstermeye başlamış eldeki imkânlar nispetinde işletme hizmetlerinde günün icaplarına uygun şekilde gelişmeler olmuştur.

Cumhuriyetimizin ilk onbeş yılında posta hizmetlerine ait faaliyetlerin rakamlarla ifadesi şöyledir:

1923 yılında 2500 km. kara posta yolu vardır. Posta taşımacılığı mütahitler tarafından yapılmaktadır. 2500 km. posta yolu mütahitlere ait 33

oto, 151 araba, 534 diğer çeşitli araçlarla katedilmektedir. O tarihte PTT'nin 4 adedi motosiklet olmak üzere 7 adet motorlu aracı bulunmaktadır (Bugünkü -1989- araç sayısı 4127'dir). Yurtiçi kabul edilen mektup postası gönderi sayısı 35.740.000 adettir. 1989 yılında bu rakam 1.350.000.000'dur.

Kabul edilen mektup postası gönderileri 1926 yılında 58 milyon 582 bin, 1932'de 75 milyon 541 bin, 1938 yılında 77 milyon 291 bin adede ulaşmıştır. Yurtdışı mektup postası gönderileri ise 1923 yılında 1500, 1933 yılında 3573, 1938 yılında 3125 adettir.

Cumhuriyetimizin ilk yıllarında posta hizmetinin yurt sathında yaygınlaştırılması için büyük gayret gösterilmiştir. Örneğin, 1923 yılında kara posta yolu 2500 km. iken bir yıl sonra iki misline çıkarılarak 5350 km.ye, 1928 yılında ise 20259 km.ye ulaşılmıştır.

Telgraf Hizmetleri

Millî Mücadele başladıktan ve Ankara'nın Hükûmet Merkezi olmasından sonra etrafının düşmanlarla çevrilmiş olması sebebiyle vatanın her tarafı ile haberleşme temin etmesi son derece de güçtü. Millî Mücadele'den önce bütün telgraf hatları İstanbul'a yönelik olarak tesis edilmişti. Millî Mücadele'yi yürütenlerin bu telleri en kısa sürede Ankara istikametine yöneltme zaruretleri vardı. Ancak yüce Türk milleti, Erzurum, Samsun, Trabzon, Urfa, Gaziantep, Maraş, Pozantı, İzmit ve İzmir'de Ermeniler, Pontuscular, Fransızlar, Yunanlılar, İngilizler ve nihayet halifenin şuursuz taraftarları ile çarpışıyorlardı. Hem düşmanla savaşan hem de yer yer meydana gelen isyanları bastırmakla meşgul olan Millî Hükûmet ve onun ordularının haberleşmesini en kısa zamanda tesis etmek kesinlikle gerekliydi. Ancak o tarihlerde bir vilâyet merkezini normal şartlarda idare edebilecek imkân ve tesise sahip olan Ankara telgrafhanesi ile Millî Ordu karargâhlarının bulunduğu Eskişehir ve Afyonkarahisar telgrafhanelerinin artan haberleşme trafiğine uygun kapasiteye ulaşabilmeleri için memur ve makinalarla takviyesi gerekliydi. Bundan başka zaman zaman İtalyanlar tarafından rahatsız edilmekle beraber yine de Akdeniz'de memleketin hür bir iskelesi sayılan Antalya'nın ve Karadeniz sahilinde Ankara'nın en yakın bir iskelesi olan İnebolu'nun yeni Hükûmet Merkezi Ankara'ya acilen muhabere irtibatı sağlanması gerekliydi.

Halbuki, elde jandarmanın eski ve tahrip olmuş telefon hatları malzemesinden büyük harpte Ruslar tarafından Karadeniz sahillerinde bırakılan

köhne tellerden ve nihayet önemli bir muhabere alanı bulunmadığından iptal edilen bir kısım telgraf hatlarından başka bir şey mevcut değildi.

İşte bütün bu mahrumiyetlere rağmen bu çürük çarık malzemeden istifade ile 110 kilometrelik Polatlı-Sarıköy-Sivrihisar hattı Fen Müfettişi Nahit Bey, 90 kilometrelik Sivrihisar-Aziziye hattı Fen Müfettişi Zihni Bey, 80 kilometrelik Sivrihisar-Mahmudiye hattı, Fen Müfettişi Kemal Bey, 60 kilometrelik Yabanat-Gerede hattı Fen Müfettişi Niyazi Bey, 120 kilometrelik Ankara-Kalecik-Çankırı ve 35 kilometrelik Tosya-Koçhisar hatları Fen Müfettişi Tevfik Bey tarafından inşa olunmuştur.

Vatanın kurtuluşu ve Türk milletinin istiklâli için verilen mücadelede en önemli yardımcı faktörlerden birisi de haberleşmedir. Bunun bilincinde olan PTT'ciler yemeden, içmeden, uyumadan, dinlenmeden, gecesini gündüzüne canını dişine katarak ve büyük bir fedakârlık örneği vererek yapmış olduğu bu çalışmalar sonucunda Ankara Telgraf Merkezi, Yabanat-Gerede üzerinden bir, Kalecik-Çankırı üzerinden iki tel ile Kastamonu, İnebolu, Trabzon ve Samsun'a,

Polatlı-Sarıköy-Sivrihisar-Seyitgazi üzerinden iki tel ile Eskişehir ve ilerisine,

Sivrihisar-Aziziye üzerinden bir tel ile Afyonkarahisar'a irtibatlanmış ve bu suretle Millî Hükûmetin ve Millî Merkezin her tarafla muhaberesi tesis edilmiştir.

Bu sıralarda Posta Telgraf Telefon Genel Müdürü Vekili unvanı ile Sabri Bey 23 Teşrin-i sani 1336 (1920) tarihinde göreve başlamıştır. Sabri Bey göreve başladığı tarihlerde idare mahrumiyetler içinde bulunuyordu. Ambarlar bomboştu. Ankara telgrafhanesinin makine ve pil tertibatı kafi gelmiyordu. Telgraflar gecikme ile sahiplerine verilebiliyordu. Bu acil duruma çare bulabilmek için taşradaki merkezlerde harap ve metruk bir vaziyette bulanan dubleks ve Mors makinaları getirtilerek tamir ve islâh edilerek işletmeye verildi. Sabri Bey meslekten gelmiş bu mesleği iyi bilen ve haberleşme alanındaki mesleki bilgilerini Avrupa'da geliştirmiş başarılı bir memurdu. Kendisinin uygulamaya koyduğu çeşitli usul ve prensipler sayesinde Millî Mücadele'de telgrafcılığın muvaffak olmasında büyük etken olmuştur. O tarihlerde başta Genel Müdür Sabri Bey olmak üzere Ankara'da bulunan idare erkânı geceleri dahi çoğu kez evlerine gitmeyerek görevde kalırlardı. Onların bu davranışları maiyetlerindeki personele çalışma şevki ve gayreti verirdi. Mahrumiyetler içindeki başarı bu şekilde bir çalışma ile sağlanabilmiştir. O tarihlerdeki mahrumiyetleri ifade etmek

için şöyle bir örnek verelim: O günlerde Ankara telgrafhanesinde nişadır kalmamıştı. Tam o sırada Yozgat'ta bir kalaycıda 10 kilo nişadır olduğu istihbar edildi ve bu nişadırlar bir jandarma süvari müfrezesinin muhafazası altında Ankara'ya getirildi.

Yunanlılar 10 Temmuz 1921'de iki ayrı cepheden taarruza geçerek Türk ordusunu yok etmek istediler ve çok üstün bir ağırlıkla ilerlemeye muvaffak oldular. Türk ordusu müşkül durumdan kendisini kurtarmak gayesiyle Eskişehir'e kadar çekildi. 18 Temmuz 1921'de Batı cephesi karargâhına gelen Mustafa Kemal Paşa durumu yakından görüp inceledikten sonra ordunun düzenlendirilip kuvvetlendirilmesini imkân altına almak gayesiyle Sakarya'nın doğusuna kadar çekilmesini gerekli görerek direktifini verdi. 5 Ağustos 1921 tarihli kanunla Başkomutan ve TBMM yetkilerini alan Mustafa Kemal Paşa 23 Ağustos-13 Eylül 1921 tarihleri arasında cereyan eden Sakarya Meydan Muharebesi'nde ordusunun başında muzaffer oldu. İşte bu esnada muharebenin etkilerinden azade olarak sevk ve yönetimde bir aksaklığa meydan verilmemesi için bir kısım devlet erkânı Ankara'da temsilci bırakarak Kayseri'ye nakledilmişti. Bu esnada Posta ve Telgraf İdaresi de merkez dairelerini Fahri Bey'in Başkanlığında Kayseri'ye göndermiş, Genel Müdür Sabri Bey Ankara'da hükûmetle irtibatını muhafaza ve telgraf haberleşmesini yakından takip ve idare için Ankara'da kalmıştı. O zamanlar mahrumiyet ve zahmet insanlara manevî bir zevk ve saadet veriyordu. Gerek Kayseri'ye gidenler, gerekse Ankara'da kalanlar uğradıkları maddî ve manevî zahmet ve sakıntılardan en küçük bir tedirginlik duymayarak vazifelerini büyük bir heyecan ve zevkle yerine getirmişlerdir. Baştan başa fedakârlık ve kahramanlıklarla dolu İstiklâl Harbi'nde PTT'ciler de üzerlerine düşen vazifeyi eksiksiz bir şekilde yerine getirerek Ulu Önder Atatürk'ün "Umumî telgrafçılarımızın teşebbüsat ve harekâtı milliyemize ifa eyledikleri fedakârane hizmetlerinin millî tarihimizde mühim mevki-i vardır. Kendilerine bu gün alenen teşekkür ederim" şeklindeki taltifkar sözlerine mazhar olmuşlardır.

Millî Mücadele'nin en yoğun geçtiği o günlerde Ankara-Konya telgraf haberleşmesi, Kayseri-Ulukışla üzeri dolaşık bir telden geçiyordu. Batı Cephesi Karargâhı'nın Akşehir'e naklinden sonra mevcut bu tel haberleşme için kafi gelmez oldu ve telin fazla dolaşık olması da ayrı bir mahzur teşkil ediyordu. Konya'nın doğru bir tel ile Ankara'ya irtibatında mutlak bir zaruret vardı. Bunun için Haymana'dan Sarayönü'ne kadar 140 kilometrelik bir hattın inşasına karar verildi. Ve inşaata Kanun-ı sani 1338 (1922) tarihinde ve aynı zamanda Sarayönü'nden itibaren Fen Müfettişi

Tevfik ve Haymana'dan itibaren Fen Müfettişi Sadi Beyler tarafından başlanıldı. İşgalden yeni kurtulan Haymana kısmında köylerin ekserisini düşman yakmış olduğundan kışın ve soğuğun şiddetle hüküm sürdüğü o günlerde hatları tesis eden ekipler ekseriye barınacak yer dahi bulamıyorlardı. Büyük bir gayret sarfı ile bu önemli hat bir buçuk ay zarfında tamamlandı. Kurulan bu hat ordu komutanlarının büyük memnuniyet ve takdirine mazhar olmuştur.

Adana ve Mersin bölgelerinin anavatana iltihakından sonra buraların Ankara ile haberleşmesi Konya üzerinden yapılmaya başlanıldı. Bu arada mevcut telin kapasitesi muhabere için yetersiz kaldığından Ankara'dan Sarayönü'ne kadar bir tel daha ilâve edildi. Ayrıca Genel Müdür Sabri Bey'in teşviki ile Mebus Vehbi Bey ve Aksaray halkının yardımı ile Konya'dan Aksaray'a kadar 160 kilometrelik bir hat inşa edilmiştir. Bu inşaatı da Fen Müfettişi Etem Ruhi Bey idare etmiştir. Ankara'nın gerektiğinde Kırşehir-Aksaray üzerinden Konya ve Adana ile irtibat tesis edebilmesi için Kırşehir'den Koçhisar'a kadar 60 kilometrelik bir hat tesis edilmiş ve bu inşaat da Fen Müfettişi Sadi Bey tarafından idare edilmiştir.

İstiklâl Harbi kazanılıp Cumhuriyet kurulduktan sonra yaralar sarılmaya başlanılmış hızlı bir çalışma ve kalkınma hamlesine girişilmiştir. O tarihlerde bütçe imkânlarının, teknolojinin, makina ve teçhizatın son derece sınırlı olması ve büyük savaşımızın korkunç tahribatlarına rağmen yüce Türk milleti el ele vererek imkânlarını seferber etmiş, bu arada posta ve telgraf işletmesi de bu çalışma ve kalkınma hamlesinden nasibini imkânları ölçüsünde almıştır.

Cumhuriyetimizin kurulduğu 1923 yılından itibaren ilk onbeş yıl içinde telgraf alanındaki gelişmeleri anlatmak için bazı rakamlar vermek gerekirse, 1923 yılında havai hatlar genel yolu 13158 kilometre, tek devir telgraf teli ise 27030 kilometredir.

1925 yılında bu rakamlar yüzde yüzün üzerinde artmış olup, havai hat genel yolu 29846 kilometreye, tek devir telgraf teli ise 58233 kilometreye çıkarılmıştır. Bu gelişmeler aynı hızla devam etmiş ve yurdun her yeri telgraf hatlarıyla örülmüştür. Telgraf hatlarındaki gelişmeye paralel olarak telgraf cihazlarında da o günün en son teknolojisini ihtiva eden cihazlar temin edilerek telgraf işletmesine verilmiştir.

Telgraf trafiği konusunda da rakamsal bilgi vermek gerekirse 1923 yılında kabul edilen yurtiçi telgraf adedi 4.471.000'dir. 1928 yılında

9.376.000, 1932'de 5.561.000, 1935'de 5.688.000, 1938'de 5.992.000 olmuştur.

Telsiz Telgraf ve Telsiz Telefon

Ankara ve İstanbul'da, uluslararası haberleşmeye müsait güçlü bir telsiz telgraf ve telsiz telefon tesisi inşaatına 1925 yılında başlanılmıştır. Her iki istasyon 1927 yılında tamamlanarak işletmeye açılmıştır.

Ankara Telsiz İstasyonu-Genel Müdürlük binasında telsiz telefon muamele ve harberleşme merkezi, Riyaset-i Cumhur Musiki Mektebinde telsiz telefon oditoryum (ses yayınının yapıldığı salon) merkezi kurulmuştur. Ankara kurbinde telsiz telgraf ve telsiz telefon verici istasyonu, Ankara'ya yirmi kilometre mesafede telsiz telgraf alan istasyonu mevcuttur.

İstanbul Telsiz İstasyonu- PTT Başmüdürlüğü binasında muamele ve haberleşme oditoryum merkezi, Kemerburgaz kurbinde verici istasyonu, Yeşilköy'de alan istasyonu tesis edilmiştir.

Ankara, İstanbul Telsiz Telefon İstasyonlarının Teknik Özellikleri:

İstasyon ismi	Çağırma işareti	Coğrafi konumu	Dalga uzunluğu	Bağlı olduğu ünite
İstanbul	TAL	28 °, 56′, 54′.6 E 41 °, 04′, 17′.4 N	250(1200)	Telsiz Telefon Türk Anonim Şirketi
Ankara	TAE	32 °, 52′, 21′ E 39 °, 57′, 03′.6 N	193(1554,4)	PTT Genel Müdürlüğü

— İstanbul telsiz telefon yayın saatleri her gün 15.00-16.00; 17.30-19.30; 19.30-21.30'dur. Ayrıca her gün saat 19.30'da hava raporu verilmektedir.

— Ankara telsiz telefon yayın saatleri ise her gün 16.30-19.15 saatleri arasındadır.

Ankara ve İstanbul Kara ve Sabit Telsiz İstasyonlarının Teknik Özellikleri:

Sıra No	İstasyonun ismi	Çağırma işareti	Coğrafi konumu	Cinsi	Dalga uzunluğu
I	Ankara FX	TAE	32 °, 52′, 2i′, E 39 °, 57′, 03′.6 N	AI	100(3000)
II	Ankara FX	TAF	32 °, 52′, 21′′ E 39 °, 57′ 03′′.6 N	AI	17(17650)
III	Büyükliman FS	TCL	29 °, 06′, 10′′ E	B	300(1000) 500(600)
IV	İstanbul FX	TAA	28 °, 56′, 54′′, 6 E 41 °, 04′, 17′′.4 N	AI	28,5(10600)
V	İstanbul Radio FC	TAD	28 °, 56′, 54′′, 6 E 41 °, 04′, 17′′.4 N	B	375(800) 500(600) 666(450)
VI	Okmeydanı Radio FC	TCF	28 °, 57′, 49′′ E 41 °, 03′, 13′′.9 N	B	150(2000) 250(1200)
VII	Seddülbahir FS	TCİ	26 °, 12′, 13′′ E 40 °, 02, 47′′ N	B	300(1000) 500(600)
VIII	Tophane Kulesi Radio FC	TBA	26 °, 59′ 12′′ E 41 °, 01′, 22′′ N	B	285.7(1050) 500(600)

— I Nolu telsiz Moskova ve Tahran'la çalışır.

— II Nolu telsiz Newyork'ta (Radio Corparation of Amerika) telsiz kumpanyası istasyonları ile çalışır.

— III Nolu telsiz yabancı gemilerin boğazlardan geçmesi için işaret vermeye yarar.

— IV Nolu telsiz Viyana, Roma, Paris, Berlin ve Londra ile çalışır.

— V Nolu telsiz denizdeki gemilerle Adalar Denizindeki Yunanistan Dedeağaç telsiz istasyonu ve Karadeniz sahilindeki Romanya, Bulgaristan ve Rusya telsiz istasyonlarıyla haberleşme sağlar.

— VI Nolu telsiz Türk harp gemileri ile haberleşme sağlar.

— VII Nolu Telsiz, Deniz Yolları Genel Müdürlüğü'ne bağlı gemilerle haberleşme sağlar.

1929 senesinde milletlerarası telsiz telgraf muhaberesi hakkında bir fikir verebilmek amacıyla aşadığıdaki bilgileri sunuyoruz.

Muhabir Merkezler	Telgraf adedi	Kelime adedi
Ankara-Newyork	7971	98318
Ankara-Moskova	17955	417220
Ankara-Tahran	2844	38963
İstanbul-Berlin	89352	990457
Ank,İst.-Roma	22718	313070
İstanbul-Viyana	43967	548310
İstanbul-Londra	12708	127390
İstanbul-Paris	2032	28358
İstanbul sahil	4072	45968
Toplam	203619	2608054

Radyo

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra başlayan ve hızla yayılan radyo yayınları, Türkiye'de 1926 yılında alınan bir kararla 1927 yılında Ankara ve İstanbul'da 5 er KW güçle yayına başlamıştır. Cumhuriyetimizin kuruluşundan çok kısa bir süre sonra 3-4 yıl gibi bir zaman içerisinde Türkiye haberleşme alanında oldukça önemli bir adım atmıştır.

Türkiye'de radyo istasyonlarının kurulması kararını alan hükûmet, bunun işletilmesini ve yayın hakkını yabancılarla ortak olarak kurulan "Telsiz Telefon Türk Anonim Şirketi" adlı bir şirkete on yıl süre ile vermiştir. İlk yayınların gerek verici gücü, gerekse yayınların kalitesi bakımından zayıf oluşundan ötürü hükûmet 1933 yılında, yani sözleşme süresi tamamlanmadan radyo yayınlarının işletme hakkını bir devlet kuruluşu olan PTT'ye vermiştir. Ancak 1936 yılına kadar radyo yayınlarını sözleşme uyarınca Telsiz Telefon Türk Anonim Şirketi sürdürmüştür. Radyo yayınları 29 Mayıs 1940 tarihine kadar PTT'de kalmış bu tarihten sonra Başbakanlığa bağlı olarak kurulmuş olan Matbuat Genel Müdürlüğü'ne devredilmiştir.

1927 yılında 5 KW güç ile önce Ankara'da daha sonra İstanbul'da başlayan radyo yayınları yalnızca bulundukları il çevresinde izlenirken daha sonra kurulan yeni sistemlerle süratle yurt sathına yayılmıştır. Radyonun günün koşulları içerisinde haber işlevinin önem kazandığı ve yayınların hem iç yayınlar olarak hem de dışa yönelik yayınlar olarak verici

gücünün artırıldığı görülmektedir. 1933 yılında alınan bir kararla iç yayınlar için uzun dalgadan yayın yapacak 120 KW güçlü bir verici ile yurt dışına yönelik kısa dalgadan yayın yapacak 20 KW güçlü iki verici kurulmuş ve bu vericiler 1938 yılında yayına geçmişlerdir. Bu yayınlara 1949 yılında orta dalga üzerinden yayın yapan 150 KW güçlü İstanbul vericisi eklenerek radyo yayınlarının toplam gücü 300 KW'a ulaşmıştır. Böylece ülkenin % 25'inin radyo yayınlarını izleyebilmesi sağlanmıştır.

O yıllarda kullanılan radyo adedi hakkında bir fikir vermek için 1937 yılında Türkiye genelinde toplam 25510 adet radyo alıcısının mevcut olduğunu görüyoruz. Bir yıl sonra radyo alıcı adedinde % 81'lik bir artış meydana gelmiş ve Türkiye genelinde radyo alıcı adedi 46230 adede yükselmiştir.

Radyo Alıcılarının İller İtibariyle Dağılımı

İli	Adedi	İli	Adedi	İli	Adedi
Afyon	194	Eskişehir	698	Niğde	117
Ağrı	39	Gaziantep	285	Ordu	117
Amasya	136	Giresun	171	Rize	15
Ankara	6766	Gümüşhane	26	Samsun	640
Antalya	320	Hakkari	—	Seyhan	469
Aydın	326	İçel	492	Siirt	18
Balıkesir	689	Isparta	110	Sinop	136
Bilecik	104	İstanbul	22611	Sivas	268
Bingöl	3	İzmir	3155	Tekirdağ	320
Bitlis	7	Kars	65	Tokat	199
Bolu	170	Kastamonu	230	Trabzon	333
Burdur	53	Kayseri	239	Tunceli	12
Bursa	1263	Kırklareli	323	Urfa	80
Çanakkale	333	Kırşehir	6	Van	15
Çankırı	89	Kocaeli	829	Yozgat	56
Çoruh	38	Konya	591	Zonguldak	790
Çorum	107	Kütahya	355		
Denizli	87	Malatya	185		
Diyarbakır	228	Manisa	349		
Edirne	307	Maraş	53		
Elazığ	170	Mardin	59		
Erzincan	98	Muğla	204		
Erzurum	77	Muş	5		

1938 yılında radyo alıcı adedinde meydana gelen artışın en büyük nedeni 1938 yılında işletmeye açılan 120 KW gücündeki uzun dalga vericisidir.

Telefon

Paris'te 1878 senesinde uluslararası sergide Bell'in mıknatıslı telefonu tecrübe edilmiş, merak ve heyecanla izlenmiştir. 19'uncu yüzyılda icat edilen bu harika alet, daha sonraki yıllarda gelişen ve genişleyen dünyanın her alanında kullanılan modern bir haberleşme aracı olmuş ve dünya medeniyetinin ve sosyal yaşantısının gelişmesinde büyük rol oynamıştır.

1881 senesinde posta ve telgraf nezareti, Soğukçeşme'deki nezaret dairesiyle, Yeni Cami'deki ahşap postahane binası arasına tek telli bir telefon hattı çekilmiştir. Ülkemizin kullandığı ilk telefon hattı bu hattır. Aynı sene içinde Galata Millet hanındaki postahane ile Yeni Cami Postahanesi arasına ve yine Galata'da Osmanlı Bankası ile bankanın Yeni Camideki İstanbul şubesi arasına bir telefon teli tesis edilmiştir. Yine aynı yıl Galata liman dairesinden Kilyos'taki tahliye idaresine tek telli bir telefon tesis edilmiştir.

1886 yılının Ağustos ayında Padişah buyruğu ile, liman dairesi ile Kilyos tahlisiyesi arasındaki telefonun dışındaki bütün telefonlar kaldırılmış ve hatlar toplattırılmıştır. O yıllar büyük vesvese içinde olan saray ve saray mensupları ile saraya yakın devlet erkânı telefonlardan ve her nevi elektrik tertibatından korkarlardı. Hatta camiden tünelin üst başına kadar yeraltı kablosu halinde bulunan telgraf hatları bile gizli hat olmayacak diye havai çıplak telli hatta dönüştürülmüştür.

1892 senesinden itibaren koyu istibdat dönemi başlamış, hafiye ve jurnalcılar okullara kadar girmişlerdir. Bu dönemde sadece ev içinde konuşmaya mahsus dahili telefonlar dahi yasaklanmıştır. Meşrutiyetin ilânına kadar telefondan bahseden kitap okumaktan dahi çekinilir olmuştu. Meşrutiyetin ilânı 10 Temmuz 1908 tarihinden itibaren telefon üzerindeki bu baskı kalkınca ülkemizde telefona karşı büyük bir talep oluştu. Bu aşırı talep nedeniyle maalesef kalitesiz malzeme de ülkeye girmiş ve bu kalitesiz malzeme için o yıllarda birkaç milyon lira fuzuli yere Avrupa'ya ödenmiştir.

Türkiye'de telefon şebekesinin belli bir sisteme oturtulması 4 Şubat 1924 tarihinde Büyük Millet Meclisi'nce kabul olunan Telgraf Telefon Kanunu ile mümkün olabilmiştir. Her ne kadar Telgraf Telefon Kanu-

nu'nun projesi 1910 senesinde hazırlanmış ise de o tarihlerde Telgraf Nezareti üst kademe yöneticileri dünyadaki gelişmeleri fark edemediklerinden bu projenin gerçekleşmesi mümkün olamamıştır.

Temmuz 1908 tarihinden Posta ve Telgraf İdaresi telefonu hükûmetin tekeline almış ve telefon tesis ve ruhsat verilmemesinde ısrar etmişlerdir. Bu konuda meşrutiyet hükûmetleri mebuslar nezdinde uzun mücadelelerde bulunmuşlardır.

1909 senesinde telgraf bütçesinden bir miktar ödenek ayrılmak suretiyle Fransa'dan 50'lik bir santral ve 45 adet manyetolu masa telefonu getirtilmiştir. Bu santral, o tarihlerde inşaatı yeni tamamlanmış olan Meydancık'taki postahane binasına tesis edilmiştir. Bu santral nazırlar ve bazı üst makam yöneticiler olmak üzere 28 aboneye tahsis yapılarak 10 Mayıs 1909 tarihinde hizmete açılmıştır. Bu ülkemizde işletmeye açılan ilk telefon santralıdır. Telefonun faydasının anlaşılması üzerine 50'lik santral kısa bir süre içerisinde yetersiz kalmış ve bunun üzerine Fransa'ya bir yüzlük, iki adet yirmibeşlik, bir adet onbeşlik bir adet de onluk olmak üzere beş adet santral daha sipariş verilmiş ve Beyoğlu, Pangaltı, Maliye ve Mebusan telgrafhanelerine birer telefon santral merkezi tesis edilmiştir.

Posta ve Telgraf Nezareti, telefon işlerinin doğrudan ve münhasıran hükûmet tarafından yürütülmesinden yana olmuş, Dahiliye Nezareti'ne bu konuda yazdığı yazılar ve 20'ye yakın diğer ülkedeki uygulamaları açıklayan raporlarda telefon işletmesinin yerli ya da yabancı özel şirketlere verilmemesinde ısrar etmiştir. Buna rağmen İngiliz, Amerikan ve Fransız sermayedarlarından mürekkep bir gurup ismine hareket eden Herbert Lows Webbe İstanbul ve civarı telefon işletme imtiyazını talep etmiş, daha sonra da bir Fransız da bütün ülkenin telefon imtiyazını talep etmiştir. Bu taleplere Haziran 1909 tarihine kadar ret cevapları verilmiştir. Ancak bu tarihte Posta Telgraf Nezareti, Umum Müdürlüğe dönüştürülmüş ve Maliye Nezareti'ne bağlanmıştır. Bu değişiklikten sonra Herbert Lows Webbe teklifini Maliye Nezareti nezdinde yenilemiş ve nazırı ikna ederek 6 Nisan 1911 tarihinde 30 yıl müddetle telefon işletme imtiyazını elde etmiştir. Ancak bu antlaşmada hükûmete ait telefon şebekeleri imtiyazının dışında tutulmuştu ve hükûmete ait şebekeler istenildiği kadar tevsi edilebilecekti. İmtiyazdan sonra 28 Şubat 1913 tarihinde İstanbul, Beyoğlu ve Kadıköy telefon santralları işletmeye açıldı. 30 yıl süre ile Herber Lows Webbe'ye verilen imtiyaz gereğince "Dersaadet Telefon Anonim Şirketi" adıyla bir şirket kurulmuştur. Bu şirket, üç esas merkez ile tali merkezler ve umumî şebekeye ait plânların tasdik tarihinden itibaren bir buçuk yıl içinde tesislerinin ikmal edeceği —gayri safi gelirin % 15'ini her üç ayda bir hükû-

met hissesi olarak ödeyeceğini— İmtiyazın ilk 10 senesinde yabancı personel istihdam edebileceği ancak bu süre zarfında Türk personeli de masrafları şirket tarafından karşılanmak kaydıyla İngiltere ve Amerika'da eğiterek Türk personel istihdam edeceğini taahhüt etmesine rağmen, bu taahhütlerinin hiçbirisini ifa etmeden İstanbul telefon şebekesini 1935 senesi ortalarına kadar işletmiştir.

Birinci Dünya Savaşı çıkınca hükûmet 14 Mart 1915 günü şirkete el koymuştur. Bunun üzerine 55 adet yabancı teknik personel İstanbul'u terketmişler ve bunların görevi 5 Türk mühendisine kalmıştır. Bu 5 genç mühendis ve yetiştirdiği 15-20 kadar genç teknisyen devraldıkları telefon işletmesini Nisan 1919 tarihine kadar birçok mahrumiyetler içinde olmasına rağmen yabancılardan çok daha iyi idare etmişlerdir. Bu genç Türk ekibi sadece mevcut şebekeyi işletmekle kalmamışlar, yeni şebeke yatırımları yapmışlar ayrıca bakım ve onarım konusunda da büyük başarı elde etmişlerdir. Türk mühendislerinin o tarihlerdeki başarısı ibret verici ve takdir edilen büyük bir olaydır. Ancak böyle olmasına rağmen maalesef 1 Nisan 1919 tarihinde telefon işletmesi tekrar Telefon Anonim Şirketi'ne devredilmiştir.

Şirket telefon işletmesini devraldıktan sonra Bebek santralını 12 Mayıs 1921'de, Bakırköy santralını 26 Mayıs 1921'de, Yeşilköy santralını 8 Haziran 1921'de, Kandilli santralını 8 Eylül 1921'de, Erenköy ve Büyükada santrallarını 6 Ekim 1921'de, Büyükdere ve Tarabya santrallarını 8 Haziran 1922'de, Paşabahçe santralını 8 Ağustos 1923'de, Kartal santralını 26 Kasım 1923'de, Heybeliada santralını 6 Mart 1924'de işletmeye açmıştır. Bu santralların tamamı Western Electric'in merkezî batarya sistemli imalatıdır.

İstanbul'daki santrallar 1931 senesine kadar manuel olarak kalmıştır. Cumhuriyet hükûmetinin zorlamalarıyla İstanbul, Kadıköy ve Beyoğlu santralları 1931-1932 senelerinde döner daire sistemi tabir edilen otomatik santrala dönüştürülmüştür. Diğer on santral ise yarı otomatik hale getirilmiştir.

1 Eylül 1935 tarihinde şirketin bütün tesisatı ve mal varlığı hükûmet tarafından satın alınarak İstanbul telefon işletmesi devlet tekeline bırakılmıştır. 1936 Nisan sonu itibariyle İstanbul'un telefon hat kapasitesi 10.700'dür.

1926 senesine kadar İstanbul'dan başka bir yerde muntazam bir telefon tesisatı yoktu. Samsun'da resmî bir ruhsat alınmadan başçavuşluktan ayrılma Avni Bey ve iki arkadaşı tarafından 350 hatlık bir telefon şebekesi işletiliyordu. Bu şebekeye Millî Mücadele yıllarında Samsun Valisi tarafın-

dan el konularak Valilik tarafından işletilmiştir. Birinci Dünya Savaşı esnasında Ruslar Trabzon'u işgal ettiklerinde buraya 100 telefonu idare edecek bir tesisat kurmuşlar, bilahare bu tesisatı Trabzon Belediyesi işletmiş ise de bakımsızlık nedeniyle tesisat elden çıkmıştır.

1924 senesinde İzmir'in telefon sorununu çözümlemek amacıyla hükûmet tarafından İzmir Belediyesi'ne İzmir telefon işletme imtiyazı verilmiştir. Bu imtiyaz 30 sene müddetli olacak, tamamen merkezî batarya sistemi ile çalışacak ve İzmir, Karşıyaka, Birunabat, Buca'yı kapsamı içine alacaktır. Belediye bu imtiyazı alınca İstanbul Telefon Şirketi Ekci Ustaba şısı Halil Orhan'a İzmir'de bir manyetolu telefon şebekesi kurdurmuş 1925 senesinde 200 abone ile tesis işletmeye açılmıştır. İzmir telefon şebekesi yatırım için gerekli finansmanı temin etmek amacıyla hükûmet, İzmir Belediyesi'ne Ericsson firması ile ortak olmasına müsaade etmiştir. Bunun üzerine İzmir'de Ericsson fabrikası imalatı olan hultmonnericsson otomatik sistem santralı 28 Ekim 1928 tarihinde tesis edilmiştir. 1930 tarihinde abone adedi 1300'dür. 1937 senesinde abone sayısı 2163 iken İzmir telefon işletmesi hükûmet tarafından satın alınmıştır.

İlk Otomatik Santral

4 Şubat 1924 tarihli Telgraf Telefon Kanunu yurdun her tarafında telefon tesis etmeyi ve işletme yetkisini Posta Telgraf ve Telefon Umum Müdürlüğü'ne vermiştir. Umum Müdürlük evvelâ hükûmet merkezi Ankara'nın telefonlarının tesisini sağlamak amacıyla İzmir Belediyesi'nin yaptığı gibi İstanbul'daki resmî şebekenin bir kısmını Ankara'ya nakletmiş ise de Büyük Atatürk'ün direktifi ile o sıralarda gelişmiş Avrupa ülkelerinde kullanılan otomatik telefon santralı tesisine karar verilmiştir. Bu amaçla açılan ihaleyi Ericsson kazanmış ve Balkanların ve Türkiye'nin ilk otomatik telefon santralı 1926 tarihinde Ankara'da işletmeye açılmıştır. 2000 hat kapasiteli olan bu santral iki sene sonra 3000 hatta çıkarılmıştır.

PTT Genel Müdürlüğü 1930 senesi başında elinde bulunan muhtelif fabrika imalatı olan çalışabilir santralları kullanarak aşağıda gösterilen şehir ve kasabalardaki telefon tesisatını işletmeye açmıştır.

Şehir ismi	Santral kapasitesi
Samsun	300
Giresun	100
Trabzon	100
Sinop	20

Şehir ismi	Santral kapasitesi
Ayancık	20
İnebolu	20
Küreinuhas	5
Sivas	50
Isparta	100
Konya	200
Edirne	100
Karaağaç (Edirne)	15
Bartın	20
Zonguldak	20
Ereğli (Karadeniz)	100
Kastamonu	100
Bursa	400
Adana	100
Tarsus	50
Alpullu	20
Keşan	20
Tekirdağ	25
Kırklareli	25
Uzunköprü	10
Uzunköprü İst.	10
Çekirge	50
Mersin	100
İzmit	100
İstanbul	100
Eskişehir	640

İlk Şehirlerarası Telefon

Ankara ile İstanbul arasında ilk telefon haberleşmesi 1 Temmuz 1929 tarihinde tek devre ile açılmıştır. Ankara-İstanbul arası telefon haberleşmesinin işletmeye açılışı münasebeti ile 2 Temmuz 1919 tarihli Cumhuriyet gazetesinde yayınlanan bir yazıyı aynen aldık.

Ankara-İstanbul telefonu

"Ankara-İstanbul telefonu, dünden itibaren işlemeye başlamıştır. Yalnız dün Ankara-İstanbul telefonunun henüz İstanbul'da abonesi olmadığı

için İstanbul telefon şirketi aboneleri Ankara'dan numara arayamamışlardır. Buna mukabil Ankara'dan İstanbul'daki birçok numaralar aranmış ve arada ses gayet vazih işitilmek suretiyle muhaverat cereyan eylemiştir.

Bugünden itibaren, İstanbul Telefon Şirketi de, Ankara-İstanbul telefonu için arzu eden abonelerinden Posta ve Telgraf Umum Müdürlüğü namına 20'şer lira depozito akçesi almak ve hususî birer mukavele aktetmek suretiyle şehrimizde de abone kaydedecektir.

Dün birçok aboneler, Ankara ile görüşmek üzere şirkete müracaat etmişlerse de henüz depozito yatırmadıkları için mükâlemeleri temin edilmemiştir. Yalnız gazeteler için bir hizmet olmak ve ücretleri, verecekleri depozitoya mahsup edilmek üzere Ankara ile görüşmeleri temin edilmiştir.

İstanbul Telefon şirketi, Ankara-İstanbul hattı için kendi merkez binasında ayrı bir istihbarat merkezi tesis etmiştir. Ankara telefonu açınca, matmazele Ankara ile görüşmek istediklerini söyleyecek kendilerine bulundukları semtin istihbarat merkezi verilecektir. Aboneler Ankara'da görüşmek istedikleri numarayı ikinci defa karşılarına çıkacak matmazele söyleceklerdir. Hat meşgul ise matmazel numarayı kaydedecek, bilahâre yol açılınca mükâlemeyi temin eyleyecektir. Mükâleme ücretlerini dün yazmıştık. İstanbul Telefon Şirketiyle Posta ve Telgraf Umum Müdürlüğü arasında, mükâleme ücretlerinden ne kadarının şirkete verileceği ve buna ait teferruat etrafında bir itilâfname akdedilecektir. Posta ve Telgraf Umum Müdürü Fahrettin Bey, dün Ankara-İstanbul telefonu için şehrimize gelmiş, alınan tertibatı tetkik ve telefon şirketiyle temas etmiştir. Dün matbaamızdan Ankara'yı aradık ve kolaylıkla Yenigün matbaasını bulduk. İdare müdürlerimizden İbrahim Bey, telefonda sesi gayet vazih olarak işitmiştir.

Bilâhare Ankara muhabirimiz Bilâl Bey, Heyet-i Tahririye Müdürümüzle telefonla görüşmüştür. Muhabirimiz, telefona çok rağbet gösterildiğini, sabahtan beri birçok kimselerin telefonla görüştüklerini söylemiştir."

Ankara-İstanbul şehirlerarası telefon irtibatından sonra Ankara-İzmir şehirlerarası irtibatı 1 Mayıs 1937 tarihinde İstanbul-Bursa-M.Kemalpaşa-Balıkesir yolunu takip eden hat üzerinden işletmeye açılmıştır. Ülkemizde şehirlerarası telefon haberleşmesi büyük rağbet görmüştür. Bunun üzerine PTT Genel Müdürlüğü Ankara-İstanbul-Eskişehir irtibatını sağlamış ve diğer şehirlerarası irtibatlar için hızlı bir çalışma temposu içine girmiştir.

Milletlararası Telefon Haberleşmesi

Birinci Dünya Savaşı içinde İstanbul'dan Sofya, Belgrad ve Viyana üzerinden Berlin'e kadar açılmış olan milletlerarası devresi 4 mm'lik iki bakır telden geçiyordu. Her iki tel de ayrı direkler üzerindeydi. Birinci Dünya Savaşı'nın son bulmasından itibaren âtıl vaziyette olan İstanbul-Sofya kısmı 18 Ekim 1931 günü işletmeye açılmış, aynı devreye bağlı Ankara-Beypazarı-İstanbul devresi üzerinden Ekim 1931'de Ankara-Bükreş, Şubat 1932'de Ankara-Belgrad telefon haberleşmesi başlamıştır. Bükreş ve Belgrad, Avrupa telefon şebekesine ve Selânik'e irtibatlı olduğundan, böylece ülkemiz ile Avrupa ülkeleri arasında telefon haberleşmesi sağlanmıştır.

1923-1938 döneminde ülkemizdeki telefon işletmesi hakkında bir fikir verebilmek için bazı rakamsal bilgiler şöyledir:

Santral: 1926 yılına kadar ülkemizde otomatik santral yoktu. 1923 senesinde 13 manuel santralımız vardı ve bu santrallar çoğunlukla İstanbul'daydı. İlk otomatik santral 1926 senesinde Ankara'da tesis edilmiştir. 1923 senesinde 13 manuel santralın kapasitesi 19136 idi. 1926 senesinde 2000 hatlık otomatik santralın ilavesi ile santral kapasitesi 21250 olmuştur. 1926 senesinden sonra manuel santralların yerine otomatik santrallar tesis edilmeye başlanılmış ve manuel kapasite düşmüştür. Örneğin, 1928'de manuel 18032 otomatik 4000, 1930'da manuel 15236 otomatik 7500, 1932'de manuel 15236 otomatik 10500 olmuştur. 1937 senesine gelindiğinde manuel santral kapasitesi 14900 adede düşmüş otomatik santral kapasitesi ise 14000 adede yükselmiştir. Görüldüğü üzere bu dönem içinde modern ve süratli telefon haberleşmesine öncelik verilmiş, manuel santrallar yavaş yavaş tasviye edilerek yerine otomatik santrallar tesis edilmiş ayrıca ilk defa telefon santralı tesis edilecek yerlere de otomatik santrallar kurulmuştur.

Malî Durum :

PTT Genel Müdürlüğü 1925-1938 dönemi içinde bilançosunu sadece iki yıl zararla kapatmıştır. 1933 yılında 69.000.-TL, 1934 yılında 39.000.-TL zarar etmiştir.

Cumhuriyetin ilk yıllarında posta ve telgraf gelirleri telefon gelirlerine nazaran çok yüksekti. Örneğin, 1925 yılında posta geliri 2.500.000.-TL, telgraf geliri 3.708.000.-TL, telefon geliri ise sadece 130.000.-TL dir. Aradan geçen senelerde telefon santralları tesis edilmeye başlanılmış, telefon

santral kapasitesinin artması telgraf gelirlerinin düşmesine telefon gelirlerinin yükselmesine sebep olmuştur. Örneğin, 1926 yılında telgraf geliri 3.708.000.TL iken 1937 yılında 2.863.000.TL'ye düşmüştür. Buna mukabil 1926 yılında telefon geliri 130.000.-TL iken 1937 yılında 1.856.000.-TL'ye yükselmiştir.

1923-1938 dönemi içinde en yüksek kâr 1927 yılında 1.702.000.-TL 1938 yılında ise 1.844.000.-TL olmuştur.

Mevzuat :

Posta;

Cumhuriyet dönemimizin PTT ile ilgili ilk kanunu 26 Aralık 1923 gün ve 376 sayılı Posta Kanunu'dur.

Bu Kanunun birinci maddesi şöyledir;

Posta İdaresi;

Birinci olarak: Mektup, açık muhabere evrakı, gazete, kitapçık, dergi, her nevi matbu evrak, şahsî evrak ve ticarî eşya numuneleri,

İkinci olarak: Kıymetsiz ve kıymetli posta paketleri ve kıymeti önceden belirlenmiş mektup kabul ve nakil ve dağıtımı,

Üçüncü olarak: Bedeli postahanelerde ödenecek posta senetleri, posta ve telgraf havaleleri tanzimi,

Dördüncü olarak: Gazete ve dergilere abone kaydı,

Beşinci olarak: Üçüncü şahıslar adına adi alacakların tahsili,

Altıncı olarak: İhtiyaç halinde posta merkezine gösterilmek üzere arzu edenlere hüviyet varakası tanzimi hususları ile yükümlüdür.

Birinci maddenin tetkikinden de anlaşılacağı üzere bu kanun son derece ileri bir görüşle hazırlanmış olup, birinci maddesinde açıklanan görev ve hizmetler bugün ileri ülkeler posta idareleri ve ülkemiz posta hizmetlerinde halen uygulanmaktadır.

376 sayılı Kanun bazı ek ve değişikliklerle 27 sene uygulamada kalmıştır. 376 sayılı ve 26 Kasım 1339 (26 Aralık 1923) tarihli Posta Kanunu ile bunun ekleri olan 723 sayılı 25 Ocak 1926, 841 sayılı 15 Mayıs 1926, 899 sayılı 2 Haziran 1926, 1145 sayılı 23 Haziran 1927, 1172 sayılı 25 Haziran 1927, 1212 sayılı 5 Mart 1928, 1320 sayılı 28 Mayıs 1928, 1404 sayılı 6 Mart 1929, 2298 sayılı 11 Haziran 1933, 2501 sayılı 9 Haziran 1934,

2579 sayılı 5 Temmuz 1934, 2721 sayılı 18 Mayıs 1935, 3108 sayılı 1 Şubat 1937, 4133 sayılı 1 Aralık 1941, 4646 sayılı 3 Ağustos 1944, 4711 sayılı 4 Nisan 1945 ve 5008 sayılı ve 17 Şubat 1947 tarihli kanunlar 5584 sayılı 2 Mart 1950 tarihli ve 8 Mart 1950 tarih ve 7451 saylı Resmi Gazete'de yayınlanan Posta Kanunu ile yürürlükten kalkmıştır.

Telgraf Telefon

İlk telgraf telefon kanunu 4 Şubat 1924 tarih ve 406 sayılı Telgraf Telefon Kanunu'dur. Bu kanunun birinci maddesi:

"Karasuları da dahil tüm Türkiye Cumhuriyeti Hükûmeti hudutları dahilinde telgraf ve telefon tesis ve işletmesi hükûmetin tekelinde olup, gerek mevcut, gerek ileride vücuda getirilecek bilumum telgraf ve telefon haberleşmesi (tarz ve usulü için kullanılacak vasıta ve şeklin mahiyeti ne olursa olsun) tekele dahil ve bu tekelin tatbikatı ve kullanma suretlerine ait kaidelerin konulması Posta Telgraf Telefon İdaresi'ne aittir".

1923-1938 dönemi içinde telgraf telefon ile ilgili yürürlüğe giren kanunlar şöyledir:

Kanun No	Tarihi	Kanunun Konusu
406	4 Şubat 1340	Telgraf Telefon Kanunu
835	10 Mayıs 1926	4 Şubat 1340 tarih ve 406 numaralı Telgraf ve Telefon Kanunu'nun 33'üncü maddesinin tayyedilmesi ve müteakip madde numaralarının tashihi hakkında Kanun.
876	30 Mayıs 1926	Ankara Şehri Otomatik Telefon Kanunu
938	16 Aralık 1926	Dinî ve Millî Bayram günlerinde istimal edilecek Hilaliahmer şefkat pulları hakkında Kanun.
1121	22 Haziran 1927	Telgraf Telefon komiserliklerine ait vezaifin sureti temini hakkında Kanun
1253	15 Mayıs 1928	Posta Telgraf ve Telefon İdaresince eşhasa ait akümülatörlerin doldurulması hakkında Kanun.
1265	24 Mayıs 1928	Anadolu Ajansı tarafından çekilecek dahili telgrafnamelerin ücretleri hakkında Kanun.

Kanun No	Tarihi	Kanunun Konusu
1366	5 Aralık 1928	Ankara Şehri Otomatik Telefon Kanunu'nun tadiline dair Kanun.
1379	8 Ocak 1929	Ankara'da gayri şehir ve kasabalardaki telefonlar hakkında Kanun.
1569	10 Mart 1930	Ankara Otomatik Telefon Kanunu'nun yedinci maddesine bir fıkra eklenmesi hakkında Kanun.
1601	1 Mayıs 1930	Ankara'dan gayri şehir ve kasabalardaki telefonlara dair olan kanunun beşinci maddesinin tadili hakkında Kanun.
1899	21 Aralık 1931	406 nolu Telgraf ve Telefon Kanunu'nun yedinci maddesinin tadiline ve yirmidokuzuncu maddesine bazı fıkralar ilavesine dair Kanun.
1900	21 Aralık 1931	406 nolu Telgraf ve Telefon Kanunu'nun zı maddelerin tezyiline dair Kanun.
1901	21 Aralık 1931	Ankara Şehri Otomatik Telefon Kanunu'nun 1366 nolu kanunla tadil edilmiş olan birinci maddesi ile ikinci maddesinin birinci ve ikinci maddesinin birinci ve ikinci fıkralarının tadiline ve bu kanuna bir madde ilavesine dair Kanun.
1947	11 Nisan 1932	Çocuk Bayramı münasebeti ile nisanın yirmisinden otuzuncu günü akşamına kadar posta müraselatı ile telgraflara şefkat pulu yapıştırılması hakkında Kanun.
1949	21 Nisan 1932	Posta, Telgraf ve Telefon merkezleri müdür ve başmemurlarının idareye muhtas binalarda icarsız ikametleri hakkında Kanun.
2009	16 Haziran 1932	İstren telgraf kumpanyası ile mün'akit mukavelenin feshi ile Imperial and International Communication Limited Şirketi ile bir mukavele akti hakkında Kanun ve muhabere mukavelenamesi.

Kanun No	Tarihi	Kanunun Konusu
2142	16 Nisan 1933	Ankara Şehri Otomatik Telefon Kanunu'nun muadder yedinci maddesine bir fıkra ilavesine dair Kanun.
2164	1 Mayıs 1933	Ankara Şehri Otomatik Telefon Kanunu'nun bazı maddelerinin tadiline ve bu kanuna bir madde ilavesine dair olan 1901 numaralı kanunun ikinci maddesini değiştiren Kanun.
2304	11 Haziran 1933	Ankara Şehri Otomatik Telefon Kanunu'nun muadder yedinci maddesine ilave edilecek fıkralar hakkında Kanun.
2391	22 Mart 1934	Hilaliahmer şefkat pullarının ilsakına dair olan 16 Aralık 1926 tarih ve 938 numaralı kanunun tadiline dair Kanun.
2609	13 Aralık 1934	1366 sayılı kanunda değişiklik yapılmasına dair Kanun.
2722	18 Mayıs 1935	406 nolu 4 Şubat 1340 tarihli Telgraf ve Telefon Kanunu'na müzeyyel Kanun.
3026	10 Haziran 1936	İstanbul telefon tesisatının tesellüm ve işletme muamelelerine dair Kanun.
3375	2 Mayıs 1938	İzmir Telefon tesisatının satın alınmasına dair hükûmetle şirket arasında aktedilen mukavele tasdiki hakkında Kanun.
3488	9 Temmuz 1938	İzmir Telefon tesisatının tesellüm ve işletme muamelelerine dair Kanun.

KURTULUŞ SAVAŞI'NDA TRABZON'A YÖNELİK ERMENİ – RUM TEHDİDİ

ABDULLAH SAYDAM

Birinci Dünya Savaşı sonrasında Osmanlı Devleti'nin yenilgiyi kabul etmek zorunda kalması ve Mondros Ateşkes Antlaşması'nı imzalaması, bütün Türkiye'yi olduğu gibi Trabzon vilâyetini de endişeye sevk etmişti. Zira şimdiki Doğu Karadeniz Bölgesinin tek vilâyeti olan Trabzon üzerinde yoğun bir Ermeni-Rum tehdidi vardı. Birinci Dünya Savaşı'nda açıkça kendisini gösteren bu tehdit, mütareke döneminin buhranlı ortamında emperyalist politikaların emellerini gerçekleştirme vasıtası haline getirildi. Trabzon'un jeopolitik konumu dolayısıyla, öteden beri güdülen amaçların gerçekleştirilmesi zamanının geldiği kanaati yaygındı.

Trabzon'un mahfuz bir koya sahip oluşu ve hinterlandı ile, biraz dolambaçlı da olsa, bağlantı sağlanabilen özelliği yüzünden ilkçağlardan beri devletlerarası rekabete sahne olduğu bilinmektedir[1]. Osmanlı yönetiminin teslimiyeti bu rekabeti daha da artırdı. İki yıl süren Rus işgali, halkı ekonomik, sosyal ve kültürel bakımdan zayıflatmıştı. İşgal yıllarında evler, işyerleri, bağ ve bahçeler tahrip olmuş; ihtiyaç maddeleri kolay kolay temin edilemiyordu[2]. Bütün bu olumsuzlukları İngiliz, Fransız, Amerikan konsolos ve misyonerlerinin desteğindeki Rum-Ermeni çetelerinin saldırıları daha da ağırlaştırdı. Üstelik yerel yöneticiler gelişmeleri kayıtsızlıkla karşılıyor, hatta kolaylıklar gösteriyorlardı[3].

Trabzon'un düşman tehdidi altında kalmasının yanında, vilâyetin bazı hususiyetleri, burayı Kurtuluş Savaşı boyunca ön plâna çıkardı. Bu olağanüstü görünümün sebepleri şunlardı : Bölge tarıma az elverişli, orta verimlilikte topraklara sahip olup hayvancılık ilkel durumdaydı. Bundan do-

[1] Bu yüzdendir ki, tarihçi Tacitus, Trabzon'u "elde tutulması mühim bir nokta" olarak tavsif eder. Bkz. M.C. Şehabeddin Tekindağ, "Trabzon", *İ.A*,XII/1, İstanbul, 1974,s.457.

[2] Genelkurmay Başkanlığı, *Türk İstiklâl Harbi-İdarî Faaliyetler,* VII, Ankara, 1975,s.184-186'da ayrıntılı bilgi var.

[3] Meselâ 1919 yılında Trabzon Valisi, bir kısım Fransız misyonerinin şehirde okul açmasına izin vermiş ve kendi çocuklarını da bu okula göndermişti. Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanyaya Kadar,* II, Ankara, 1978,s.119-120, 147.

layı şehrin güçlü ve köklü Müslüman-Türk eşrafı, iç ve dış ticarete yönelmişti. Ticaret ortamından dolayı eşraf kesimi politik gelişmeleri yakından takip ediyor, çocuklarını okutuyor, basın-yayın çalışmalarına katılıyordu[4]. Rus işgali de bölgeye büyük zarar vermiş ve halkın esaret hayatını öğrenmesine, gerektiğinde tepki göstermesine yol açacak birikime sahip olmasına sebep olmuştu. Bölgede önemli miktarda olan Rum-Ermeni nüfusu, İtilâf Devletlerinin teşvik ve tahrikleriyle çeteciliğe başlamış, Türkler ise kendilerini koruyabilmek için meşru mazeret elde etmişlerdi. Aynı zamanla Türk dış ticaretinin yalnız Trabzon limanına inhisar etmesi, ülkenin tek düzenli kuvveti olan XV. Kolordu ile irtibat kurulacak en sağlıklı yolun Trabzon oluşu, Rusya'dan gelebilecek yardımların sadece buradan nakledilebilmesi, mücadeleye taraf olan kuvvetlerin Trabzon üzerinde hassasiyetle durmalarına neden olmuştu. Üstelik Bolşevik İhtilâli'nin prensipleri ya da İttihatçılar da ancak Trabzon üzerinden Anadolu'ya girebilirlerdi. İşte bütün bunlardan ötürü Trabzon vilâyeti, Kurtuluş Savaşı süresince Mustafa Kemal Paşa ve yakın silâh arkadaşlarının dikkatle izledikleri bir yer durumundaydı[5].

Ancak biz konuyu, sadece Rum-Ermeni tehditleri ile ilgili olduğu ölçüde inceleyeceğiz.

TRABZON'DAKİ PONTUSÇU FAALİYETLER

Kuruluşundan itibaren Türkler aleyhine genişleyen Yunan emperyalizmi, yani Megalo-İdea, Trabzon'u da kapsamaktaydı. Rumlar, Yunan tarihçi ve devlet adamı Panayotis Pipinellis'in dediği gibi, "kendilerini Bizans İmparatorluğu'nu yeniden canlandırma hayaline kaptırdılar"[6]. Bu yıllarda Rumlar Türklere nispetle ekonomik güce sahip, dış dünya ile temas imkânı fazla, ihtiraslı ve fırsatçı olduklarından, bölgenin gelişme vasıtalarını ellerinde toplamışlardı. Sanayi ve ticaret odalarında, belediye meclislerinde daha etkin idiler. Bu güç, çok geçmeden siyasal istekleri de ortaya çıkardı[7]. Herkes Yunanistan'ın çekirdeğini oluşturduğu müstakbel Bizans İmparatorluğu'nun savaşçısı olarak kendisini görüyordu. Venize-

[4] Erzurum Kongresi'ne delege olarak katılan Ömer Fevzi (Avukat), Ali Naci (Doktor), İbrahim Hamdi (Mühendis) ile İstikbâl gazetesini çıkaran Faik Ahmet (Avukat), bu eşrafın çocukları idiler.

[5] Kâmil Erdeha, *Millî Mücadelede Vilâyetler ve Valiler,* İstanbul, 1975, s.175.

[6] Salâhi R. Sonyel, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika,* I, Ankara, 1973, s.30.

[7] Stefanos Yerasimos, "Pontus Meselesi", *Toplum ve Bilim,* Sayı 43-44 (Güz 1988-Kış 1989),s.35.

los'un siyasal ihtirasına uygun düşen bu ihtilâlci fikirler, kısa zamanda ülke geneline yayılmıştı[8].

Pontusçu Hareketin Doğuşu ve Gelişmesi

Pontusçu hareketinin fikir olarak ortaya çıkışı,Yunan bağımsızlık savaşının yapıldığı yıllara dayanır. O tarihlerde, Klemantos adlı bir Rum papazı, Karadeniz kıyılarında eski Yunanlığı canlandırmak için ilk teşkilâtlanmayı İnebolu'da, Manastır denilen bir tepede kurmuştu[9]. Cemiyetin üyeleri arasında zenginlerin ve aydınların bulunmasına rağmen örgütlenmeyi kilise ve din adamları yürütmekteydi. Bu yüzden Patrikhane, metropolithane, kilise ve okul olan her yere Pontus hareketi kolayca girdi[10].

Ayrıca yabancı okullarda da Rum gençlerinin gizli cemiyetler kurdukları ve okul yöneticileri ile öğretmenlerinin onları destekledikleri görülmektedir. Nitekim ilk Pontus Cemiyeti, 1904 yılında Merzifon'daki Amerikan Koleji'ndeki Rum öğrenciler tarafından kurulmuştu[11]. Hızla genişlemeye başlayan Pontus Cemiyeti'nin kurmayı tasavvur ettiği cumhuriyetin sınırları; bastırılan bir haritaya göre, merkezi Trabzon veya Samsun olmak üzere Batum'dan İnebolu'nun batısına kadar Karadeniz kıyılarıyla bügünkü Kastamonu, Çankırı, Yozgat, Sivas, Tokat, Amasya, Gümüşhane ile kısmen Erzincan illerini kapsamaktaydı[12] . Bilhassa başkent konusunda Trabzon ve Samsun metropolitleri arasında çekişme vardı. Her biri kendi şehrinin başkent olması gerektiğinde ısrar ediyordu.

Birinci Dünya Savaşı'nda Trabzon'un Rus işgaline uğraması, Pontuçuların ümitlerini artırdı. Onlar artık bir devlet kurabileceklerine inanmaktaydılar. Bunda Trabzon'daki mahalli yönetimin Rumların eline geçmesi de rol oynadı. Rusların müsamahası ile Pontusçular örgütlenmeyi yaygınlaştırdılar, Pontus hareketine katılmayanlara ise şiddetli saldırılar

[8] A.g.m., s.35.

[9] *Pontus Meselesi-Birinci Kısım,* Ankara, 1337, s.10-11. Cemiyetinin kuruluş tarihi Romalıların yıktığı Pontus Krallığının doğuşundan 2190 yıl sonraya rastlamaktadır, *Türk İstiklâl Harbi-İç Ayaklanmalar,* VI, s.282.

[10] Yerasimos, *A.g.m.*, s. 35.

[11] Kolej Müdürü G.E.White, kendisini Osmanlı Devleti'ni yıkmaya yönelik faaliyetlere adamıştı. Bu yüzden Rum, Ermeni ihtilâlcilerini desteklediği gibi Türkiye'de mezhep ayrılığını da körüklemekteydi, *Türk İstiklâl Harbi,* VI,s.282-283.

[12] *Türk İstiklâl Harbi,* VI, s.283. İlginçtir ki, eski Pontus Karallığının sınırları Batum'dan Kırım'a uzandığı halde, Pontusçular, Batum'un doğusuna geçmeyi düşünmüyorlardı. Bkz. Ali Güler, *İşgal Yıllarında Yunan Gizli Teşkilâtları,* Ankara, 1988, s. 54, 154-155.

yapılarak gözleri yıldırıldı. Rusların desteğine karşılık Rumlar da savaş boyunca cephe gerisindeki Türk köylerine saldırmak, askerî ulaşım ve haberleşmeyi engellemek, Rusya lehine casusluk yapmak gibi eylemlerde bulundular[13]. Rusların Osmanlı topraklarını boşaltması ile bir süre illegal hale dönüşen Pontusçu hareket, mütareke ile yeniden propaganda ve teşkilâtlanma çalışmalarına hız verdi. Yurt içinde ve yurt dışında yoğun bir kampanya başlatıldı. Giresun'un eski belediye başkanlarından Kaptan Yorgi'nin oğlu olup Marsilya'da ticaret yapmakta olan Konstantin Konstantinidis, kapsamlı bir çalışma başlatmıştı. Kasım 1918'de Marsilya'da, kendi başkanlığında topladığı Pontus Kongresinden sonra İtilâf Devletlerine ve Rus Hariciye Komiseri Troçki'ye müracaat ederek, Pontus Cumhuriyetinin kurulabilmesi için gerekli yardım ve desteği istedi[14]. Konstantinidis, Avrupa kamuoyunu etkileyebilmek için, eskiden beri yapıldığı gibi, Hristiyanların Türk saldırısına karşı savunmasız olduğunu ileri sürmekteydi. Nitekim 15 Kasım 1919'da Paris Konferansı'na verdiği muhtırada bu iddialarını tekrarladı[15].

Pontus meselesini Avrupa'ya mal edebilmek için Rum-Yunan propaganda örgütleri oldukça yoğun bir çalışma içerisine girmişlerdi. Osmanlı Devleti'nin Avrupa'dan tecrit edilmesi, Rum iddialarının gerçek olarak kabullenilmesi sonucunu doğurmaktaydı. Bu konuda yeterli ekonomik ve fikrî güce sahip bulunan Rumlar; kitap, dergi, gazete, harita, kartpostal bastırmak, geziler, eğlenceler düzenlemek suretiyle halkı etkilemekteydiler[16]. Trabzon konusundaki ihtilâflarına rağmen, Türkler aleyhindeki propaganda çalışmalarında Rumlar ile Ermeniler arasında sıkı bir bağlantı vardı. Propaganda için her yola başvurulmaktaydı. Bu yüzden Paris Konferansı'nda Amerikan heyetinin coğrafya uzmanı olarak bulunan İsaiah Bowman; "Broşürler, belgeler, istatistikler ve iddialar yeterli olmayınca,

[13] *Pontus Meselesi-Birinci Kısım*,s.11-12 ; Yerasimos, *A.g.m.*, s.38-39.

[14] Tansel, *A.g.e.*, I,s.100 ; Mahmut Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, Ankara, 1968, s.11 ; Yerasimos, *A.g.m.*,s.41'de bağımsız bir devlet kurma fikrinin ilk defa, Ekim 1917'de Atina'da toplanan Pontus Kongresi'nde ortaya atıldığını söylemektedir.

[15] Bu muhtıranın tam metni için bkz. Ali Karakurt, *Fener Patrikhanesinin İçyüzü*, İstanbul, 1955, s.66-67. Konstantinidis, 2 Aralık 1918'de İngiltere'ye verdiği raporda da bölge halkının hâlâ Rumca konuştuğunu ileri sürmüştü. Bu rapora göre Arnold J. Toynbee şu derkenarı eklemişti : "Bu muhtırada ileri sürülen istatistik ve hudutlar hayal mahsulüdür." Bkz. Gotthard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, Çev. Cemal Köprülü, Ankara, 1971, s.56-57. Albay Rawlinson da Rumlara, Kuvay-ı Millîyeden şikayet edeceklerine yaptığı kötülükleri durdurması için Venizelos'a başvurmalarını tavsiye etmişti, *A.g.e.*, s.57-59; Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, İstanbul, 1988, s. 378.

[16] Nurettin Türsan, *Yunan Sorunu*,İstanbul, 1980, s.137-160.

ortaya bir sürü renkli harita ve istatistikler geliyordu" demektedir[17]. Böylece tek taraflı olarak şartlandırılan Batı kamuoyu, Türkiye'de Rumlara yönelik amansız bir katliamın olduğunu zannediyor, Yunanistan Büyükelçiliğinin verdiği her bilgi doğru kabul ediliyordu[18]. Aynı zamanda Doğu Karadeniz Bölgesi, Pontus olarak anılıyor ve Türkiye'ye gönderilen mektuplarda adresler bu şekilde yazılıyordu[19].

Yurt içindeki Pontusçuların faaliyetleri ise, daha ziyade Wilson Prensipleri'nden faydalanmak maksadıyla bölgenin nüfusunu kendi lehlerine olarak artırmak şeklindeydi. Bunun için bir taraftan Türkler, katliam ve tehcir yoluyla yok edilirken, diğer taraftan da Rusya'dan göçmenler getirilip buraya yerleştiriliyordu. Patrikhane ve Metropolithanelerin organize ettiği bu faaliyetleri İtilâf Devletleri de desteklemekteydi. Nitekim Türk düşmanı olan Trabzon'daki Fransız temsilcisi Lepissier, adem-i merkeziyet fikrinin bölgede yayılmasına çalışıyor, bu amaçla Trabzon ve Havalisi Adem-i Merkeziyet Cemiyeti'ni destekliyordu. Güdülen maksat, Trabzon'u önce Osmanlı Devleti'ne bağlı özerk bir bölge haline getirmek, sonra da bağımsızlığını sağlamaktı. Böylece adem-i merkeziyet fikri Rumlar arasında da epeyce taraftar topladı, hatta fikrî ayrılıklara sebep oldu[20]. Öte yandan Amerikan Konsolosluğu ve Amerika'nın Yakındoğu Yardım Teşkilâtı, Rum göçmenlerine yardım konusunda oldukça faal idiler[21].

Rumlar davalarına destek bulabilmek için en çok bölgenin demografik yapısı üzerinde duruyorlardı. Yayınlanan çeşitli eserlerde Trabzon nüfusu hakkında yanlış bilgiler vermek suretiyle Hıristiyan kamuoyunu kendi taraflarına çekmek istiyorlardı. Türklerin bölgede azınlıkta olduğu ısrarla ileri sürülüyordu[22]. Halbuki Birinci Dünya Savaşı'nda bir kısım Türklerin batı illerine göç etmelerine rağmen 1919-1920 yıllarında Türkler yine çoğunlukta idiler. Bu sıralarda 60 bin Hıristiyana karşılık (Ermeniler

[17] *A.g.e.*, s.143.

[18] Yahya Akyüz, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu*, Ankara, 1975,s.43. Fransız basını üzerinde Yunan etkisi bir hayli fazlaydı. Le Temps'in yöneticisi Edgar Rah ile, Yunan Büyükelçiliğinin verdiği bilgileri yayınlama konusunda anlaşma yapılmıştı. Ayrıca Clemenceau'nun yakınlarından Andre Tardieu, Rene Fuaux ve Gaston Deschamps'nın dış politika yorumlarında Yunan tezini savunmaları temin edilmişti. Le Temps'in hissedarlarının çoğu da Yunanlıydı, *A.g.e*, s.19.

[19] M. Reşit Tarakçıoğlu, *Trabzon'un Yakın Tarihi*, Trabzon, 1986, s.32-33.

[20] *Erzurum Kongresi*, s.40-41,137.

[21] *İstiklal Harbimiz*, , s.372 ; *Türk İstiklâl Harbi*, VI, s.30-31.

[22] Karşılaştırma imkânı sağlaması için Trabzon nüfusu ile ilgili muhtelif istatistikleri veriyoruz:

1914 Türk resmî sayımı	İslâm 921.000	Rum 161.000
1897 Fransız Sarı Kitap	İslâm 806.700	Rum 193.000

de dahil) Trabzon merkezinde 317 bin, Giresun'da da 10 bin Hıristiyana karşılık 190 bin Müslüman vardı[23].

Nüfus dezavantajını gidermek üzere göçleri örgütlemek için kurulan Rum Muhacirin Cemiyeti-Kordus[24], yoğun bir çalışma içerisine girmişti. Nitekim bu amaçla 1 Kasım-27 Aralık 1918 tarihleri arasında İstanbul'dan Anadolu'ya yapılan dokuz vapur seferinden beşi Trabzon'a yapılmıştı. Bu iki aylık dönemde çoğunluğu Trabzon'a olmak üzere 62.343, ocak ayında ise 66.000 göçmen getirtilip yerleştirilmişti[25]. Bu göçmenler arasında çok sayıda asker, çeteci, casus da bulunmaktaydı. Hatta aralarında, Pontus Devleti kurulduktan sonra geri dönmek kaydıyla geçici olarak gelenler dahi vardı[26].

Türk hükûmet yetkililerinin, işgaller sebebiyle içine düştükleri şaşkınlıktan faydalanan Pontusçular, Ruslardan aldıkları silahlardan başka[27], Ateşkes Anlaşması gereğince limanlara serbestçe giriş yapabilen Yunan gemilerinin taşıdıkları silâh ve malzemeyi de kolayca alabilmekteydiler. Yunan Kızılhaç görevlisi diye gönderilenlerin çoğu subay, ilaç ve sıhhî malzeme diye gönderilenler de, Türklere karşı kullanılacak silâh ve cephaneler idi. Böylece gelişme fırsatı bulan Pontusçuların sayısı, başlangıçta 6-7 bin iken 1920 yılı başlarında 25 bin civarına ulaşmıştı. Bunlar sürekli olarak saldırılar düzenleyip hükûmetin Ege'deki gelişmelere müdahale etmesini önlemek ve Trabzon Bölgesine İtilâf Devletlerinin asker çıkarmasını sağlamak istiyorlar[28]. Trabzon'daki çete sayısı fazla olmamakla birlikte en tehlikelileri Köroğlu ve Eftalidis çeteleriydi[29].

1892 Vital Cuinet (Fransız)	İslâm 806.700	Rum 193.000
1919 Hrisantos (Trabzon Metropolidi)	İslâm 836.000	Rum 850.000
1920 Economides (Rum Yazarı)	İslâm 116.000	Rum 523.000

Geniş bilgi için bkz. Güler, *A.g.e,* s.79—80, Erdeha, s.175.

[23] *Türk İstiklâl Harbi,* VI, s.286.

[24] Bu cemiyet hakkında, bkz. E. Zekaî Ökte, "Yunanistan'ın Kurdurduğu Gizli İhtilâlal Cemiyeti-Kordus", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi (B.T.T.D),* sayı 40 (Ocak 1971), s.20-23; Güler, *A.g.e.,* s.62-66.

[25] M. Tayyib Gökbilgin, *Millî Mücadele Başlarken,* I, Ankara, 1959,s.154-155 ; Güler, *A.g.e.,*s..70.

[26] Gökbilgin, s.155.

[27] Yerasimos, *A.g.e,* s.41.

[28] *Nutuk* II, Ankara, 1984, s. 426 ; Damar Arıkoğlu, *Hatıralarım,* İstanbul, 1961, s.157.Pontusçuların Türklere yönelik saldırılarının ayrıntılı ve belgeli dökümü için bkz. *Pontus Meselesi-İkinci Kısım* , s.1.159. Türk Hükûmetince yayınlanan bu eserde Rumların gerçekleştirdiği elli civarındaki eyleme karşılık, Rumların propaganda amacıyla yazdıkları eserde Türklerin yaptıkları ile ilgili somut bir tek örnek yoktur, Yerasimos, *A.g.m,*s.43.

[29] *Nutuk* II, s. 426; Mithat Sertoğlu. "Trabzon Bölgesinde Rum Pontus Cumhuriyeti Kurulması Faaliyetleri", *B,T.T.D.,* Sayı 11 (Ağustos, 1968), s.7.

23 Ekim 1919'da İstanbul'da toplanan Birinci Pontus Kongresi'nde Doğu Trakya ve Pontus için merkez olarak İstanbul seçilmişti. Ancak Venizelos, İstanbul'un merkez yapılmasını erken bularak sonraya erteledi ve şimdilik Pontus Devleti için çalışılması yolunda Patrikhaneye gizli emir verdi. Aynı zamanda İstanbul'daki Yunan gizli polis şefi Albay Zimbrakakis, Pontus'taki askerî teşkilâtlanmayı tamamlamak üzere Trabzon'a gönderildi. Zimbrakakis'e Kızılhaç görevlisi Doktor Kanmanis yardım ediyordu. Çalışmalar sonucunda 18 Aralık 1919'da Batum'da Sarraf Yuvanidis Efendi'nin başkanlığında Pontus Rum Hükûmeti'nin kurulduğu ilân edildi. Bundan bir gün sonra da Gümüşhane'de Rum İttihad-ı Millî Cemiyeti kuruldu. Noel gecesinde ve Yunan bağımsızlığının yıl dönümünde ise her tarafta âyin, şenlik ve Türklere saldırılarda bulunuldu[30].

Pontusçular silâhlı hareketin yanı sıra propagandaya büyük önem vermekteydiler. Nitekim 4 Mart 1919'da İstanbul'da, "Trabzon'da bir Rum Cemiyeti kurmak için çalışacağını" resmen ilân eden Pontus gazetesi çıkarılmaya başlandı. Trabzon'da Epohi, Farosianadolis, Batum'da da Elefteria Pontus gazeteleri de aynı amaçla yayınlanmaktaydı[31].

Diplomatik Çabalar ve Rum-Ermeni Pazarlığı

İhtiraslı olduğu kadar zeki bir insan olan Venizelos memurlarına ve din adamlarına Pontus için çalışmaları yolunda talimatlar verirken, 2 Kasım 1918'de Lloyd George'a verdiği memorandumda, yalnızca Küçük Asya'nın batısıyla ilgilendiğini ifade edip Pontus meselesini zamana bırakmıştı[32]. Zira Venizelos, öncelikle Yunanistan'a yakın olan sahaları istemeyi daha mantıklı bulmaktaydı. Ancak Venizelos'un bu tavrı Pontusçuların tepkilerine yol açtı. Bundan dolayı Karadeniz Rumlarını temsil ettiğini iddia eden muhtelif gruplar sık sık Avrupa'nın başkentlerine giderek diplomatik teşebbüslerde bulundular. Halbuki Venizelos da, Yunanistan'a bağlanmasa bile, bağımsız bir Pontus Devleti'nin kurulmasına taraftar idi. Fakat zaten 7 Şubat 1919 tarihinde İngiltere tarafından hazırlanan memorandumda, Giresun-Sivas-Mersin hattının doğusu Ermenistan'a verilmek-

[30] *Nutuk,* II, s. 425; Mahmut Goloğlu, *Üçüncü Meşrutiyet,* Ankara, 1970, s.17-19; Sertoğlu, *A.g.m.,* s.5; *İstiklâl Harbimiz,* s. 18.

[31] *Nutuk* II, s. 425 ; *İstiklâl Harbimiz,*s.372; Gotthard Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi,* I, İstanbul, 1939, s.32 ; Cumhur Odabaşıoğlu, *Doğu Karadeniz Gazete ve Mecmuaları,* s.18.

[32] Yerasimos, *A.g.m.,* s.48.

teydi. Aynı şekilde Amerikan ve Fransız temsilcilerinin düşüncesi de "Trabzon'un Ermenistan'a bırakılması" şeklinde idi[33].

Buna rağmen Pontusçular diplomatik çalışmalardan vazgeçmediler. Fener Patrikhanesi, Pontus davasını yüzüstü bırakan Venizelos'u şiddetle tenkit etti. Tam bu sırada, 26 Şubat 1919'da Ermeni delegesi Aharoniyan'ın Paris Konferansı'nda "Trabzon'un Ermenilere verilmesi konusunda Venizelos ile anlaşmanın sağlandığını" açıklaması, Pontusçuları harekete geçirdi. Paris'te Pontus Millî Birliği Başkanı Socrate Oeconomos, iki gün sonraki Temps gazetesinde çıkan demecinde Yunan Başbakanı'na itiraz etti. Bütün bunlara karşılık Venizelos, tavrını değiştirmedi[34]. Bunun üzerine Fener Patrikhanesi, içlerinde Trabzon Metropoliti Hrisantos'un da bulunduğu Patrik Vekili Dorotios başkanlığındaki bir heyeti Avrupa'ya gönderdi. Heyet, 28 Nisan 1919'da Paris'e vardı ve Hrisantos, 2 Mayıs'ta "Trabzon Metropoliti ve Gayr-i Müstahlis Rumların Murahhası" sıfatıyla imzaladığı bir muhtırayı konferansa sundu. Muhtırada, Trabzon Rus işgaline düşeceği zaman Vali Cemal Azmi Bey'in idareyi kendilerine devrettiğini belirten Hrisantos, böylece Türklerin de bölgenin Rumlara ait olduğunu kabul ettiğini, bu sırada kurulan Rum yönetiminin bütün İtilâf Devletlerince muhatap kabul edildiğini ve Rumların en müşkül zamanda asayişi sağlayabildiklerini bildirdi[35].

Pontus'un bağımsızlığı veya hiç olmazsa özerkliğini temin etmek üzere sekiz ay Avrupa'da kalan Hrisantos, konferansın Yunan işleri sorumlusu Jules Cambon ve onun tavsiyesiyle Wilson, Clemenceau ve İngiltere heyetinden Harold Nicholson ile görüştü. Ancak umduğu desteği bulamadı. Bunun üzerine Amerikalı General Harbord ile görüşen Hrisantos, askerî yardım vaat ederken, Amerikan Heyeti'nden Coster Britton'u ise, Pontus'un Ermenistan'a verilmesi halinde Türklerle birleşip karşı koymakla tehdit etti. Fakat bütün bunlar sonuç vermeyince Pontusçular, bağım-

[33] *A.g.m.*, s.48-49 ; Sina Akşin, *İstanbul Hükûmetleri ve Millî Mücadele*, İstanbul, 1976, s.241. İtilâf Hükümetlerinin genel tavrı, Trabzon'u Ermenilere vermek yolunda olduğu halde, Trabzon'daki temsilcileri Rumları kışkırtmaya devam etmekteydiler. Meselâ Fransız Konsolosu Lepissier'e göre "Pontus Meselesi resmî bir nitelik kazanmıştı",Bkz. Yerasimos, *A.g.m.*,s.44 ; Tarakçıoğlu, *A.g.e.*, s.33.

[34] Yerasimos, *A.g.m.*, s.49. Pontusçuların bütün suçlamalarına mukabil Venizelos'un tavrındaki bu ısrarın sebebi, hayalcilikle suçlanmamak ve Kuva-yı Millîye hareketininin sonuçta bir dış müdahaleye yol açacağına inanmasıydı.

[35] Muhtıranın tam metni için bkz. *Pontus Meselesi-Birinci Kısım-*, s.50-54 ; Karabekir, *A.g.e.*, s.27-28.

sızlıktan vazgeçerek İsviçre'deki kantonlar gibi bir statü dahilinde olmak şartıyla Ermenistan'a bağlanabileceklerini ilân ettiler[36]. Ancak yine de bağımsızlıktan ümidini kesmeyen, Ermenilerle birleşmeyi "ehven-i şer" sayan Rumların faaliyetleri hiç durmadı. Hatta Türk yetkililerin kendilerini engellememesi için Pontus davasından vazgeçildiği açıklanırken, çete saldırıları sürmekteydi. Paris'ten Trabzon'a dönen Hrisantos, "Trabzon'da bir Ermeni idaresi kurulamayacağını, Türkler ile Rumların çıkarlarının birlikte yaşamakta olduğunu" açıklamasına rağmen, Faik Ahmet Bey'in 11 Aralık 1919'da İstikbal gazetesinde çıkan yazısında belirttiği "Türkler ile Rumlar, Ermenilere karşı birlikte hareket etsinler" yolundaki teklife cevap vermedi[37].

Bu gelişmeler karşısında Pontusçular, Ermeniler ile pazarlığa başladılar. Bu maksatla Hrisantos, 14 Kasım 1919'da Batum'a ve daha sonra da Tiflis ile Erivan'a giderek Ermenilerle temaslarda bulundu. Hrisantos ve Kateniotis'in Ermeni temsilciler Hatissian ve Terminassian ile yaptıkları pazarlık görüşmelerinde, tarafların istekleri çok farklı olduğundan önemli bir sonuç alınamadı. Rumlar, iki eşit fedarasyonun oluşturacağı bir konfederasyon kurulmasını isterlerken, Ermeniler, Rumların bir federe devlet olarak Ermenistan'a katılabileceğini bildirdiler. Böylece bu konuda bir anlaşma sağlanamadı. Yalnız Türk milliyetçileri ile Bolşeviklerin bölgeye sızmasını önlemek üzere bir ittifak anlaşması imzalandı ve buraya asker gönderilmesi için İtilâf Devletlerine başvurulması konusunda anlaşma imzalandı[38]. Bu tür görüşmeler ve işbirliği İstanbul'daki Ermeni ve Rum Patrikleri tarafından da sürdürülmekteydi[39].

Yapılan girişimlerden olumlu netice alamayan Hrisantos, Türklere "adem-i merkeziyetçi bir yönetim kurulması" taraftarı olduğunu çeşitli vesilelerle açıklamaya başladı. Aynı zamanda mümkün olduğu kadar büyük bir parçanın Ermenistan'a katılmasına gayret etmekteydi. Böylece bağımsızlık ve özerklik sağlanamayınca, Ermenistan'a bağlanmanın daha avan-

[36] Ercüment Kuran, "Millî Mücadele Esnasında Pontus Rum Devleti Kurma Teşebbüsleri", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi,* Samsun, 1988, s.79 ; Yücel Özkaya, "Ulusal Bağımsızlık Savaşı Boyunca Yararlı ve Zararlı Dernekler", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi,* sayı 10, s.27-28; Türsan, *A.g.e.,* s. 152.

[37] *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri,* s.58 ; *Üçüncü Meşrutiyet ,* s.18.

[38] Karabekir, *A.g.e.,* s.372 ; Sertoğlu, *A.g.e.,* s.5 ; Güler, *A.g.e.,* s.27-28 ; Yerasimos, *A.g.e.,*s.56.

[39] Ayrıntılı bilgi için bk. Osman Köksal, "Mütareke Döneminde Ermeni-Rum Patrikhanelerinin İşbirliği", *Askeri Tarih Bülteni,* sayı 24 (Şubat 1988), s. 61-70.

tajlı olacağı kanaatine varıldı. Ancak bölge Rumlarının bir kısmının buna karşı olduğu görülmektedir[40].

Nihayet 1920 yılı sonbaharında, Türklerin Ermenileri bozguna uğratması ve Gümrü Antlaşması'nın imzalanması üzerine, Venizelos aradığı fırsatı bulduğuna inanarak, Lloyd George'a gönderdiği yazıda "İstanbul'un işgal edilmesi ve Karadeniz'de Rus ve İslâm emperyalizmine karşı bir Pontus Devleti kurulmasını" teklif etti[41].

Pontusçulara Karşı Alınan Tedbirler

Kısmen İstanbul, ama özellikle Ankara Hükûmeti Pontusçu faaliyetlere karşı son derece dikkatli davrandı. Rumların silâhlanmalarına karşı İstanbul Hükûmeti'nce bazı tedbirler alınmaya başlandı. Silâh, cephane ve üniformanın memlekete sokulması yasaklandı, şüpheli kimselerin sınır dışı edilmesi ilgililere tebliğ edildi[42]. Ayrıca başarılı ve şöhretli bir kumandan olan Mustafa Kemal Paşa, geniş yetkilerle, bölgeye gönderildi. Başka bazı sebeplerin de bulunmasına rağmen önce Kâzım Karabekir Paşa'nın, ardından da Mustafa Kemal Paşa'nın Doğu Anadolu'ya gönderilmesi memleket açısından oldukça faydalı sonuçlar doğurdu. Her iki komutan Pontusçuların çalışmalarını dikkatle takip ettiler. Mustafa Kemal Paşa, Samsun'a çıktıktan hemen sonra Pontus meselesinin gerçek boyutlarını açıklayan telgrafları peşpeşe Sadarete bildirdi. Bu telgraflarda, Karadeniz bölgesindeki asayişsizliğin sorumlusunun Ermeni-Rum çeteleri olduğu, Türklerin kendilerini savunduklarını bildirdi. Meselâ 22 Mayıs 1919 tarihli telgrafta, "...şayet Rumlar, Müslümanları rahatsız eden siyasî emellerden vazgeçerlerse, bu takdirde İslâm çetelerinin ortadan kalkacağını" ifade etti[43].

Mustafa Kemal Paşa, Heyet-i Temsiliye'nin başına geçtikten sonra da Rumların faaliyetlerini dikkatle izledi ve zaman zaman ilgilileri uyardı[44].

Doğudaki askerî başarının elde edildiği sırada, İtilâf Devletlerinin yetkilileri arasında Pontusçuluk lehine bir hava doğmuştu. Fakat Venize-

[40] *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, s.57 ; Türsan, *A.g.e.*, s.152.

[41] *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*, s.90-91 ; Yerasimos, *A.g.m.*, s.59 v.d.

[42] Gökbilgin, *A.g.e.*, I, s.61 ; *A.g.e.*, s.76.

[43] *Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri*, Derleyen : Nimet Arsan, Ankara, 1964, s.24-25 ; *Atatürk ile İlgili Arşiv Belgeleri*, Ankara, 1982, s.30-32. Bu iki eserde Mustafa Kemal Paşa'nın konu ile ilgili pek çok telgrafı yer almaktadır.

[44] *Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri*, s.186.

los'un büyük bir heyacanla beklediği bu durumun ortaya çıktığı sırada, Yunanistan'da siyasî durum karıştı. Venizelos seçimi kaybetti ve Kral Konstantin ülkesine geri döndü[45]. Öte yandan Türk Hükûmeti de bu fırsatı değerlendirebilecek güçte değildi. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin otoritesi henüz tam anlamıyla ülke çapında yerleşebilmiş olmadığından Pontusçuların faaliyetleri bir süre daha devam etti.

Nihayet Türk Hükûmeti, Pontus hareketini askerî tedbirlerle yok etmek üzere 9 Aralık 1920 tarihinde Merkez Ordusunu teşkil etti. 12 Haziran 1921 tarihinde Karadeniz bölgesi savaş sahası ilân edildi ve buradaki Rumların, güvenlik sebebiyle iç bölgelere sürgün edilmeleri 16 Haziran 1921 tarihinde kararlaştırıldı. Bu tutumu İtilâf Devletleri protesto ettilerse de, buna önem verilmedi[46]. Sakarya Savaşı'ndan sonra Pontus çetelerinin temizlenmesi için daha yoğun bir faaliyete girişildi. Kısa zamanda asiler, teslim oldu veya çarpışmalar sonucunda temizlendi. Çetelerin dışında kalan Rumlar ise, 30 Ocak 1923 tarihinde Yunanistan ile yapılan sözleşme gereğince, Yunanistan'a gönderildi. Böylece yabancı tahrik ve teşvikleriyle ortaya çıkarılan Pontus hayali tamamen sona erdirilmiş oldu[47].

ERMENİLERİN TRABZON ÜZERİNDEKİ EMELLERİ

Mütareke dönemi, Ermenilerin de Türk yurdu üzerindeki emellerinin gerçekleşeceğine inanmalarına neden olmuştu. Bu amaçla Ermeni çeteleri Türk köy ve kasabalarına saldırılarda bulunmaktaydılar. Trabzon da bu tehdidi açıkça yaşamaktaydı. Trabzon'u da kurulacak olan "Büyük Ermenistan"ın sınırları içerisinde tahayyül eden Ermeniler, Batı kamuoyunun kendilerine sağladığı destekten de güç alarak bölgedeki Türk nüfusunu yok etmeye yöneldiler. Halbuki, Hrisantos'un da dediği gibi, bu sırada Ermeniler, Trabzon'da önemsenmeyecek kadar az sayıda idiler. Hele buranın Ermeni olduğunu iddia edecek bir nüfus yoğunluğu kesinlikle yoktu. Nitekim 1914 sayımına göre 1 milyon 122 bin nüfuslu vilâyette Ermenilerin mevcudu 40 bin civarındaydı[48]. Bu yüzden Ermeniler, diğer te-

[45] Doğu Harekâtı sırasında Türkiye'deki İngiliz yetkilileri, Trabzon'a başlatılacak bir Yunan operasyonunu destekleyeceklerini bildirmişlerdi, Yerasimos, *A.g.m.*, s.62.

[46] Ankara Hükûmeti ile Avrupa Devletleri arasında yapılan yazışmalar için bkz. *Pontus Meselesi-Dördüncü kısım*, s.1-21.

[47] Kuran, *A.g.m.*, s.81.

[48] Ermenilerin tam sayısı 37.549 Gregoryen, 1.350 Katolik, 1.338 Protestan olmak üzere toplam 40.237 idi. Müslümanların sayısı ise 921.000 Bkz.Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul, 1987, s.143.

şebbüslerin yanı sıra Türkleri göçe zorlamak ve Trabzon'a Ermeni nüfusu yerleştirmek yoluna gittiler. Nitekim mütarekenin ilk günlerinde çoğu silâhlı olmak üzere buraya 900-1200 Ermeni genci girmişti. Valinin çekingenliği, Amerikan ve İngiliz Konsolosluğunun yardımları Ermenilere rahatça çalışma imkânı sağlıyordu[49].

Trabzon üzerinde çatışan Ermeni-Rum istekleri, Venizelos'un burayı Ermenilere terk etmesiyle bir çatışmaya dönüşmedi. Venizelos'a göre Ermenistan, altı Ermeni vilâyetinden başka Rus Ermenistan'ı, Trabzon, Ardahan ve Kilis'i de içine almalı idi[50]. Bogos Nubar Paşa da, Türkiye Ermenilerinin önderi olduğu iddiasıyla, Şubat 1919'da Paris Konferansı'na sunduğu bir muhtırada, "Ermeni Cumhuriyeti'nin yaşayabilmesi için Karadeniz sahilinde bir limana ihtiyacı olduğunu" belirtti. Bu muhtırada Ermenistan'ın sınırları Hazar Denizi, Akdeniz ve Karadeniz arasında uzayan bir imparatorluk şeklinde tarif edilmekteydi[51]. Halbuki Ermeniler daha önceleri sadece Van civarında kurulacak bir devlet ile yetineceklerini söylemekteydiler[52]. Ancak Ermeni istekleri pek çok kesim tarafından aşırı bulunarak tepki ile karşılandı. Le Temps gazetesi 28 Şubat 1919 tarihli başyazısında "Ermeni İmparatorluğu" adı altında bu durumu dile getirdi[53]. Lloyd George dahi Ermeni isteklerini fazla bulmuş, yalnız yine de Ermeni Devleti kurulması fikrini savunmaya devam etmişti.

Paris Konferansı'nın sürdüğü sıralarda Erivan Pârlamentosu, Trabzon'un da içinde bulunduğu yedi Türk vilâyetinin Ermenistan ile birleştiğini ilân etti ve 28 Mayıs 1919 tarihinde Büyük Ermenistan Cumhuriyeti'nin kurulduğunu açıkladı[54]. Ayrıca Wilson'dan şu isteklerde bulunuldu: 1- Üçbuçuk milyonluk bir Ermeni yurdunun tesisi, 2- Karadeniz sahilinde bir limanın ayrılması gerektiği, 3- Diğer yerlerdeki Ermenilerin süratle doğuya nakledilmesi[55].

[49] *Türk İstiklâl Harbi,* VI, s.31.

[50] Harry R. Howard, "Paris-San Remo-Sevr'de Türkiye'yi Yok Etme Plânları", Trc.M. Yılmaz, *B.T.T.D.,* sayı 35-36, s.39.

[51] Sonyel, *A.g.e.,* s.21 ; Uras, *A.g.e.,* s.669.

[52] Uras, Aynı yer.

[53] *A.g.e.,* s.670-672. Ermenilerin bir anda büyük bir sahayı istemeleri aç gözlülükle suçlanmalarına yol açtı. Üstelik Ermenilerin başında ne Venizelos gibi kurnaz bir diplomat, ne de tarihte bir Ermeni mucizesi vardı. Bu yüzden istekler sempati ile karşılanmadı. Ayrı ca bkz.Akyüz, *A.g.e.,* s.83 ; Sonyel, *A.g.e.,s.25.*

[54] *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri,* s.41 ; Tansel, II, s.228-229.

[55] İhsan Ilgar, "Türk İstiklâl Harbi", *B.T.T.D.,* sayı 11, s.21.

Böylece Ermenilerin yaptıkları yoğun propagandalar ve İtilâf Devletlerinin gerçeği görmek yerine çıkarlarını tercih etmeleri sebebiyle, Osmanlı Devleti ile imzalanan Sevr Antlaşması'na Ermenilerle ilgili şu hususlar konuldu : Madde 88— Türkiye, Ermenistan'ı hür ve bağımsız kabul edecektir. Madde 89— Osmanlı Devleti ile Ermenistan ve diğer müttefik devletler, Erzurum, Trabzon, Van ve Bitlis illerinde Türkiye ile Ermenistan arasındaki hudutların tesbitini A.B.D. Başkanı'nın hakemliğine bırakmıştır[56]. Ayrıca Ermenistan'a Trabzon'dan serbestçe yararlanma hakkı verilecek, ihracat ve ithalatını serbestçe yapabilmeleri için Ermenilere bir serbest liman kiralanacaktır[57].

Sevr Antlaşması'nın imzalandığı sıralarda, Ankara Hükûmeti, hem Ermenilerin masum halka yaptığı zulüm ve saldırıyı durdurmak, hem de "Elviye-i Selâse"nin Sovyet hâkimiyetine düşme tehlikesine karşı, uzun tereddütlerden sonra askerî harekâta başlama kararı verdi. Kâzım Karabekir Paşa'nın emrindeki Türk birlikleri 28 Eylül 1920 sabahı sınırı geçerek Ermenilerden bölgeyi temizlemeye başladı. Kısa zamanda öngörülen hedefleri ele geçiren Türk birliklerinin zaferi sayesinde 3 Aralık 1920'de imzalanan Gümrü Antlaşması ile Ermeniler Trabzon ve diğer Türk illeri üzerindeki bütün emellerinden vazgeçtiklerini resmen kabul ettiler[58].

SONUÇ

Türk yurdunda gözü olan devletlerin tahrik ve teşvikleriyle ortaya çıkan ve bütün XIX. yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti'ni meşgul eden azınlık isyanlarının bir parçası olan Pontusçuluk ve Ermenilik hareketleri, memleketin içinde bulunduğu bütün olumsuzluklara rağmen, Mustafa Kemal Paşa ve yakın silâh arkadaşlarının gayretleriyle Türkiye lehine çözümlendi. Mustafa Kemal Paşa'nın, Amerikalı General Harbord'a verdiği 24 Eylül 1919 tarihli muhtırada belirttiği gibi "...topraklarının bütünlüğüne ve bağımsızlığına, aynı zamanda haysiyet ve diğer haklarına karşı yapılan bu hareketlerden müteessir olan Türk milleti, doğrudan doğruya müdahale ederek kuvvetini ve idarî tutumunu göstermek lüzumunu hissettiği" mücadeleyi zaferle sonuçlandırdı.

[56] Uras, *A.g.e.*, s.654-655.

[57] *Üçüncü Meşrutiyet*, s.231.

[58] Doğu Harekâtı için bkz. Tansel, *A.g.e.*, III, s.231-246 ; Karabekir, *A.g.e.*, s.847-867 ve Gümrü Antlaşması'nın esas maddeleri için bkz.s.1135-1136.

Bu büyük mücadelenin başlatılmasında ve sürdürülmesinde Trabzon halkı, gerek kurulan milis kuvvetleriyle, gerekse Trabzon Muhafaza-yı Hukuk-u Millîye Cemiyeti'nin çalışmaları ve başta İstikbâl olmak üzere çıkarılan yayın organlarıyla üzerine düşen görevi büyük bir vatanseverlikle yerine getirmiştir. Böylece meydana gelen bazı olumsuzluklara rağmen diğer vilâyetler gibi Trabzon da, "millî birlik ve bütünlük davasında" büyük zafer kazanmıştır. Ermeniler ile Rumlar ise kendi hayallerinin ve hatalarının kurbanı olmaktan kurtulamamışlardır.

TÜRK EĞİTİMİNİN BATILILAŞMASINI BELİRLEYEN DİNAMİKLER

Dr. MUSTAFA ERGÜN

Batılılaşma, bir toplumun hayatında bilim ve tekniğe dayalı bir düzenin kurulması, insan haklarının temeli olarak hürriyet ve eşitlik ilkelerinin alınması, gerek bireysel gerek sosyal hayatta karşılaşılan problemlerin bilimsel yoldan çözümü demektir. Türkiye'nin Batılılaşması, toplumsal kurumlarda ve bireysel hayatta demokratik yönde siyasî değişiklikler, ekonomik alanda sanayileşmek, düşünce alanında bilimin rehber edinilmesi ve bu değişikliklerin sonuçlarına göre toplumsal ve bireysel hayatın yeniden düzenlenmesi demektir.

Neden Batılılaşmak zorunda kaldığımızı açıklamak için, tarihte, doğu toplumları ile batı toplumları arasındaki ekonomik, siyasî ve askerî farklılaşmanın nerede başladığını bulmak gerekir. Bunun için Avrupa'nın uyanışı iyi gözlenmelidir.

Avrupa'da uyanış, 12. yüzyılda Arapça'dan Latince'ye çevirilerle başlamış; Avrupa'nın kendi ürünü olan Rönesans 14. yüzyılda doğmuş, 15-16. yüzyıllarda doruk noktasına ulaşmıştı. Dogmalar yıkılmış; insanın kendisi, insan aklı ve tabiat gerçek değerini kazanmış; 1517'de dinde Reform hareketinin başlaması ile de dinî hayat bağımsızlaşmıştır. Bu arada Makyavel millî devlet ve devlet hukukunu, Grotius da insan hukukunu ve liberalizmi temellendirmiştir.

Avrupa'daki bu hürriyet ortamında sağlam bir bilim ve düşünce hayatı doğmuş; bilim tekniği, teknik siyasî ve ekonomik hayatı değiştirmiş, bu değişmeler yeniden bilime yansımıştır.

F. Bacon tarafından temelleri atılan modern tabiat bilimi Kopernik, Bruno, Kepler, Galilei, Newton... gibi bilim adamlarınca matematik üzerine dayandırılmıştır. Avrupa'da üniversitelerin yanısıra bilimi değerlendiren ve ödüllendiren bilim akademileri kurulmuştur.

İslâm ülkelerinde bilim "evrenin sırlarına müdahale" olarak görülüp günah sayılırken Batı, hem maddî hem de manevî gelişmesini bilim üzeri-

ne temellendirmeye başlamıştır. Özellikle Fransız İhtilâli'nin de verdiği ivme ile bilim ve teknolojide dev adımlarla ilerleme başlamış ve bu ilerlemenin sosyal hayat alanlarına yansıyan kısmını biz de farketmişizdir.

Modern Avrupa'nın oluşumunun ikinci cephesi, doğudan kara ticaretinin engellenmesi ile deniz ticaretinin hızlanması, pusulanın yardımı ile yeni deniz yollarının ve kara parçalarının bulunması; bu yerlerin Avrupa insanının ufkunu genişletmesidir. 12. yüzyıldan itibaren şehir hayatı canlanmış, bu canlanma da insan hukukunu ve para ekonomisini canlandırmış, daha 14. ve 15. yüzyıllardan itibaren şehirlerde kapitalist bir sınıf oluşmaya başlamıştır.

Batı'da olan bu gelişmelerden Osmanlı Devleti ne kadar haberdar olmuştur? Batılılaşmamız, bir tarih meselesi olmaktan ziyade Batı'yı anlamaya ve onu bizde uygulamaya dayalıdır.

Aslında tarih olarak Batılılaşmaya çok geç başlanılmadı. 18. yüzyılın sonları ile 19. yüzyıl başları Osmanlı Devleti'nin fiilen esas Batılılaşmaya başladığı dönemdir ve bu dönemde Batı, bilimsel ve teknolojik alanda çok mesafe almış değildir. Bu dönemde teknolojide ve sosyal hayatta büyük değişiklikler henüz yoktur; buhar ve madenler çok yaygın olarak kullanılmıyor, elektrik henüz geniş olarak bilinmiyor. Ama 19 ve 20. yüzyıllardaki sıçrama için bilimsel zemin oluşturulmuş, uygun ekonomik ve sosyal şartlar hazırlanmıştı. Biz, Batılılaşma başlangıcında Batı'nın bu gizli gücünü anlayamadık ve uzun süre de göremedik.

Uygun bilimsel, sosyal ve ekonomik şartlar olmadan Batılılaşmaya başladık ve bu yüzden modernleşmemiz hep yüzeysel kaldı.

Eğitim açısından Batılılaşma hareketlerimizi değerlendirmeyi amaçlayan bu yazıda, yeni eğitim sistemimizin oluşumunu etkileyen dinamikler incelenmeye çalışılacaktır. Bu, hem modernleşmemizin hem de eğitim tarihimizin daha sağlam temellere oturtulabilmesi için gereklidir kanaatindeyiz.

Eğitimde Batılılaşmayı Belirleyen Dinamikler

Bizce, Türk eğitiminin Batılılaşmasını belirleyen dinamikler şöyle sıralanabilir:

1) Sürekli askerî yenilgiler dolayısıyla sağlıklı model seçimi yapılamaması:

Tarihçilerin tespitlerine göre Yeniçeri Ocağı 1582'den, ilmiye sınıfı da 1594'ten itibaren bozulmaya başlamışlardır. Avrupa'da Osmanlı ilerlemesi-

ni sağlayan Akıncı Ocağı da 1595'te Eflak'ta tamamen yok edildikten sonra Osmanlı'nın Avrupa'daki ilerlemesi durmuş; savunma, geri çekilme, tekrar ilerlemelerden oluşan bir gel-git dönemi başlamıştır.

1600'lere gelmeden Estergon, Vişegrad, Yanıkkale elden çıkmış, 1600'lerin başında batıda Peşte, doğuda Tebriz gibi iki önemli üs kaybedilmiş, Anadolu'da iç isyanlar başlamıştır.

1. Ahmet, 2. Osman ve 4. Murat zamanlarında askerî durum biraz düzelmiş gibi görünmesine karşın (Deli) İbrahim zamanında merkez yönetimi tekrar bozulmuş, üstelik 4. Mehmet zamanında Anadolu isyanlarının yanına Yeniçeri ve Sipahi isyanları da katılmıştır. O dönemde Köprülü Mehmet Paşa, Fazıl Ahmet Paşa, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa gibi Osmanlı tarihinin en dirayetli vezirlerinin işbaşında olması, Osmanlı'nın çeşitli yönlerden gerilemesini durdurmuştur.

Bu arada Avrupa'ya yaptığı seferlerde Yeniçeri ve Sipahi ocaklarının nasıl bozulduğunu açıkça gören, bu ocakları ilga ve imha, ilmiye sınıfını ıslah etmek, yeni kanunlar, yeni kıyafetler v.s. getirmek isteyen 2. Osman (Genç), 1622'de Osmanlı'nın ilk reformcu (ıslahatçı) padişahı olarak ortaya çıkmaktadır. 1622-1922 arasındaki 300 yıllık dönem, Osmanlı Devleti'nin Batılılaşma dönemidir. Bu dönemde 1622-1839 arasındaki 217 yıllık dönemde genellikle düşünsel plânda kalan reform ve yenileşme hareketleri hep saraydan kaynaklanmış; bu nedenle de yenilik aleyhtarları, padişahları ve padişahların yakın çevresini yok etmişlerdir. 1839'dan sonraki dönemde ise aydınlar, ordu ve hükûmet de yenileşme taraftarı olduğu için, kararlar daha sağlam temeller üzerinde alınabilmiştir.[1]

Osmanlı'nın Avrupa'daki gerçek gerilemesi 1683'teki 2. Viyana kuşatmasının bozgunla sonuçlanmasından sonra başlar. Bunun arkasından Balkanlardaki en önemli kaleler tek tek bırakılmaya başlanmıştır: Peşte (1684), Budin (1686), Atina (1687), Belgrad (1688), Niş (1689)... Bu cephelerde daha sonra bazı başarılar kazanılmış, kaybedilen kaleler yeniden ele geçirilmişse de, bunlar uzun süreli olmamıştır.

17.yüzyılın sonlarına kadar sadece Avrupa ile savaşan Osmanlı'ya, 1695'ten itibaren Rusya da sıcak cephe açmıştır.

[1] İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, Cilt III, İstanbul 1950, s. 291

1699 tarihinde imzalanan Karlofça Antlaşması ile, Osmanlı'nın yüzyıllar boyunca elde ettiği toprakların elden çıktığı resmen kabul edilmiştir. 18. ve 19. yüzyıllar içinde batıdan Avusturya-Macaristan ve Venedik, kuzeyden Rusya, doğudan İran, güneyden de Fransa, İngiltere desteğindeki Mısır ordusu Osmanlı topraklarına ve devlet yönetimine karşı sürekli hücumlara başlamışlardır. Bu durum karşısında Osmanlı artık savunmaya çekilmiş, eskiden zaferlerle övünen millet savunmada sağlanan küçük başarılarla övünmeye başlamıştır. Üstelik Rusların Baltık Filosu'nun İngiliz ve Fransız desteğinde Adalar Denizi'ne gelmesi ile Rus ve Venedik filolarının Osmanlı'yı denizden de kuşattığını ve 1770'te Osmanlı donanmasının Çeşme limanında tamamen yakıldığını görüyoruz.

Türk ordusunun düşmana sürekli yenilmesi, üstelik donanmanın da tamamen imha edilmesi, tükenen hazine, bozulan toprak ve yönetim düzeni, toprak ve asker kaybının getirdiği maddî ve manevî çöküntü... Osmanlı devlet adamlarını hızlı ve seçici olmayan modernleşme kararları almaya zorlamıştır.

Osmanlı orduları Avrupa'da uzun yüzyıllar rakipsiz ve daima muzaffer oldukları için bir üstünlük duygusuna kapılmış, Avrupa'yı din ve kültür olarak hakir görmüş ve uzun zaman oradaki gelişmelerin özü ile ilgilenmemiştir. Ama daha sonra yenilgiler başlayınca da gene yenilginin sebeplerini anlayamamış; askerler ve kumandanların beceriksizliği, bazı kişi ve grupların ihaneti ile v.s. izaha çalışmıştır. Zaten uzun savaş yılları boyunca iki din ve medeniyet dünyası arasında birbirini anlamaya yarayacak bağlar da kurulamamıştı. Osmanlı devlet adamları daha sonra yenilgilerin gerçek nedenlerini anladıklarında iki dünya arasındaki manevî ve psikolojik set yavaş yavaş çökmüştür. Lâle Devri, Osmanlı'nın gerçekten acı, zevk ve sefa âlemine "kaçış"ını, başını kuma gömdüğünü gösterir. Ama daha sonra da batının üstünlük nedenlerinin tam olarak bilinmemesi Osmanlı'da bir aşağılık duygusu, hayranlık ve körü körüne taklit etme çabalarını ortaya çıkarmıştır. [2]

2) Batılılaşmada Fransız Örneğinin Seçilmesi:

Batılılaşmanın sivil kesiminde Fransız örneğinin seçilmiş olması bugünkü eğitim sisteminin oluşmasında en önemli etkenlerden biri olmuştur. Zaten Kanunî Sultan Süleyman zamanından beri bir Osmanlı-Fransız

[2] Mümtaz Turhan, *Kültür Değişmeleri,* 1000 Temel Eser, İstanbul 1969, s. 193-213.

dostluğu vardı. İngiltere'nin başta Amerika olmak üzere denizaşırı menfaatleriyle ilgilendiği, Almanya'nın da ekonomik ve sosyal dinamizmine henüz ulaşmadığı dönemlerde birer Akdeniz ülkesi olması dolayısıyla Türk-Fransız ilişkileri hayli gelişmişti. Genellikle ticarî olan bu ilişkiler daha sonra sosyal ve siyasî alanlara da geçti.

Türk-Fransız sosyal yakınlaşması Lâle Devri'nde daha da arttı. Bina inşası, bitkiler, yaşama biçimi alanlarında Fransız tarzı ve zevki yayıldı. Gerçi bu dönemde Flemenk ve Avusturya'nın da etkisi vardı ama, bunlar Fransa'nınki kadar değildir. Gene o dönemde matbaanın Türkiye'de kurulmasında Macar dönmesi İbrahim Müteferrika kadar, Paris elçisi Yirmisekiz Mehmet Çelebi'nin oğlu Sait Efendi'nin Paris'teki incelemelerinin de payı vardır.

1716 yılında Rochefort adlı bir Fransız subayı 3. Ahmet'e "Bâb-ı Âlî Hizmetinde Bir Ecnebi Askerî Mühendisler Kıtası Teşkiline Dair" on sayfalık bir rapor vermiştir. 1. Mahmut zamanında da (1730-1754) Fransa kralından kaçıp Türkiye'ye sığınan Comte de Bonneval (Humbaracı Ahmet Paşa)'ın Osmanlı ordusunu ıslah için 14 yıl boyunca çalıştığını, bir humbaracı sınıfı oluşturduğunu görüyoruz. Gene bu Paşa'nın teklifi ile 1734 yılında Üsküdar'da bir de Hendesehane açılmıştı.

3. Mustafa döneminde de (1757-1773) gene Fransa'da yetişmiş bir Macar soylusu olan Baron de Tott'un Sürat Topçuları Birliği'ni kurup eğittiğini, Tophane'yi ıslah ettiğini görüyoruz.

1. Abdülhamit döneminde (1774-1789), Sadrazam Halit Hamit Paşa ordunun eğitimi ve teknik bakımdan ıslahı için Fransa'dan uzmanlar getirtiyor; bu uzmanlarla deniz kuvvetlerinin ıslahına ve kale tahkimlerine çalışılıyor.

O sırada Fransa, Rusya'nın doğudaki siyasî ve kültürel etkinliklerini önlemek için Osmanlı Devleti'ni güçlendirmek istiyor ve bunun için de çok yönlü reformlar yaptırmak gereğini duyuyor.

1773'te Mühendishane-i Bahri-î Hümâyûn kurulunca, buranın öğretim kadrosu genellikle Fransız uzmanlardan oluşmuştur. 1787 Osmanlı-Rus savaşından sonra Rusya'nın baskısı üzerine Fransa uzman subaylarını geri çekmiştir (1788). Ama 1789-1807 yılları arasında Osmanlı tahtında oturan 3. Selim, daha şehzadeliği sırasında Fransa kralı ile ilişkiye girmiş ve İshak Efendi adlı bir kişiyi Fransa'ya göndermişti. O sırada Osmanlı

ileri gelenleri de Prusya ve Fransa'dan askerî uzmanlar getirtilerek Avusturya ve Rusya'ya karşı güçlü bir ordu kurulmasını istemişlerdi.[3]

3. Selim, Nizam-ı Cedid askerî birliklerini kurarken Fransa'dan 15 askerî uzman istemiştir. Ama Osmanlı ordularının modernizasyonunda İsveç, Prusya ve İngiliz subayları da çalışmaya başlamışlardır. 1795'te açılan Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn'un öğretimi de genellikle Fransızca kaynaklardan yapılmıştır. Zaten programı da Fransız askerî okullarından alınmadır.[4]

19. yüzyıl başında Fransa'nın Mısır'ı işgal etmesi ile Türk-Fransız ilişkileri biraz bozulmuştur ama, 1826'da ordunun doktor ihtiyacını karşılamak için Mekteb-i Tıbbiye ve Cerrahhane kurulduğunda öğretim Fransızca yapılmaya başlanmıştır. Yönetim de operatör Sade de Calére'in emrine verildi. 1838 yılında Viyana'dan Dr. Bernard'ın getirilmesi de Fransızca eğitime halel getirmedi; bilâkis güçlendirdi.

Fransızların Mısır'dan çekilmesinden sonra oraya yerleşen Mehmet Ali Paşa, orada kalan Fransız subaylar gözetiminde yeni bir ordu kurdu, askerî okullar açtı ve en çok Paris'e olmak üzere Avrupa ülkelerine öğrenci göndermeye başladı.

Fransızların 1830'da Cezayir'i işgal etmeleri Osmanlı-Fransız ilişkilerini tekrar gerginleştirmiş, kara ordusunda Alman subay ve uzmanlarının, deniz ordusunda İngilizlerin etkileri artmış; Bahriye Mektebi'nde Fransızca seçmeli, İngilizce mecburî yabancı dil durumuna gelmişti; öyle ki, bu okulda 1900'lerden sonra İngiliz Deniz Harb Okulu'nun müfredat programı uygulanmaya başlamıştır.

1845'te Erkân-ı Harbiye Mektebi kurulurken de Fransız Kurmay Okulu (École d'application d'État-Major) kuruluşu örnek alındı. Üç Fransız ve bir Alman uzman subay ilk öğretim kadrosunda bulunuyordu. Ancak 1877-78 Osmanlı-Rus savaşında ordularımızın yenilgisi, Fransız usulü subay yetiştirmeye bağlandı ve Alman taktik ve tekniğine göre subay yetiştirmek üzere askerî okullar yeniden yapılandırıldı. Alman Kurmay Yarbay von der Goltz, askerî okullar genel müfettişi oldu.

1845'te Fransızlar Lübnan olaylarına kışkırtıcı olarak katılmışlardır; ama 1850'lerde Rusya'ya karşı İngiltere-Fransa-Osmanlı devletlerinin ortak

[3] Ahmet Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, Üçdal Neşriyat, Cilt VI. İstanbul 1974, s.5-48

[4] Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, TTK yayınları, 1984, s.59-60

hareketleri görülüyor. Ordular birlikte savaşıyor, Osmanlı'nın bu iki devlete borçlanmaları başlıyor ve Fransa'nın din ve milliyet esasları üzerinde Osmanlı politikasına müdahalesi, 1856 Islahat Fermanı'nın hemen arkasından, 1858'den sonra başlamıştır. Özellikle 1864'te İngiltere'nin Avrupa ile ilgilenmeyip "muhteşem inziva"ya çekildiği dönemden sonra Osmanlı ile ilgili lâiklik, Latinlik, siyasî devrimler gibi "prensipler"le Osmanlıya yön vermeye çalışmıştır.

1851'de Fransız Akademisi'ne benzer bir "Encümen-i Dâniş" kurulmuştur. 1861 yılından itibaren sivil yenileşmeler Fransız tezine göre yapılmaya başlanmış[5]; 1867'den sonra Fransa'da liberalleşmenin başlaması Osmanlı Devleti'ni içten ve dıştan liberalleşmeye itmiştir. Mecelle hazırlanmadan önce Fransız medenî kanunu (Code Civile) Türkçeye çevrilmiş, 1869'da da Fransız Elçisi M. Bourée'nin Sadrazam Ali Paşa'ya "telkin"leri ile Fransız Conseil d'État'sı "Şûrâ-yı Devlet" olarak bizde de kurulmuştur.

1867 yılından önce Fransa'nın eğitim ve öğretimde reform yapılması için bir nota verdiği, lise ayarında okulların açılmasını istediği ve hatta bu okulların programlarını bile hazırladığı biliniyor.[6] Bu istekler, Padişahın Avrupa seyahati ile birleşince 1868 yılındaki Galatasaray Sultanisi ortaya çıkıyor.

Türk eğitiminin 1845'te çizilen genel yapısı zaten Fransız örneğine göre şekillenmişti. Daha sonraki isimlerde, kuruluşlarda, eğitim yasa ve yönetmeliklerinde, okulların ders programlarında Fransız etkisi alabildiğine devam etmiştir. Öyle ki, çoğu zaman etkiden de öteye tamamen bir taklit ortaya çıktı. Bu taklit ve etki Cumhuriyet yıllarında da sürdü. Türk eğitimi üzerinde daha sonra Alman, İngiliz ve Amerikan eğitim sistemlerinin de etkisi olmaya başlamıştır ama, Osmanlılar döneminde kurulan Fransız etkisindeki yapı ve ruh, büyük ölçüde hâlâ değişmemiştir.

3) Fransız Kültürünün Türk Kültürü Üzerindeki Etkisi:

Batılılaşma döneminde Türk kültürü en çok Fransız kültürünün etkisinde kalmıştır. Kültürdeki bu Fransız etkisini sağlayan birçok faktör vardır. Bunlardan üçü şöyle sıralanabilir:

a) Okullarımızda okutulan yabancı dilin büyük bir çoğunlukla Fransızca olması, Bahriye Mektebi hariç askerî ve sivil okullarımızın yabancı

[5] Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt VII. s.145

[6] Enver Ziya Karal, a.g.e., s.203

dil dersleri Fransızca öğretmeyi amaçlıyordu. Uzun yıllar Tıbbiye'de öğretim Fransızca yapıldığı gibi, dış politika ve ticaret hayatına elit yetiştiren Galatasaray Sultanisi'nin öğretim dili de Fransızca idi.

Yabancı dil derslerini Fransızca olarak yapmamızın nedenlerinden biri, Fransa'nın Batılılaşma'da bir model ülke olarak seçilmesinin yanı sıra, 19. yüzyılda Fransızca'nın özellikle kıta Avrupası'ndaki diplomasi dili olmasıydı.

Zaman içinde, özellikle 2. Dünya Savaşı'ndan sonra okullarımızda Fransızca dersleri sürekli gerilemiş, onun yerine İngilizce geçmiştir. Bugün ise özgür bir seçimde öğrencilerin çok azı Fransızcayı seçmektedirler.

Aydınlarımızın okullarda uzun yıllar Fransızca okumaları, Avrupa kültürüne bu yolla açılmaları demekti. Dil, bir kültürün ana giriş kapısıdır ve biz Batı kültürüne girmek isterken bütün aydınlarımızı Fransa kapısına yığdık.

b) Yurt dışına gönderilen öğrencilerin genellikle Fransa'ya gönderilmesi. Avrupa'ya Osmanlı Devleti'nin resmen ilk öğrenciyi göndermesi 3. Selim zamanındadır. O sırada Divan'da çalıştırılan Rum tercümanlar yerine kullanılmak üzere İshak adlı bir genç, devrin diplomasi dili olan Fransızca'yı öğrenmek üzere Paris'e gönderiliyor, (Berkes, bunun, 3. Selim'in şehzadeliği zamanında, Padişahtan gizli olarak Şehzade ve Fransız elçiliği tarafından gönderildiğini söylüyor).[7]

2. Mahmut döneminde Avrupa'ya öğrenci göndermek üzere ciddî girişimler başlamıştır. 1830 yılında Tıbbiye ve Enderun öğrencilerinden 150 kişinin Avrupa'ya gönderilmesi hakkında bir padişah emri vardır. Gerçi bu emir -şu anda bilmediğimiz sebeplerle- tam yerine getirilemiyor ama gene de bazı öğrencilerin Avrupa'ya gönderildiğini görüyoruz.

Gene 2. Mahmut zamanında, 1834-1836 yıllarında Harbiye Mektebi'ne öğretmen yetiştirmek amacıyla Paris, Londra ve Viyana'ya öğrenci gönderme girişimleri olmuştur.[8]

1857 yılında Maarif Nezareti'nin Avrupa'ya öğrenci gönderme konusunda sağlam bir girişimi görülüyor. Selim Sabit Efendi ve (Hoca) Tahsin Efendi Paris'e gönderiliyor ve aynı zamanda orada "Mekteb-i Osmanî"

[7] Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma,* Doğu-Batı yay. İstanbul 1978, s.81

[8] Hasan Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu,* Uzman yayınları Ankara, 1977, s.139

adlı bir eğitim kurumu kuruluyor. Bu okul, hem yabancılara Türkçe öğretecek hem de oraya öğrenim için gönderilen Türk çocuklarına Fransızca öğretecekti. Yukarıda adları geçen iki genç de hem Fransa'da öğrenim görecekler hem de bu okulda öğretmenlik yapacaklardı.

Osmanlı Devleti'nin Avrupa'ya ne zaman kimleri öğrenci olarak gönderdiği henüz berrak olarak bilinmiyor. Ama devlet adına Fransa'ya gönderilmiş ilk öğrencinin Şinasi olduğu ve orada maliye ve edebiyat öğrenimi yaptığı; devlet adına İngiltere'de öğrenim yapan ilk Türk'ün de, Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn mezunu Sait Efendi (İngiliz Sait Paşa) olduğunu, orada Woolwich askerî okulunu bitirdiğini biliyoruz.

Osmanlı Devleti, Avrupa'da en çok Fransa'ya öğrenci gönderdi. 1914'ten itibaren 1. Dünya Savaşı'na girince binlerce lise mezununun sadece Almanya'ya gönderildiğini biliyoruz. Ama bunlar Almanya'da sağlıklı bir eğitim yapamamışlar, savaş şartları dolayısıyla çeşitli fabrika ve çiftliklerde çalıştırılmışlar ve savaştan sonra da pek azı Türkiye'ye getirilebilmiştir.

c) Batı dillerinden yapılan edebî, felsefî, tarihî, bilimsel kitap tercümeleri genellikle Fransızca'dan yapılmıştır. Batılılaşma döneminde Batı dillerinden Türkçe'ye yapılan çeviriler üzerine henüz sistematik bir araştırma yoktur. Cumhuriyet'ten önce Batı dillerinden Türkçe'ye çevrilen 500'ün üzerinde eser hakkında yapılan araştırmada şu karakteristikler tespit edilmiştir: Bu dönemde çevrilen eserlerin yarıya yakını edebî eserlerdir ve büyük bir çoğunlukla Fransızca'dan çevrilmiştir. En çok eseri çevirilen yazarlar arasında Emile Zola, Alexandre Dumas ve oğlu, Jules Vérne, Victor Hugo ve W. Shakespeare bulunmaktadır. Klâsik denebilecek eserler de çevrilmiştir ama çevirilerin çoğu o devir Fransız sosyal hayatı üzerine yazılmış basit roman ve hikâyelerdir.

19. yüzyılda Avrupa'da büyük bir gelişme gösteren psikoloji ve psikolojinin eğitime uygulanması üzerine gene Fransızca'dan birçok kitap çevrildiğini görüyoruz. Önemli bir toplam tutan felsefî eserler de Fransızca'dan çevrilmiştir.

Fen bilimleri alanında hendese, cebir, logaritma, ilm-i kimya, nebatat, kozmografya alanında Fransızca'dan çevrilmiş bir hayli eser bulunmaktadır. Tıp alanında da, özellikle de tıp fakültelerinde okutulmak üzere çevrilmiş eserlerin Fransızca'dan çevrilmiş olduğunu görüyoruz. Bir yazarın dediği

gibi, "Türklerin Avrupa dillerinden öğrendiği azıcık bilginin hepsi de Fransızca'dan alınmıştı".[9]

Askerî alanda çevrilmiş eserlerde ise Fransızca yerine İngilizce ve Almanca geçmektedir. Bu, ihtimal, çeviri döneminde İngilizlerle savaşımızın daha çok olması ve kara ordusunda Alman subayların daha çok bulunmasından olabilir.

Modernleşme çabalarındaki "başarısızlığı", Batı'ya Fransa penceresinden bakmak olarak nitelersek, bunda kitapların da bir rolü olabilir mi? 3. Selim zamanında Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyûn kütüphanesinde 400 Fransızca kitap bulunuyordu. 1847'de Tıbbiye kütüphanesinde bulunan yabancı dil eserlerin hemen tamamı Fransızca idi. Türkler, Fransız İhtilâli'nin temellerini oluşturan materyalist felsefeyi propaganda eden eserleri okuyor ve çeviriyorlardı.[10] Ancak modern Batı biliminin temellerinden biri olan, maddeyi bilimsel olarak ele alma üzerine çok az kitap çevriliyordu.

Sadece yabancı dilden çevrilen eserlerde değil, o devirde "aydın"larımızın günlük yaşayışları üzerine yazılmış yerli roman ve hikâyelerde de Batı yaşayış biçiminin ve özellikle Fransız davranış biçimlerinin sosyal hayatımızda nasıl hızla yayıldığını da görüyoruz.[11]

4) Yabancı Uzman ve Öğretmenler:

Batıdan çeşitli konular dolayısıyla getirtilen uzman ve öğretmenler de eğitimde Batılılaşma'yı etkileyen bir başka dinamik güç olmuştur. Askerî okullar başta olmak üzere hemen bütün yüksekokulların kuruluş ve öğretiminde Avrupalı uzman ve öğretmenlerden faydalanılmıştır. Bunlar ilk önceleri Fransa'dan getirtilirken daha sonra diğer Avrupa ülkeleri ve Amerika Birleşik Devletleri de bu kaynak ülkelere katılmıştır. Getirtilen bu uzman ve öğretmenlerden bazıları sadece öğretmenlik yapmış, bazıları sadece yapılması gerekenler hakkında bir rapor vermiş; ancak çok azı hem rapor vermiş, hem de onun uygulanmasında çalışmıştır.

[9] Bernard Lewis, a.g.e., s.58

[10] Mehmet Turgut, *Japon Mucizesi ve Türkiye,* Dergah Yayınları 1985, s.474-477.
Süleyman Hayri Bolay, *Türkiye'de Ruhcu ve Maddeci Görüşün Mukayesesi,* İstanbul 1967
Mehmet Akgün, *Materyalizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri,* Ankara 1988

[11] Cahit Kavcar, *Batılılaşma Açısından Servet-i Fünun Romanı,* Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ank. 1985

Osmanlı Devleti'nin Batılılaşması konusunda yabancılar tarafından verilen raporlardan bilebildiğimiz en eskisi, 1716'da Fransız subay de Rocheford'un Osmanlı ordusunda bir yabancı subaylar kıtası kurulması hakkında verdiği rapordur.[12] Matbaanın kurulması hakkında Macar dönmesi İbrahim Müteferrika'nın 1732'de sunduğu 49 sayfalık layiha da bir rapor sayılabilir. 1730'dan sonra Osmanlı hizmetine giren Claude Alexandre Comte de Bonneval (1645-1747) yanında getirdiği üç subaya daha sonra Fransa'nın gönderdiği iki subayı da ekleyerek oldukça başarılı çalışmalar yapmıştır. 1781'den sonra Fransız elçisinin yanında gelen Baron de Tott de başarılı çalışmalar yapmış; ancak bununla, Mühendishane'de öğretmen olarak çalışan Chevalier Truguet'nun, Fransa'nın Mısır'ı işgal plânını hazırlamak için gönderildiği iddiaları da vardır.[13]

Fransız dükü Charles Emmanuel Sigismund de Montmorency'nin verdiği büyük askerî ıslahat raporunu da bu çerçevede yorumlamak mümkündür. Çünkü Dük, Rodos ve Girit'te üslenmiş 1200 Fransız subay ve uzmanının Osmanlı ordusunu modernleştirmesini öneriyordu. Osmanlı ordusunda hizmet gören Bertrand ve Bretano adlı iki subay da 1791'de Osmanlı Devleti'nin zayıflık nedenleri hakkında raporlar sunmuşlardır.

Osmanlı Devleti'nin Batılılaşması döneminde bu şekilde başlayan yabancı uzman ve öğretmenlerin rapor ve çalışmaları daha sonraki yıllarda da devam etmiştir. Aslında bu usul, o zaman bizim gibi Batılılaşma çabaları içinde olan diğer ülkelerin de izlediği bir yol idi. Rusya, batılı uzman kullanmaya 1642'den itibaren başlamış, Osmanlılardan çok daha fazla yabancı uzman kullanmış ve onlara devlet yönetiminde önemli mevkiler de vermişlerdir. Ancak Ruslar genellikle Alman uzmanlar kullanmışlardır. O dönemde Mısır'da Mehmet Ali Paşa da aynı yöntemle, batılı uzmanların rapor ve destekleriyle modernleşmeye çalışıyordu. O da Fransız uzmanları kullanmış olmasına karşın, onlara daha fazla yetkiler vererek Osmanlı Devleti'nden daha başarılı olmuştu. Bu durumu, Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa şöyle izah ediyordu: "Bâb-ı Âlî sivilizasyonu ters taraftan alıyor... Biz de Türküz; fakat biz, bize yön verecek güçte olan uzmanların tavsiyelerini dinleriz."[14] Japonya'nın modernleşmesinde de Batılı uzmanların önemli rolleri olmuştur.

[12] Niyazi Berkes, a.g.e., s.46-49.
Bernard Lewis, a.g.e., s.47
[13] Niyazi Berkes, a.g.e., s.80-81.
[14] Niyazi Berkes, a.g.e., s.193

Osmanlı Devleti, Batılı uzmanlardan yararlanmaya Fransız subayları ile başlamıştı. 1798'de, 3. Selim'in isteği üzerine Prusyalı subay von Goetze'nin gelişi ile Alman subaylar da ordumuzun modernizasyonuna katıldı. 19. yüzyıl başlarında Fransa önce Mısır'ı işgal edip daha sonra da oradaki Osmanlı Valisi Mehmet Ali Paşa'yı destekleyerek onu Osmanlı'ya karşı kullanmak istediği için, 2. Mahmut'un 1835'teki öğretmen isteğine ilgisiz kaldı. Bunun üzerine Osmanlı Padişahı aynı yıl 3. Wilhelm'den öğretmen istemiş ve 1836'dan itibaren Osmanlı ordusunda Graf von Moltke başta olmak üzere Köpke, Wagner, Laue, Mühlbach, Vincke ve Fischer'den oluşan Alman "talimciler" çalışmaya başlamıştır. Bu grubun 1839'da Almanya'ya dönmesinden sonra ikinci grup Alman subaylar 1868'de gelmişler ve bunların sayıları 1875'e kadar onikiyi bulmuştur. Daha sonra bir kısmı Müslüman olarak Türkiye'de kalan bu subaylardan bazıları şunlardı: Blum, Grünwaldt, Wendt (Nadir Paşa), Lehmann, Lühling (Mahir Paşa), Schwensfeuer (Rami Paşa), Strecker (Reşit Paşa) ve von Malinowski (Emin Paşa).

1870-71 Almanya-Fransa savaşında Almanya'nın ezici üstünlüğünden dolayı, 1877-78 Osmanlı-Rus savaşında, 2. Abdülhamit İngiltere ve Fransa'dan değil, Almanya'dan subaylar istemiştir. 1882'de Johannes Kaehler başkanlığında Kamphoevener, Hobe ve Ristow Türk ordusunda çalışmaya başlamışlardır. 1883'te Colmar Freiherr von der Goltz ve denizci danışmanlar da geldi. Bazı Türk subaylar da eğitim için Almanya'ya gönderildi. Kamphoevener 1909'a kadar 27 yıl Türk hizmetinde kaldı. Kaehler, Ristow ve von der Goltz da ölünceye kadar Türkiye'de kaldılar. 1. Dünya Savaşı'nda Türkiye'deki Alman subayların sayısı 800'ü geçti [15].

Bu askerî uzmanların yanı sıra sivil hayatta da Batılı uzmanlar kullanılmıştır. 1831'de Cerrahhane'nin ıslahı için Sade de Galiére getirtilmiştir. Tıbbiye'nin ıslahı, 1844'teki ölümüne kadar Viyanalı Karl Ambrosso Bernard'a, ondan sonra da gene Avusturyalı olan Dr. Sigmund Spitzer'e verilmiştir. Mustafa Reşit Paşa, M. Cor adlı bir Fransız malî müşavir çalıştırıyordu; İngiltere elçiliği başkâtibi David Urguhart da bir müşavir gibi rol oynuyordu. Bu örnekleri eğitim alanında da çoğaltmak mümkündür. Meselâ, 1876'da M.Gilne ve yardımcısının önerileri üzerine Fennî Resim ve Mimarî Mektebi kurulmuştur. 1878'de kurulan Mekteb-i Fünûn-u Maliye'nin kurucuları arasında "Edwards Efendi"de bulunmaktadır. Gene aynı

[15] Jahuda L. Wallach. *Anatomie einer Militaerhilfe.* Die Preussisch deutscher Militaermissionen in der Türkei 1835-1919

yıl kurulan Hukuk Mektebi'nin başına da, aslen Alman olan Emin (Emil) Efendi getirilmiştir. [16]

Hendese-i Mülkiye Mektebi'nin ilk öğretim kadrosunda Kos, Forcheimer, Jachmund ve Land'dan oluşan bir Alman uzmanlar kadrosu bulunuyordu. Geliri Düyûn-u Umûmiye'ye bırakılan bağcılık ve ipekböcekçiliğini ıslah ve hastalıklardan korumak amacıyla, 1887 yılında Ekserlan adlı bir yabancı uzman tarafından Amerika Asma Fidanlığı Numune Bağı ve Aşı Ameliyat Mektebi kurulmuştu. 1892'de açılan Gümrük Darüttalimi, Alman uzman Bertiram "Bey" idaresinde açılmıştı. Dilsizler ve Körler Okulu'nun kuruluşunda da o zamanki Ticaret Mektebi Müdürü Grati Efendi'nin raporunu görüyoruz (1898). Gene aynı yıl Alman Dr. R. Rieder ve Dr. Dayke idaresinde açılan Gülhane Tatbikat Mektebi'nin uzun yıllar başarılı çalışmalar yaptığını görüyoruz. Türkiye'de ilk orman mektebinin kurucusu da Louis Tassy adlı bir yabancı uzmandır.

Türk eğitimi hizmetindeki yabancı uzmanların 20. yüzyıl başlarında da getirtilmeye ve çalıştırılmaya devam edildiğini görüyoruz. Sir Frey, 1909'da Türkiye'deki kız okullarının ıslahı hakkında Eğitim Bakanlığı'na bir rapor vermiştir. Dr. Wieting "Tahsil-i tababetin ıslahı hakkında" gene bir rapor vermiş. M. Lukaç da sanayi okullarının ıslahı hakkında bir rapor sunmuştur. Osmanlı Devleti'nin 1. Dünya Savaşı'na Almanya safında katılmasından sonra esas yabancı uzman ve öğretim elemanları grubu Almanya'dan gelmeye başlamıştır. Franz Schmidt başkanlığında 19 öğretim üyesinden oluşan "Okul ve Kültür Heyeti", İstanbul Darülfünunu'na geldiler. Ancak 1918'de savaşın bitmesiyle bu kadro tekrar Almanya'ya döndü. Türk eğitimi üzerindeki Alman uzmanların çalışma ve etkileri Cumhuriyet'ten sonra da devam etti. 1928'de Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü'nün kurulmasında aşağı yukarı 20 kişilik bir uzmanlar grubu çalıştı. Albert Malche'ın verdiği rapora göre kurulan İstanbul Üniversitesi'nin öğretim kadrosunda, özellikle Almanya'daki nasyonal sosyalist rejimden kaçan Alman öğretim elemanları görev aldı. 1933-1945 arasında İstanbul'da 120'den fazla, Ankara'da da 50 civarında -çoğu Alman ve Avusturyalı- "göçmen" öğretim kadrosu çalıştı. [17]

Türkiye Cumhuriyeti, kuruluşundan itibaren hemen her sahada çok büyük bir uzmanlar grubu ile çalışmaya başladı. Şehir plânlaması, iktisadî

[16] Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi,* İstanbul 1977. s.1096-1103

[17] Horst Widmann, *Exil und Bildungshilfe.* Die Deutschsprachige Akademische Emigration in der Türkei nach 1933.

kalkınma, maden, baraj, yol, petrol v.s. gibi birçok alanlarda değişik milletlerden yüzlerce uzman çağrıldı. Bunların içinde sadece eğitim alanında çağrılan uzmanlar bile büyük bir sayı tutar. Cumhuriyet döneminde Türk eğitimi hakkında rapor vermiş yabancı uzmanlardan bazıları ve Türkiye'ye geliş yılları şöyledir: John Dewey (1924), P. Monroe (1924), Alfred Kühne (1925), G. Stiehler (1926), Omar Buyse (1927), Albert Malche (1932), Walker Hines grubu (1933-34), B. Parker (1934), C. Mackenzie (1950), W. Dickerman (1951), J.J. Rufi, E. Tompkins, L. Beals, K.V. Wafford (1952) ... Bu yıllardan sonra ILO, UNESCO gibi uluslararası kuruluşların, Ford Vakfı gibi Amerikan kuruluşlarının uzman heyetlerini görüyoruz.

Türkiye'nin Batılılaşma döneminde getirtilen; rapor veren, kuruculuk, eğitim-öğretim gibi hizmetlerde bulunan bu yüzlerce uzmanın, kurulmakta olan sistemi nasıl etkiledikleri, başarılı olup olmadıkları hakkında analize dayanan bir çalışma yoktur (kısa zamanda böyle bir çalışma yayınlamayı düşünüyoruz), ama bu yabancı uzman ve öğretmenlerin bugünkü eğitimimizi şekillendiren bir dinamik faktör olduğu açıktır.

5) Batı Eğitiminin Türkler Tarafından Algılanması ve Tanıtılması:

Gerek Türkiye'nin gönderdiği resmî (yetkili) görevliler ve öğrencilerce, gerekse gazeteci ve araştırmacılarca Batı ülkelerinin eğitim sistemlerini tanıtıcı raporlar, telif ve tercüme yazılar da Türk eğitiminin Batılılaşmasında önemli rol oynayan bir başka faktördür.

Avrupa devletleri ve özellikle Avusturya'nın askerî, siyasî ve sosyal durumu hakkında devlete rapor sunan ilk Osmanlılardan biri Ebubekir Reşit Efendi'dir (1792). Sadık Rıfat Paşa'nın 1837'lerde yazdığı iki yazı ve Mustafa Sami'nin 1838'de yayınladığı "Avrupa Risalesi" de Avrupa hakkında sunulmuş raporlar sayılabilir. [18] Sanayi-i Nefise Mektebi'nin açılışına da, 1881 yılında, daha önce Fransa'da eğitim görmüş Hamdi Bey'in Fransızca bir raporunun yol açtığı sanılıyor. [19]

Bu tür raporların yanında, özellikle Türkiye'de basın-yayın hayatının gelişmesinden sonra Batı ülkeleri eğitim sistemleri ve reform çalışmaları üzerine irili ufaklı kitap, broşür, makale, haber ve raporlar yayınlanmıştır. Bunlardan önemli olan bazıları şunlardır:

[18] Niyazi Berkes, a.g.e., s.199-200

[19] Osman Nuri Ergin, a.g.e., s.1119-1123.

Fransız okulları hakkında Dr. Sabri, M. Cevdet, M. Coper, Z. Mesut gibi yazarların kaliteli tanıtımlarının yanı sıra Dr. Necmettin Arif'in bir kitabı ("Paris'te Tahsil". Mısır 1322), Kemal Zaim'in "Fransa'da Orta Muallim Mektebi Hakkında Rapor"u bulunmaktadır. Tunalı Hilmi Bey'in "Avrupa'da Tahsil" (Cenevre 1320) adlı eseri de genelde Fransız eğitim sistemini tanıtır. Fransa'da Edmond Demolens'in Fransız eğitim sistemini eleştiren, İngiliz eğitim sisteminin daha iyi adam yetiştirdiğini propaganda eden eserleri ("Üç Terbiye" ve "Yollar") ve bazı makaleleri Türkçeye çevrilmiştir. Bizde de özellikle (Prens) Sabahattin Bey grubu, eğitim sistemimize bu anlayış doğrultusunda eleştirilerde bulunmuşlar; yabancı dil olarak Fransızca tekelinin kırılması, Fransa'dan başka ülkelere de -özellikle İngiltere ve Amerika- öğrenci gönderilmesi, reformlarda Fransız modeli yerine Anglosakson modelinin göz önüne alınmasını önermişlerdir.

İngiliz okul sistemini en etkili ve ayrıntılı tanıtan yazı, 1924-25 yıllarında Muallim Mecmuası'nda tefrika edilen Paul Descamps'ın "İngiliz Mekteplerinde Terbiye" adlı eseridir. Bunun yanında Nafi Atuf ve Abdullah Cevdet Beylerin çeşitli yerlerde çıkan yazıları, 1941 yılında Londra Üniversitesi'nden H.R. Hamley'nin "İngiliz terbiyesinin ruhu" adıyla Ankara Halkevi'nde verdiği konferansı (Ulus. 5-9 Haziran 1941) önemli tanıtımlar olarak belirtmek gerekir.

Batılılaşma döneminde aydınlarımızın en çok dikkatini çeken eğitim sistemlerinden biri, Alman eğitim sistemi idi. Karl Mathesius'un "Alman Mektepleri" adlı eseri 1915 yılında çevirtilerek yayınlanmış, 1917 yılında da Muslihiddin Adil'in "Alman Hayat-ı İrfanı" adlı eseri çıkmıştı. İçtihat dergisinin 1914'lerde Alman kültür hayatını tanıtan yazılarından sonra 1926 ve 1927'de gerek gazeteler gerekse Maarif Vekâleti Dergisi'nde Prusya ve çağdaş Alman eğitim sistemi ve eğitimcileri hakkında birçok çeviri ve telif yazılara rastlıyoruz. G.Kerchensteiner, W. Förster, E.Sprenger Türkiye'de en yakından tanınan eğitimciler oldular. H.R. Öymen'in, Viyana eğitim çevresini anlatan "Mektepçiliğin Kâbesinde" adlı eserinin ve Kemal Kaya'nın kitap ve makalelerinin, o zamanki Türk eğitim çalışmalarını alabildiğine etkilediğini söyleyebiliriz.

Türkiye'de 20. yüzyıl başlarında özellikle Selim Sırrı Bey'in gayretleriyle İskandinav ülkelerinde ve Orta Avrupa devletlerinde yeni bir akım olarak gelişen İsveç jimnastiği çok iyi tanıtıldı ve eğitim sistemimize yerleştirildi. Ayrıca İsveç, Danimarka, Çekoslovakya, Macaristan ve Polonya'daki eğitim sistemi ve özellikle halk eğitimi çalışmaları Türk eğitimcilerine

yeni gayretler ve yönler verdi. Gerek Montessory metodu gerekse etkin gençlik teşkilâtı ile İtalyan eğitim sistemi de Türkiye'de oldukça etki uyandırdı. Ama bu arada Bulgaristan'ın 20. yüzyıl başlarındaki eğitim sisteminin Türkiye'de çeşitli nedenlerden dolayı modernleşmeye olumlu katkılarda bulunduğunu bilhassa belirtmek gerekir. Bir kere Bulgaristan devletinin kuruluşunda ve bir Bulgar milletinin oluşturulmasında eğitim sisteminin nasıl etkin olarak kullanıldığı görülmüştü. Bulgarların okul disiplini, öğretmen örgütlenmesi, okullardaki çağdaş eğitim uygulaması hem Balkanlarda ortak yaşayış sırasında hem de Bulgar öğretmen okullarında okumuş olan Türk çocukları vasıtasıyla biliniyordu. Prusyalıların 1870 öncesinde yaptıkları eğitim vasıtası ile millî uyanışı Bulgarlar da 19. yüzyıl sonları ile 20. yüzyıl başlarında yapmışlardı. Bu hareket, imparatorluğun yıkılış ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu sırasında bizi de etkiledi. Özellikle Nafi Atuf, A. Cevdet, Ahmet Hilmi gibi yazarların makaleleri yanında Ali Haydar (Taner)'ın "Bulgaristan Maarifi" (İstanbul 1931) adlı eseri bilhassa zikredilmelidir.

Japonya üzerine yayınlanmış birçok makalenin yanı sıra "Büyük Milletlerden Japonlar, Alamanlar" (İstanbul 1329) ve "Musavver Yeni Japonya" (İstanbul 1333) adlı eserlerde Japon eğitim sistemi de Türk aydın ve eğitimcilerine tanıtıldı.

1925'ten itibaren Türkiye'den gönderilen bazı uzman ve yetkililerin, yabancı ülke eğitim sistemleri hakkında raporlar vermeye başladığını da görüyoruz. Maarif Müsteşarı Nafi Atuf ve Rıdvan Nafiz, 1926 yılında "Rusya Maarifi Hakkında Rapor" verdiler.[20]

Sovyet eğitim sistemi hakkında aynı zamanda Moskova Büyükelçisi Sezai Bey'in de rapor verdiğini görüyoruz. Kemal Zaim Bey hem Fransa'da bulunan öğrencilerimiz hakkında hem de Fransız eğitim sistemi hakkında raporlar veriyordu. Avrupa'ya bir inceleme gezisine gönderilen Ankara Muallim Mektebi Resim ve Elişi Öğretmeni İsmail Hakkı Bey; tecrübe okulları, meslek okulları ve İtalyan eğitim sistemi hakkında raporlar sunmuştu. Avrupa'daki öğrenci müfettişlerimizden Ahmet Hilmi Bey'in Alman ve Bulgar okullarını tanıtan raporlarını, Vildan Hanım ve Nizamettin Bey'in Danimarka eğitim sisteminde beden eğitimi ve halk okullarını tanıtan yazıları ile 1928 yılında meslek ve halk okullarını incelemek için Viyana'ya gönderilen Hüviyet Bekir Hanım'ın raporları, bu alandaki çalışmalara verilebilecek örneklerdir.

[20] Maarif Vekâleti Mecmuası, 9. 1926. s.1-44

Bu örnekleri daha yakın zamanlara doğru çeşitlendirmek mümkündür. (Türkiye Eğitim Millî Komisyonu Raporu. İstanbul 1961 gibi). Bu raporlar, tanıtım kitap ve makalelerinin Türk eğitim sistemi üzerindeki etkileri de analitik olarak incelenmemiştir. Ama bu grupta ele alınan rapor, kitap ve makaleler kendi eğitimcilerimizin yabancı sistemleri bizim problemlerimiz açısından değerlendirmesi ve çözüm yolu olarak transfer edilebilecek özellikleri belirtmesi açısından özellikle kayda değerdir.

6) Türk Eğitimcilerinin Görüşleri:

Batılı anlamda düşünen Türk eğitimcilerinin ülkemizin mevcut eğitim sorunlarını değerlendirmeleri, eleştirmeleri ve izlenecek yeni yollar hakkında yayınladıkları fikirler, yaptıkları uygulamalar v.s. de eğitim alanındaki modernleşmeyi belirleyen bir başka faktördür.

Eğitimin bir devlet işi olarak ele alınması gerektiği, Osmanlı Devleti'nin güvenlikten başka görevler de üstlendiği 19. yüzyılın ikinci yarısında savunulmaya başlanmıştır. Hatta Tanzimat döneminde beş kez sadrazamlık yapan Ali Paşa'ya göre, eğitim için uygun bir ortam ve kurumların kurulması "Devletin en birinci işi" olmalıdır.[21]

Ziya Paşa bir taraftan medrese zihniyeti ile mücadele ederken, Avrupa'da yeni bir eğitim felsefesini başlatan J. J. Rousseau'nun "Emile" adlı pedagojik eserini Türkçeye çevirmişti. Medrese zihniyeti ile mücadele eden, vatan ve hürriyet fikirlerini eğitimimize katmak için uğraşan bir başka düşünürümüz de Namık Kemal olmuştur. Aynı dönemin yeni zihniyetli düşünürlerinden bir başkası Ali Suavi'dir. Ali Suavi, toplumsal değişmede eğitimi dinamik bir unsur olarak görüyordu. Bağımsız insan yetiştirmeyi amaçlayan Ali Suavi, Galatasaray Sultanisi'nde de başarılı ve girişimci bir yöneticilik örneği göstermiştir.[22]

Osmanlı Devleti'nde batılı eğitim düşüncesi çerçevesinde ilk eğitim kitabını yazan, 1855-1861 yılları arasında Paris'te öğrenim görmüş olan Selim Sabit Efendi'dir. İlkokullar için birçok ders kitabı da yazan Selim Sabit, "Rehnüma-i Muallimin" (1874) adlı eseri ile, o zaman ilköğretimde yerleştirilmek istenen yeni tarz öğretim metodunu ("usul-ü cedid"), öğretimde bireysel, toplu ve karşılıklı ders işleme tekniklerini ilkokul öğret-

[21] Yayha Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıcından 1985'e)*, Eğitim Bilimleri Fak. Yay. Ankara, 1985, s.166.

[22] a.g.e., s. 172-176

menlerine tanıtmayı amaçlamıştı. Gerçekten de İstanbul okullarında yeni öğretim metodunun, ders araç ve gereçlerinin yerleştirilmesinde Selim Sabit Efendi ve eserinin çok büyük katkıları olmuştur.

Ayşe Sıdıka Hanım'ın 1897'de yazdığı "Usul-ü Talim ve Terbiye Dersleri" adlı eserde de Batılı kaynaklardan yararlanılmış, "görerek, yaparak öğretim" metodu açıklanmış ve savunulmuştur. Tırnovalı Osman Nuri Bey'in 1911 yılında yayınlanan "İlm-i Terbiye ve Tedris" adlı eseri de Avrupa eğitim düşüncesinin tamamen hâkim olduğu Bulgar öğretmen okullarında okuduğu kitaplardan kısmen tercümedir.

Bu arada yeni öğretim metodunun Türk dünyasında yaygınlaştırılabilmesi için, başta Kırımlı İsmail Gaspıralı olmak üzere Kazan ve Azerbaycan Türklerinin katkılarını da belirtmek gerekir.[23]

2. Meşrutiyet döneminde Türk eğitim düşüncesi artık Batılı pedogojik fikirleri tercüme ve yayma aşamasını geçmiş, bu zihniyetle düşünen kişiler olarak ülkenin eğitim sorunlarını incelemeye, bu sorunların çözümü ve ülke gençlerinin daha iyi yetiştirilmesi için modeller geliştirmeye başlamışlardır. Bu dönem eğitimcilerinin başında, adı hâlâ güncelliğini koruyan Emrullah Efendi gelmektedir.

Emrullah Efendi, çeşitli kademelerde eğitim yöneticiliği yapmış, bazı eğitim periyodikleri çıkarmış, özellikle -daha sonra "Tûba Ağacı Nazariyesi" denilen- eğitim modeli ile meşhur olmuştur. Ona göre devletin en önemli görevlerinden biri, ilmi himaye etmektir. İlim yukarıdan başlar. Eğitim ağacının kökü yukarıdadır. Önce doğru bilgi ile donatılmış adamlar yetiştirmeli, onlar orta ve ilkokul öğretmenlerini yetiştirmeli, onlar da çocukları eğitmelidir. Eğitim başladıktan sonra hem alt derecedeki okullarda yapılan öğretim üst derecedekileri belirler hem de üst derecedekiler alttakileri, ama işe başlarken önce bir elit kadro yetiştirilmelidir.

Emrullah Efendi'nin bu görüşü, o zamanki İttihat ve Terakki Fırkası'nın eğitim politikasında en önemli ilkelerden biri oldu. Emrullah Efendi'den sonra bu Parti'nin "ideoloğu" olan Ziya Gökalp da millî eğitimin üniversitelerden başlayarak öğretmen okullarına ve liselere, onlardan da ilkokullara ineceğini, bu yapılmadan eğitimde bir ilerleme sağlanamayacağını belirtiyordu.[24]

[23] Abdullah Battal Taymas, "Türk Dünyasında Usul-ü Cedid Hareketi" *Türk Kültürü*, Sayı 18, 1964, s.119-125

[24] Mustafa Ergün, "Emrullah Efendi:, Hayatı-Görüşleri-Çalışmaları", *A.Ü.D.T.C.F. Dergisi*. Cilt 30, Sayı 1-2, 1979-1982, 5-7-36

Emrullah Efendi'nin bu politikasının zıddını -sözlü olarak o zaman, yazılı olarak da 1917'lerde- Sâtı Bey savunmuştur. Sâtı Bey, eğitimin Tûba ağacı gibi değil tabiî ağaçlar gibi geliştiğini, çürük bir ilköğretime dayanacak orta ve yüksek öğretimin hiçbir zaman kaliteli olmayacağını savunmuştur. Sâtı Bey'e göre, Osmanlı'nın sağlıklı bir eğitim sistemi kuramamasına, Tûba ağacı gibi tepeden kuruluş ve tepeden beslenme neden olmuştur. Bir eğitim reformu yaparken öğretim kademelerini birbirinden ayırmak doğru değildir, zira bütün öğretim kademeleri arasında çok kuvvetli bağlantılar vardır. Eğer yükseköğretimi güçlendirmek istiyorsak, sadece onların öğretim elemanlarını güçlendirmek yetmez; öğrencisini de iyi hazırlamalıdır. Sâtı Bey, İstanbul Dârülmuallimin müdürlüğünde örnek bir idarecilik sergilemiş, öğretmen yetiştirmede mükemmel çalışmalar göstermiş ve öğretmenlik mesleği idealinin yerleştirilmesinde onun büyük hizmetleri geçmiştir. O, öğretmenler vasıtasıyla, aslında siyasî ve idarî bir hareket olan meşrutiyetin sosyal bir hareket haline getirilebileceğini savunuyordu. 1. Dünya Savaşı içinde Ziya Gökalp'in "eğitimin millî olması gerektiği" tezine karşı millî eğitimin yurtseverlik eğitimi çerçevesini geçmemesi gerektiğini savunan Sâtı Bey, bu savaştan sonra Arap ülkelerine giderek oralarda Arap milliyetçiliğini temellendirmeye çalışmıştır.[25]

Gerek Osmanlıların son döneminde gerekse Cumhuriyet başlarında Türk eğitim politikasının şekillenmesinde oldukça etkili olan Ziya Gökalp, eğitimin millî, öğretimin çağdaş olmasını savunuyordu. O devirdeki ana fikir akımları olan Türkleşmek, İslâmlaşmak ve Çağdaşlaşmayı güzel bir şekilde sentez eden Gökalp; eğitimin insanların ruhlarında bir takım değer hükümleri meydana getireceğini ve bu değer hükümlerinin de her millette ayrı ayrı olduğunu, bu nedenle her milletin eğitiminin o milletin harsına dayanması gerektiğini iddia ediyordu. Öğretim ise maddî ve teknik bilgilerin insanlara öğretilmesi demek olduğu için, genelde milletlerarası olan bu bilgilerin de okullarda verilmesi gerektiğini savunuyordu. Ziya Gökalp'e göre tam insan şahsiyetinin oluşmaya başladığı bir dönem olan liselerde millî bir eğitim verilmelidir. Ona göre, bizim toplumumuzun bunalımları millî değil kozmopolit insanlar yetiştirmemizden kaynaklanmaktadır.[26]

Cumhuriyet dönemi öncesinde, uygulanan eğitim politikasında etkili olmasa bile, özellikle eğitimciler arasında fikirleri her zaman itibar kazan-

[25] Mustafa Ergün, "Sâtı Bey, Hayatı ve Türk Eğitimine Hizmetleri" *İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1, 1987 s.4-19

[26] Ziya Gökalp, *Millî Terbiye ve Maarif Meselesi*, Ank. 1972

Batılılaşma döneminde batı ülkelerinden öğretmen ve uzman olarak hemen her sahada birçok uzman çağrılmış; bunlardan bazıları yüzyıllarca Türkiye'de çalışarak birşeyler yapmak istemişler, bazıları da tatil geçirir gibi bazı gezi ve incelemelerden sonra ülke gerçeklerine pek uymayan raporlar vererek gitmişlerdir. Bunun yanında yurt dışına gönderilen veya oralarda bazı görevler üstlenen Türkler de, Batı sisteminden ülkemiz problemlerinin çözümünde faydalanılacak hususları belirten raporlar vermişlerdir. Batılı zihniyetle düşünüp ülke ve eğitim problemlerine o yönde çözümler getiren düşünürlerimiz de Batılılaşmamıza yön veren bir faktör olarak değerlendirilmelidir. Bu faktörlerin arasında, meselâ, Türkiye'de kurulan yabancı okulların etkisi, azınlıkların etkisi gibi faktörleri de saymak mümkündür.

Ama temel olarak Batılılaşmanın çok yönlü bir olay olduğu ve bu makro hareket içindeki her alt hareketin de birçok faktörler tarafından belirlendiğini kabul edip ona göre araştırmalar yapmak, bundan sonraki modernleşme programlarını yaparken de çok yönlülük ve çok faktörlülüğe dikkat etmek gerekir kanaatindeyiz.

Kaynaklar

AHMET CEVDET PAŞA. *Tarih-i Cevdet.* 6. Cilt İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1974

AKDAĞ, MUSTAFA. Türkiye'nin Batılılaşmasını Zorunlu Kılan Tarihsel Koşullar. *Cumhuriyet'in 50. Yıldönümünü Anma Kitabı.* Ankara: DTCF yay. 1973. s.391-399.

AKGÜN, MEHMET. *Materyalizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri.* Ankara: Kültür ve Turizm Bak. Yay. 1988.

AKYÜZ, YAHYA. *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1985'e).* Ankara: Eğitim Bilimleri Fak. Yay. 1985 (2. baskı)

AYTAÇ, KEMAL. "İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu". *Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi.* 17/1-2, 1984. s.237-248.

BERKES, NİYAZİ. *Türkiye'de Çağdaşlaşma.* İstanbul: Doğu-Batı yay. 1978.

BERKES, NİYAZİ. *200 Yıldır Neden Bocalıyoruz.* İstanbul 1965 (2. baskı)

BOLAY, SÜLEYMAN HAYRİ. *Türkiye'de Ruhçu ve Maddeci Görüşün Mukayesesi.* İstanbul 1967.

DANİŞMEND, İSMAİL HAMİ. *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi.* 3. cilt. İstanbul. Türkiye yay. 1950.

ERGİN, OSMAN NURİ. *Türkiye Maarif Tarihi.* 3-4 cilt. İstanbul 1977 (2. baskı)

ERGÜN, MUSTAFA. *Atatürk Devri Türk Eğitimi.* Ankara: DTCF yay. 1982

ERGÜN, MUSTAFA. "Emrullah Efendi. Hayatı-Görüşleri-Çalışmaları." A.Ü.D.T.C. Fakültesi Dergisi C.30 s. 1-2, 1979-1982. s.7-36

ERGÜN, MUSTAFA. Satı Bey. Hayatı ve Türk Eğitimine Hizmetleri *İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi.* 1, 1987. s.4-19

KARAL, ENVER ZİYA. *Osmanlı Tarihi.* 7. cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu yay. 1977 (2. baskı)

KAVCAR, CAHİT. *Batılılaşma Açısından Servet-i Fünun Romanı.* Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı yay. 1985

KOÇER, HASAN ALİ. *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu.* Ankara: Uzman yay. 1977

LEWİS, BERNARD. *Modern Türkiye'nin Doğuşu.* (çev.: Metin Kıratlı). Ankara: Türk Tarih Kurumu yay. 1984 (2. baskı)

M. SABAHATTİN. *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?* İstanbul: Elif yay. 1965.

SAYILI, AYDIN. "Batılılaşma Hareketlerimizde Bilimin Yeri ve Atatürk". *Erdem-Atatürk Kültür Merkezi Dergisi.* Sayı 2, 1985 s.309-407

TAYMAS, ABDULLAH BATTAL. Türk Dünyasında Usul-ü Cedid Hareketi. *Türk Kültürü.* S. 18, 1964. s.119-125

TURGUT, MEHMET. *Japon Mucizesi ve Türkiye.* İstanbul: Dergah yay. 1985

TURHAN, MÜMTAZ. *Kültür Değişmeleri.* İstanbul: 1000 Temel Eser 1969

TURHAN, MÜMTAZ. *Maarifimizin Ana Dâvâları ve Bazı Hal Çareleri.* İstanbul: Bedir yay. 1964 (2. baskı)

TÜRKDOĞAN, ORHAN. "Cumhuriyetten Önce Yenileşme Hareketleri ve Atatürk'te Millî Devlet Anlayışı". *Türk Dünyası Araştırmaları* 13, 1981. s.5-118

UNESCO TÜRKİYE MİLLÎ KOMİSYONU. *Cumhuriyet Dönemi Eğitimcileri.* Ankara 1987

ÜLKEN, HİLMİ ZİYA. *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi.* Konya: Selçuk yay. 1966

WALLACH, JAHUDA L. *Anatomie einer militaerhilfe. Die Preussisch Deutscher Militaermissionen in der Türkei 1835-1919.* Düsseldorf: Droste Verlag 1976

WİDMANN, HORST. *Exil und Bildungshilfe. Die deutschsprachige akademische Emirgration in der Türkei nach 1933. Bern 1973*

ZİYA GÖKALP. *Terbiyenin Sosyal ve Kültürel Temelleri* I (Haz.: Rıza Kardaş). İstanbul: 1000 Temel Eser 1973

ZİYA GÖKALP. *Millî Terbiye ve Maarif Meselesi.* Ankara: Diyarbakır'ı Tanıtma ve Turizm Derneği yay. 1972 (2. baskı)